МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ДНІПРОВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»

М. В. Зєнкін

ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

Навчальний посібник
у 2 частинах

Частина 2
(кінець XIX – початок XXI ст.)

Дніпро
НТУ «ДП»
2026

УДК 32:340.12 (09) (075.8)
З 56

*Рекомендовано вченою радою НТУ «Дніпровська політехніка»
як навчальний посібник для здобувачів ступеня бакалавра
спеціальності 052 Політологія (протокол № 6 від 30 січня 2026)*

Рецензенти:
О.Ю. Висоцький – д-р політ. наук, проф. (Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара);
І.А. Побочий – доктор політичних наук, професор (Український державний університет науки і технологій).

Зєнкін М. В.

З 56 Історія політичної думки [Електронний ресурс] : навч. посіб.: у 2-х ч. Ч. 2 (кінець XIX – початок XXI ст.) / М. В. Зєнкін ; М-во освіти України, Нац. техн. ун-т «Дніпровська політехніка». – Дніпро : НТУ «ДП», 2026. – 302 с.

Навчальний посібник присвячено системному аналізу розвитку світової політичної думки в період стрімких соціально-політичних трансформацій, що охоплюють кінець XIX – початок XXI століття. У посібнику послідовно розглядаються провідні напрями модерної та постмодерної політичної теорії, серед яких лібералізм нового типу, консерватизм і неоконсерватизм, соціалізм та неомарксизм, анархізм, націоналізм, технократичні концепції, теорії еліт, неоінституціоналізм, поведінкова школа, структуралізм, теорії демократії, політичної модернізації, глобалізації та постполітичності.

Зміст видання орієнтовано на студентів, а також педагогів закладів вищої освіти, дослідників політичної теорії, на широке коло читачів, які прагнуть осягнути логіку еволюції світових політичних ідей у добу модернізації та глобальних змін.

УДК 32:340.12 (09) (075.8)

© М.В. Зєнкін, 2026
© НТУ «Дніпровська політехніка», 2026

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА 7
ТЕМА 14 ЕЛІТАРНІ КОНЦЕПЦІЇ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX ст. 10
1. Політичний клас Г. Моски 10
2. Теорія «циркуляції еліт» Вільфредо Парето 14
3. Р. Міхельс і «залізний закон олігархії» 20
4. Психологія натовпу Гюстава Ле Бона 23
5. «Людина-маса» Х. Ортеги-і-Гассета 27
ТЕМА 15. КОМУНІСТИЧНІ ДОКТРИНИ XX ст. 32
1. Загальна характеристика 32
2. Політична ідеологія ленінізму 32
3. Політична теорія Л. Троцького 38
4. Політичні погляди І. Сталіна 41
5. Політичні концепції маоїзму 46
6. Політичні погляди Хо Ші Міна 54
7. Ким Ір Сен та ідеологія чучхе 58
ТЕМА 16 ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ ІТАЛІЙСЬКОГО ФАШИЗМУ ТА НІМЕЦЬКОГО НАЦІОНАЛ-СОЦІАЛІЗМУ 63
1. Загальна характеристика 63
2. Інтелектуальні джерела: пошук моделі державного розвитку в творчості О. Шпенглера, М. ван ден Брука, Е. Юнґера 65
3. Політико-правові погляди К. Шмітта 67
4. Дж. Джентіле про тоталітарний характер фашизму, роль і місце вождя 69
5. Політичні погляди Б. Муссоліні: зміст фашизму 71
6. Політичні погляди А. Гітлера: зміст націонал-соціалізму 73
7. Політична міфологія А. Розенберга 76
8. Расові теорії Г. Ґюнтера та Ф. Клауса 79
Спільне та відмінне в політичних ідеях націонал-соціалізму і фашизму 80

ТЕМА 17. ТЕОРІЇ ТОТАЛІТАРИЗМУ XX ст. 82
1. Теорія тоталітаризму Ханни Арендт 82
2. Теорія Ф. фон Гаєка 87
3. Тоталітарна диктатура та автократія в уявленнях
3. Бжезинського та К. Фрідріха 90
4. Тоталітаризм у теорії Р. Арона 94
ТЕМА 18. «НАРИСИ» З ТЕОРІЙ ДЕМОКРАТІЇ XX ст. 96
1. Теорія елітарної демократії Йозефа Алоїза Шумпетера 96
2. Концепція плюралістичної демократії Г. Ласкі 99
3. Теорія зацікавлених груп А. Бентлі та Д. Трумена 101
4. Модель «поліархічної демократії» Роберта Даля 106
5. Етапи та фази процесу демократизації Д. Растоу 112
6. Теорія демократії Джованні Сарторі 113
7. Консоціальна демократія Арендта Лейпхарта 117
ТЕМА 19. ТЕОРІЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ 120
1. Теорія політичної модернізації С. Хантінгтона 120
2. Критичний раціоналізм світового політичного розвитку
Карла Поппера 131
ТЕМА 20. ПСИХОАНАЛІТИЧНИЙ ПІДХІД
ДО АНАЛІЗУ ПОЛІТИКИ 137
2. Концепція «колективного несвідомого» К.Г. Юнга 142
3. А. Адлер про гіперкомпенсацію в політиці 145
4. Психоаналітичний підхід до політики Г. Лассуела 148
5. Функціонально-психологічна теорія «політичної підтримки»
(Д. Істона, Дж. Денніса) 153
6. Е. Фромм про втечу від свободи 154
ТЕМА 21. БІХЕВІОРИСТИЧНІ ТЕОРІЇ ПОЛІТИКИ 161
1. Чарльз Мерріам як один із фундаторів політичної науки 161
2. Біхевіористська концепція політичної науки Гарольда Лассуелла 166

ТЕМА 22. ТЕХНОКРАТИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ 177
1. Формування концептуальних основ технократичних теорій 178
Торстейн Бунде Веблен 178
Джон Кеннет «Кен» Ґелбрейт 181
2. Теорія «постіндустріального суспільства» (М. Янг, Д. Рісмен, Д. Белл) 182
Теорія соціального характеру Д. Рісмена 185
Теорія постіндустріального суспільства і меритократії Д.Белла 186
3. Постіндустріальна прогностика Елвіна Тоффлера 190
4. Концепції «інформаційного суспільства» Йонедзі Масуди і Манделя Кастельса..... 196
Концепція Мануеля Кастельса 201
Тема 23. ТЕОРІЇ ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ 206
1. Інституціоналізм і неоінституціоналізм 206
2. Неоінституціоналізм як теоретичний підхід до вивчення політики..... 208
2.1. Історичний інституціоналізм (Ч. Тіллі, Т. Скочпол) 211
2.2. Неоінституціоналізм раціонального вибору (К. Шепсл, Е. Остром, Б. Вейнгаст та ін.)..... 214
2.3. Нормативний (Дж. Марча, Й. Олсена), соціологічний (У. Скотта, Дж. Мейєра, П. Дімаджіо, У. Пауела) та інші напрями неоінституціоналізму 217
3. «Політичний інститут» в інтерпретації Д. Норта. 219
Тема 24. ТЕОРЕТИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ РЕВОЛЮЦІЇ..... 226
Тема 25. ТЕОРІЇ ПРО «ПОЛІТИЧНЕ»..... 237
1. Політична наука Моріса Дюверже 237
2. Теорія «політичного» Карла Шмітта 247
3. Теорія комунікативної дії Юргена Хабермаса 253

ТЕМА 26. ОСНОВНІ ФУТУРОЛОГІЧНІ КОНЦЕПЦІЇ СУЧАСНОСТІ 260
1. Виникнення та становлення політичної футурології 260
2. Концепція «кінця історії» Ф. Фукуями 262
3. Гуманістична футурологія О. Флехтгайма 266
4. Концепція інформаційного суспільства в політичній футурології (Дж. Нейсбітта, М. Маклюена) 270
ТЕМА 27. ТЕОРІЇ СИСТЕМНОГО ТА СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНОГО АНАЛІЗУ ПОЛІТИКИ 276
1. Структурний аналіз політики Толкотта Парсонса 276
2. Системний функціоналізм (ядро політичної теорії) Г. Алмонда 284
3. Адаптивний концепт системного аналізу політики Девіда Істона 290
4. Методологічні засади постструктуралізму Мішеля Фуко 294
ЛІТЕРАТУРА 301

ПЕРЕДМОВА

Історія сучасної політичної думки – це процес пошуку відповідей на фундаментальні питання про владу, свободу, справедливість, право та обов'язки. Від давніх часів політичні теорії еволюціонували, реагуючи на соціальні, економічні, культурні й технологічні трансформації. Ідеї, які ще кілька століть тому були революційними, сьогодні стали частиною повсякденного політичного лексикону; інші ж, навпаки, втратили свою актуальність або набули нових форм.

Цей посібник покликаний ознайомити здобувача з провідними постатями, концептами й напрямами політичної думки кінця XIX – початку XXI століть. Політична думка сучасності є складним і багатовимірним феноменом, що розвивався у відповідь на глибокі соціальні зрушення, війни, революції, технологічний прогрес та еволюцію політичних інститутів. У центрі уваги цього видання – ті ідеї і теорії, що стали визначальними для розуміння політичних процесів XX і XXI століть.

Ключові теми дисципліни «Історія політичної думки» такі: теорії еліт, що пояснюють владу як прерогативу меншості; комуністична ідеологія, котра сформувала альтернативну модель суспільного устрою; фашизм, як радикальна відповідь на кризу ліберального порядку; а також теорії тоталітаризму, у яких аналізовано механізми контролю та репресій у недемократичних режимах.

Окремий розділ містить розгляд демократичних теорій, де обґрунтовано легітимність народовладдя й критично осмислено його виклики у постіндустріальну епоху. Значну увагу також приділено інституціоналізму – напряму, в рамках якого досліджено роль формальних і неформальних правил у функціонуванні політичних систем. Завершальним моментом змісту видання виступає футурологія, тобто спроби осмислення майбутнього політики в умовах цифровізації, штучного інтелекту, екологічної кризи та глобальної нестабільності.

Пропонований посібник містить не тільки хронологічний виклад фактів чи доктрин. Його мета – показати, як політичні ідеї виникають у контексті тієї або іншої епохи, як вони впливають на суспільство, трансформуються під тиском подій або набувають нового дихання у змінених умовах.

Працюючи з текстом цього видання, читач зможе, сприймаючи інформацію про основи найвпливовіших політичних концепцій, критично осмислювати їхню актуальність для сьогодення. Автор сподівається, що ця книга стане інструментом для формування самостійного політичного мислення, уважного до історії, відкритого до складності й зорієнтованого в майбутнє.

*****

У запропонованому посібнику, який інтегрований з відповідною програмою дистанційного курсу (https://do.nmu.org.ua/course/view.php?id=4542), розглянуто розвиток політичної думки минулого та сучасності, визначено роль і функції цієї сфери знань, виконано класифікацію понять. Під час практичних занять здобувачі вищої освіти опановують навички аналізу політичних теорій і практичного застосування вивчених методів до виконання професійних завдань.

З огляду на вищевикладене, метою вивчення дисципліни «Історія політичної думки» є формування компетентностей у сфері пізнання державно-правових ідей, доктрин, теорій, передумов і закономірностей їхнього виникнення, формування, історичного розвитку та взаємодії, впливу на різні аспекти суспільного життя, зв'язків із сучасністю.

Завдання вивчення дисципліни:

- ознайомити здобувачів вищої освіти з теоретичним підґрунтям і фактичним змістом різних політичних учень;
- розглянути основні політичні вчення сучасності, їхню класифікацію, роль та особливості функціонування;
- навчити здобувачів вищої освіти кваліфіковано аналізувати зміст політичних учень, застосовувати набуті навички до виконання професійних завдань, прогнозування шляхів розвитку політичних ідей;
- сприяти розвитку теоретичного мислення та формуванню світогляду майбутнього політолога.

Очікувані результати навчання передбачають наявність у здобувача таких умінь:

- пояснювати предметну сферу історії політичної думки та її місце в політичній науці;
- орієнтуватись в особливостях епох та етапів розвитку політичної думки, розуміти історичну своєрідність кожного періоду та причини змін суспільно-політичної свідомості в різні часи;
- знати історію виникнення, розвитку і взаємодії політичних учень минулого й сучасності;
- орієнтуватись у розмаїтті політичних поглядів на сутність влади, держави та їхні форми;
- уміти виявляти зв'язок між історичними обставинами формування та фактичним змістом і спрямованістю політичних учень;

- пояснювати розвиток поглядів представників суспільно-політичної думки минулого на політику, владу, державу, партії та місце людини в цих процесах;
- виявляти вплив політичних і правових учень на діяльність суспільних структур;
- пояснювати характер сучасних політичних процесів, закономірності переходу від тоталітарної до демократичної політичної системи, до громадянського суспільства та правової держави через аналіз провідних політичних ідей теоретиків світової суспільно-політичної думки.

Посібник може бути корисним не тільки майбутнім бакалаврам зі спеціальності «Політологія», а й усім, хто цікавиться такими знаннями, бо історія політичної думки – це не просто академічна дисципліна, це одночасно важливий елемент громадянської освіти, завдяки якому в людини формується зріле, критичне та відповідальне ставлення до суспільних явищ. Автор сподівається, що ця праця не лише сприятиме академічному засвоєнню матеріалу, а й заохотить кожного її читача до критичного мислення, діалогу та власних пошуків у царині політичної філософії.

ТЕМА 14 ЕЛІТАРНІ КОНЦЕПЦІЇ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX СТ.

1. Політичний клас Г. Моски
2. Теорія «циркуляції еліт» Вільфредо Парето
3. Р. Міхельс і «залізний закон олігархії»
4. Психологія натовпу Г. Ле Бона
5. «Людина-маса» Х. Ортеги-і-Гассета

1. Політичний клас Г. Моски (1858-1941)

Першим нарисом теорії політичного класу стала робота 26-річного італійського правознавця Г. Моски «**Теорія правління і парламентське правління» (1884)**. Більш розгорнутий варіант обґрунтування цієї концепції був представлений згодом в його роботі **«Основи політичної науки» (2 томи, 1886, 1923)**.

Гаетано Моска — італійський політичний мислитель, історик і юрист, один із засновників теорії еліт. Народився 1 квітня 1858 року в Палермо (Сицилія), в буржуазній родині. Здобув юридичну освіту в Університеті Палермо, пізніше працював викладачем у Римському університеті, де займав кафедру конституційного права.

Основною працею Моски стала «Елементи політичної науки» (1896) — книга, в якій він обґрунтував тезу про те, що в кожному суспільстві, незалежно від форми правління, реальною владою завжди володіє меншість — організована політична еліта. Цю меншість він називав «правлячим класом» (classe politica), що здатен керувати саме завдяки кращій організації, а не обов'язково завдяки легітимності чи чисельності.

У 1909-1919 роках Моска був депутатом італійського парламенту, а з 1919 до 1926 — сенатором. Водночас не брав активної участі в політичній боротьбі. Після приходу до влади Беніто Муссоліні він дистанціювався від фашистського режиму.

Помер 8 листопада 1941 року в Римі.

Основні праці: «Про теорію правління та парламентське правління» (1884), «Сучасні конституції» (1887); «Politica», (1895, 2-е видання, 1923; англійський переклад під назвою «Правлячий клас» - «The Ruling class», 1939), «Історія політичних доктрин» (2-е видання, 1937).

Г. Моска і В. Парето виходили з досить близької ідеї про наявність в сфері керуючої діяльності кожного суспільства двох значно відокремлених груп - правлячих і керованих. Найбільше нововведення, запропоноване ними при обговоренні цього питання, складалося в твердженні, що в суспільстві завжди

править «незначна меншість» у вигляді «політичного класу» (Моска) або «правлячої еліти» (Парето).

* * * * *

Зміст використовуваного Моска поняття «клас» не збігається з марксистським трактуванням, оскільки за основу береться не економічна ознака, а становище в ієрархії влади. Керуючі та керовані існували і існують у будь-якому суспільстві з початку цивілізації, причому правлячий клас завжди чисельно менший за керовану більшість.

Моска погодився зі Спенсером у тому, що у будь-якій політичній організації суспільства співіснують елементи демократичного, монархічного та аристократичного принципів правління, і *відкинув ідею народовладдя,* яку підтримувала демократична, що йде від Руссо, течія.

Меншість панує тому, що вона організована, а більшість не має владу і нездатне на самоорганізацію, тому що воно - більшість. Перевага організованої меншості над неорганізованою більшістю розглядалося як незмінний і вічний історичний закон. Крім переваги в організації, представники правлячого класу відрізняються від керованої маси певними якостями, «що дають їм матеріальну, інтелектуальну, а також моральну перевагу». Моска вважав військову доблесть саме тією якістю, що у примітивних суспільствах найлегше дозволяло індивіду увійти у правлячий клас.

Згідно з роз'ясненнями Моски, у всіх людських суспільствах, які досягли відомого рівня розвитку і культури, політичне керівництво, що включає адміністративне, військове, релігійне і моральне керівництво, здійснюється постійно особливою, організованою, меншістю. Ця меншість - є панівним класом, керівним класом, правлячим класом.

Парето в своєму обґрунтуванні концепції правлячої еліти виходив з припущення, що кожне суспільство можна розділити на дві страти, або шари, - вищу страту, в якій зазвичай знаходяться правлячі, і нижчу страту, де знаходяться керовані.

Він ускладнює звичну дихотомію класів (панівний і підлеглий) і виділяє в цьому шарі (еліті) дві підгрупи - правлячу і неправлячу еліти, а в нижчій страті такий поділ вважає невиправданим.

Еліта в широкому сенсі дуже схожа за значенням з аристократією (влада кращих) або, в більш сучасному формулюванні, є мерітократією (влада гідних). Таке розуміння виходить з того уявлення, що тонкий шар кращих з кращих завжди виявляє себе в кожній відокремленої громадської діяльності або в ієрархії професійного престижу. Він виставляє професіям індекси від 1 до 10 (10 – вищій) за якість і успішність роботи.

Моска аналізує проблему формування (рекрутування) політичної еліти і її специфічні якості. Вказавши на три якості, що відкривають доступ в політичний клас - військова доблесть, багатство, церковний сан, найважливішим критерієм формування правлячого класу, однак вважає здатність до управління іншими людьми.

Теорію зовнішнього насильства він відкидав і всупереч позитивістському методу звертався як до дослідження класових відносин, до проблеми освіти класів. Тут він був змушений визнати, що в цьому процесі поряд із військовими походами та завоюваннями велику роль відіграла поява приватної власності на землю.

Правлячі класи прагнуть не лише придбання та збереження багатства, а й претендують на ключові позиції у поширенні та використанні наукових знань, до панування у духовній сфері. Але панівний клас з часом деградує. Основні причини втрати панівного становища будь-яким класом складаються, з погляду Моски, або у втраті якостей, завдяки яким він прийшов до влади, або в їх неадекватності новому соціальному середовищі.

Моска вважав генеральною лінією розвитку суспільства боротьбу двох тенденцій:

- **аристократичну** – прагнення пануючого класу утримати і передати у спадок владу;
- **демократичну** – прагнення нового класу змінити співвідношення сил і виражається в оновленні еліти за рахунок найбільш здібних нижчих шарів.

Чергування в суспільстві тенденцій до стабілізації та оновлення створює певне ритмічне розгортання історичного процесу.

Моска ввів ще одне вихідне поняття - «соціальний тип». Їм він позначив стійку сукупність загальних соціальних і психологічних рис, властивих представникам одного соціального шару або соціальної групи. Ці групи складаються завдяки єдиній території проживання, спільності історії, мови, релігії, способу життя.

Між правлячим класом та керованою більшістю має зберігатися певна єдність. Різкий розрив між вищими і нижчими верствами суспільства в культурі, вірі, освіті веде до того, що «серед плебеїв майже неминуче складається новий політичний клас, який часто вступає в антагонізм із класом, який здійснює легальне управління».

Такий новий клас для досягнення політичної влади намагатиметься спертися на нову політичну формулу і заручитися підтримкою нижчих верств суспільства, які тим охочіше йдуть за ним, чим ворожіше вони ставляться до існуючих порядків.

Окрім матеріальної сили, політична влада спирається на норми та правила життя людей, які встановлюються в суспільстві. Їхньою природною основою Моска вважав «моральне почуття», яке стримує «природну схильність людських істот діяти в ім'я задоволення власних апетитів, бажання панувати і та отримувати вигоду для себе».

Розглядаючи особливу роль політичної організації як головного фактора, що визначає ступінь юридичної захищеності членів суспільства, Моска дійшов висновку, що вона, безперечно, залежить від рівня цивілізованості народу та його інтелектуального та економічного розвитку.

Незважаючи на те, що тиранія — «найгірший вид політичного режиму», Моска вважав, що вона все ж таки краща за анархію, тобто «відсутність будь-якого режиму». Можливості настання тиранії дозволяє запобігти рівновага політичних сил і функціонування політичної системи відповідно до принципу поділу влади, запропонованого Монтеск'є.

Він відкинув ідеї про побудову пролетарської держави, оскільки вона неминуче переродилася б у вкрай бюрократизовану державу. Щоб суспільство мало «відносно досконалу політичну організацію» – основна умова - наявність великого за чисельністю середнього класу, тобто людей, які займають стійке матеріальне становище.

Італійський соціолог не писав про те, що нормальне функціонування представницького режиму передбачає наявність у країні громадянського суспільства, що формує середній шар, хоча цей висновок сам собою напрошується з логіки його міркувань. Серйозну небезпеку для представницької системи Моска бачив у зростанні монополій у промисловості, транспорті, банківській справі, через яку вузьке коло власників великого капіталу здатне «розбурхувати широкі верстви, залякувати і підкуповувати чиновників, міністрів, депутатів, пресу, а та частина національного капіталу, яка є найбільшою, не здатна протидіяти, тому що розпорошена по безлічі рук і задіяна у незліченних дрібних та середніх підприємствах».

Моска наполягав на тому, що представницький режим не є втіленням політичної рівності громадян, і зовсім не через неправильне розуміння чи неповне проведення демократичного принципу. Щоб показати це він розглянув процедуру виборів. Сама виборча кампанія, на його думку, представляє явний приклад протиріччя видимості та сутності.

Держава розглядалася ним у двох планах: юридичному та політичному. З юридичної точки зору держава це чітка організація, яка має «права юридичної особи, здатна здійснювати юридичні дії, представляти інтереси суспільства, відати громадським майном, вступати в конфлікт інтересів з приватними

особами та іншими юридичними особами». З політичного ж боку держава є що інше, як організація всіх політично значимих соціальних сил.

Хоча у Моска немає радикальної програми подолання всесилля бюрократичної організації, проте він усупереч заявленій їм вимогі об'єктивності та нейтральності у політичному дослідженні дав деякі конкретні засоби лікування «хвороб парламентаризму». Надії головним чином він покладав на залучення в адміністрацію і для роботи в державних службах «людей з боку, які не входять до бюрократії», які «не є оплачуваними чиновниками, не мають заохочень, не залежать від свавілля міністра і не повинні чекати продовження своїх повноважень від підсумків голосування, від уподобання комітету чи виборчої дільниці».

2. Теорія «циркуляції еліт» Вільфредо Парето (1848-1923)

Вільфредо Фредеріко Дамасо Парето – інженер, соціолог, політик та економіст із Італії. Його ідеї та теорії покладені основу в розуміння будови суспільства. А названі на честь вченого величини Парето, оптимум і Парето-розподіл досі широко застосовуються в економічній дисципліні.

Народився у Парижі 15 липня 1848 р., у знатній італійській сім'ї. Під час народження хлопчик отримав ім'я Вільфредо Фріц Парето. Його мати була француженкою. Батько Парето був маркізом, але мігрував з Італії через свої переконання. Виростаючи в такій родині, хлопчик швидко опанував дві мови.

1858 року його родина змогла повернутися на батьківщину батька до Італії, де він розпочав навчання. Незважаючи на любов до математики, хлопчик, окрім класичного класу, також відвідував гуманітарні та технічні науки. Після школи він вибрав туринський політехнічний університет і отримав диплом інженера. Закінчивши навчання у 1869 році, Вільфредо починає працювати у відомстві залізниці у Флоренції, а пізніше у металургійній компанії. Протягом кількох років працює на важливих посадах. Тоді ж Парето виступає публічно проти мілітаризму в Італії, оскільки сам вважає себе демократом та лібералом.

Поступово Парето змінив свої переконання на антидемократичні та консервативні. У 1892-1894 роках виходить низка його публікацій із матеріалами з економічної теорії. 1893 року його запросили до Швейцарії, для викладання політичної економіки в Лозаннському інституті. Для своїх студентів Парето розробив «Курс політекономії», опублікований 1896 року французькою мовою. 1897 року став додатково викладати соціологію.

У 1907 році перестає викладати і йде з інституту через слабке серце. Тепер весь основний час він почав присвячувати «Трактату загальної соціології». Робота тривала упродовж п'яти років і в результаті 1916 року його

праця вийшла у світ італійською мовою. Ця книга була дуже популярна і через кілька років отримала переклад французькою мовою.

У 1921 році соціолог написав «Трансформацію демократії», де узагальнив та об'єднав усі свої основні засади. Вільфредо виявляв співчуття з приводу приходу до влади Муссоліні в 1922 і встановлення їм фашизму в Італії. У 1923 році за допомогою підтримки студентів та учнів, а також правителів Італії Парето призначали сенатором. Але Вільфредо помер цього ж року і похований у Селіньї.

Основні праці: «Соціалістичні системи» (1902-1903), «Підручник з політичної економії (1906), «Трактат із загальної соціології» (1916), «Трансформація демократії» (1921)

*Теорія еліти була вперше докладно викладена В. Парето в його **«Трактаті загальної соціології»** (1916), в якому соціологічна тематика поєдналася з історичною, політико-ідеологічною та соціально-філософською.*

Дуже важливе місце в соціолого-політичної концепції Парето займає тлумачення логічного і нелогічного вчинку (поведінки в широкому сенсі). Людина за своєю природою істота хоча і розважлива, але в своїй практичній поведінці нерідко безрозсудна. Спостерігаючи за її поведінкою, соціолог повинен виявити і врахувати особливу роль почуттів і афектів (пристрастей) в цій поведінці. Ця роль настільки велика і так постійна в своєму впливі на поведінку, що розумові побудови виглядають дивно мінливими, тоді як почуття постійними. Ось за цю постійність всі почуття й афекти Парето відніс до особливої категорії компонентів в людській поведінці і назвав їх терміном «**резидуї**» (буквально «залишки», те, що залишається, випадає в осад).

Розумові ж побудови (аргументи і системи виправдання, ідеології), за допомогою яких люди зазвичай маскують свої пристрасті і тим самим надають своїм вчинкам або висловлювань вид обдуманих вчинків, Парето називає «**дериватами**» («похідні»).

Парето ділить похідні на чотири класи:

1. Перший клас - це **«прості запевнення»**, формула яких: **«це так, тому що так»** або «треба, тому що треба».
2. Другий клас «похідних» містить у собі **аргументи та міркування, що спираються на авторитет** (особистості, традиції, звичаї), який робить їх ефективними незалежно від їхньої логічної цінності.
3. У третьому класі «похідних» «**доказ» заснований на апеляції до якихось почуттів, індивідуальних чи колективних інтересів, юридичних принципів** (Право, Справедливість), **метафізичних сутностей** (Солідарність, Прогрес, Демократія, Гуманність) чи волі надприродних істот.

4. Четвертий клас «похідних» **черпає силу переконання в «вербальних доказах», тобто таких, що ґрунтуються на «використанні термінів з невизначеним, сумнівним, двоїстим змістом** і не узгоджуються з реальністю».

Теорія еліт

Згідно з Парето, індивіди нерівні між собою у фізичному, інтелектуальному, моральному стосунках. Тому й соціальна нерівність видається йому цілком природним, очевидним та реальним фактом. Люди, які мають найвищі показники в тій чи іншій галузі діяльності, складають *елiти*[1]. У кожній сфері діяльності існує своя еліта.

Парето розрізняв два види еліти:

- **правлячу**, тобто бере участь у здійсненні політичної влади (іноді він називав її правлячим класом);
- **неправлячу**.

У цілому нині соціальна стратифікація зображується у його теорії як піраміда, що складається з двох верств:

- її вершину становить нечисленна еліта («вищий шар»);
- решта — основна маса населення («нижчий шар»).

Еліти існують у всіх суспільствах незалежно від форми правління. Парето прагнув до суто описового трактування терміну «еліта», не вносячи до нього оцінного елемента. Проте йому не вдалося уникнути відомої суперечливості в тлумаченні цього поняття.

З одного боку, він характеризував представників еліти як найбільш здібних і кваліфікованих у певному вигляді діяльності, як свого роду результат природного відбору. З іншого боку, у «Трактаті» зустрічаються твердження, що люди можуть носити «ярлик» еліти, не маючи відповідних якостей. Загалом у Парето домінує уявлення про те, що еліти формуються з людей, які дійсно володіють відповідними якостями і гідні свого високого становища в суспільстві.

Характерні риси представників правлячої еліти:

- високий рівень самовладання;
- вміння вловлювати та використовувати для своїх цілей слабкі місця інших;
- здатність переконувати, спираючись на людські емоції;
- здатність застосовувати силу, коли це потрібно.

[1] Це об'єктивно «найкращі» у певній галузі діяльності: «Може бути аристократія святих або аристократія розбійників, аристократія вчених, аристократія злочинців тощо». Проблема – як визначити «найкращих», найкомпетентніших. Парето, по суті, ігнорував відносність «елітарних» якостей та їх тісний зв'язок із певними соціальними системами, кожна з яких виробляє специфічні критерії оцінки цих якостей.

Якщо еліта нездатна проявити якусь із цих якостей, вона сходить зі сцени і поступається місцем іншій еліті, здатній переконати або застосувати силу. ***Звідси теза Парето: «Історія - це цвинтар аристократій»***.

Як же пояснює Парето соціальну динаміку всієї цілісної суспільної системи? Як здійснюється в ній принцип рівноваги? Відповідь на ці запитання дає його доктрина «циркуляції еліт». Як правило, між елітою та іншою масою населення постійно відбувається обмін: частина еліти переміщається в нижчий шар, а найздатніша частина останнього поповнює склад еліти.

Кожна соціальна система переживає упродовж певного періоду стан рівноваги. Коли ж вона втрачає його, то переходить у стан «неврівноваженої» життєдіяльності. Та згодом (раніше чи пізніше) ця система все ж, як уже зазначалося, прагне до рівноваги, відновлює режим врівноваженого функціонування. І цей процес «коливання» системи — від рівноваги до неврівноваженості і повернення її до «нормального» стану — утворює соціальний цикл. Проходження цього циклу, як і його тривалість, залежать від характеру циркуляції еліт. Згідно з Парето, весь історичний процес торує собі шлях у майбутнє у вигляді вічної циркуляції основних типів еліт. Роз'яснюючи цю тезу, він формулює універсальний закон кругообігу еліт:

Якості, що забезпечують еліті панування, змінюються в ході кожного циклу «коливання соціальної системи» («рівновага — неврівноваженість — рівновага»). Зі зміною цих якостей змінюються і типи еліт, а сама історія, таким чином, стає схожою на «цвинтар аристократії». Втім, еліти не тільки вимирають, а й народжуються знову. А коли так, то історія не тільки «проводжає їх на цвинтар», а й відводить для них свій «пологовий будинок». Більше того, за логікою Парето, «колообіг» еліт, тобто їхнє зародження, соціальне дозрівання, стабілізація, а відтак деградація,— це рушійна сила суспільного розвитку (деградація починається тоді, коли суспільство забуває про цілеспрямоване вирощування нової еліти).

Відповідно до теорії Парето, політичні революції відбуваються внаслідок накопичення у вищих шарах елементів низької якості, обумовленого уповільненням циркуляції еліти, або іншою причиною. Революція постає як свого роду альтернатива, компенсація та доповнення циркуляції еліт. У певному сенсі сутність революції і полягає в різкої та насильницької зміни складу правлячої еліти. При цьому, як правило, в ході революцій індивідами з нижчих верств управляють індивіди з вищих, тому що останні мають необхідні для битви інтелектуальні якості.

В історичному розвитку постійно спостерігаються цикли підйому та занепаду еліт. Їх чергування, зміна — закон існування людського суспільства. Але змінюється непросто склад еліт, чергуються типи еліт. Це пов'язано також з

тим, що цінності світу цього розподіляються нерівномірно, а разом з ними так само нерівномірно розподілені престиж, влада або почесті, пов'язані з політичним суперництвом. В результаті меншість керує більшістю, вдаючись до двох різновидів прийомів і засобів - **силі і хитрості**. Причина цієї зміни полягає у почерговому переважанні в елітах «осадів» першого та другого класів (тобто «інстинкту комбінацій» та «наполегливості у збереженні агрегатів»).

Еліта, у якій переважає «інстинкт комбінацій», керує шляхом використання переконання, підкупу, обману, прямого обдурювання мас. Посилення «осадів» першого класу та ослаблення «осадів» другого призводять до того, що правляча еліта більше дбає про сьогодення і менше — про майбутнє. Інтереси найближчого майбутнього переважають інтереси віддаленого майбутнього; інтереси матеріальні - над ідеальними; інтереси індивіда над інтересами сім'ї, інших соціальних груп, нації.

З часом «інстинкт комбінацій» у правлячому класі посилюється, тоді як у керованому класі, навпаки, посилюється інстинкт «наполегливості у збереженні агрегатів». Коли розбіжність стає досить значним, відбувається революція і до влади приходить інший тип еліти з переважанням «осадів» другого класу, для якого характерні агресивність, авторитарність, завзятість, непримиренність, недовіра до маневрування та компромісів.

Перший тип правлячої еліти Парето називає «лисицями», другий - «левами».

1. **Еліти левів** – віддають перевагу насильству, **для них характерний крайній консерватизм, грубезні, «силові» методи правління.** *Правління еліт з сімейства левів - це правління радикальних меншин в умовах сильно бюрократизованої діяльності.*
2. **Еліти лисиць** – тяжіють до спритності, **тобто майстри омани, ошуканства, політичних комбінацій**. *Західноєвропейські суспільства управляються, згідно Парето, плутократичним елітами («сімейство лисиць»).*

Кожному типу еліт властивий свій метод управління:

а) **«метод сили»**, грубого придушення — це для елітарної групи «левів»;

б) **метод маніпуляцій**, який поєднується з компромісами, демагогією,— для еліти типу «лисиць».

У сфері економіки цим двом типам відповідають категорії «спекулянтів» та «рантьє. «Спекулянти», володіючи добрими здібностями в галузі економічних комбінацій, не задовольняються фіксованим доходом і прагнуть заробити більше. Кожна з двох категорій виконує у суспільстві особливу корисну функцію. «Спекулянти» часто «служать причиною змін економічного та соціального прогресу». Рантьє, навпаки, становлять потужний чинник

стабільності. Суспільство, в якому переважають «рантьє», залишається нерухомим і схильним до застою та загнивання; суспільство, в якому домінують «спекулянти», позбавлене стабільності; воно знаходиться в стані нестійкої рівноваги, яка легко може бути порушена зсередини або ззовні.

Отже, на думку Парето, існує два головних типи еліт, які послідовно змінюють один одного. За логікою Парето, стабільна політична система характеризується переважанням еліти «левів». І, навпаки, нестійкий стан політичної системи потребує прагматиків, енергійних новаторів, комбінаторів.

Кожен з них має свої переваги, які, однак, з плином часу перестають відповідати потребам керівництва суспільними справами. Тому потреби у збереженні рівноваги соціальної системи вимагають постійного процесу заміни однієї еліти іншою — в міру того, як перед елітами виникають одні й ті ж соціальні ситуації, що чергуються.

Механізм соціального управління функціонує в режимі рівноваги тоді, коли «нагору», в еліту, відбувається пропорційний приплив людей першої і другої орієнтацій.

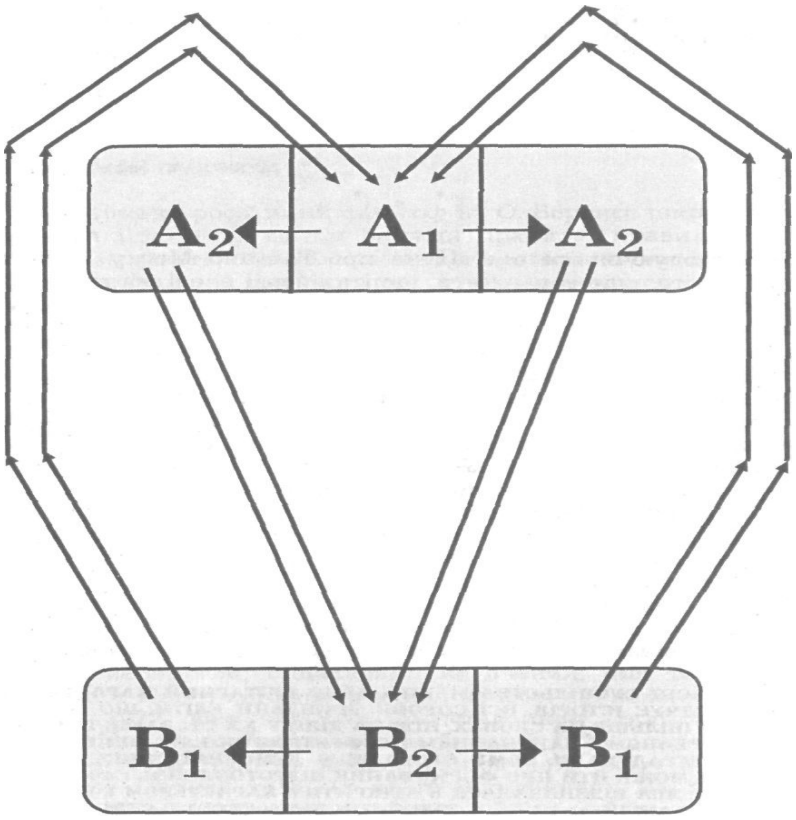

У «верхній» (A1+A2) і «нижній» (B1+B2) групах, які є неоднорідними, постійно відбуваються процеси «бродіння». З одного боку, в «нижній» групі з'являються і об'єднуються індивіди, здатні до управління (серед них є і «леви», і «лисиці»). На схемі вони **позначені з боків (див. B1)** як такі, що схильні до високої, до «граничної» активності. **Це є «контреліта».**

З другого боку, у «верхній» групі, тобто в середовищі еліти, теж відбувається розчленування: накопичуються елементи, які **нездатні до управління (на схемі), вони розмістилися теж з обох боків** (див. А2) як такі, що **схильні до повної деградації**. І чим більше нагорі збирається тих, хто нездатний до управління, хто неухильно деградує, тим частіше ці елементи (А2) вдаються до насильства і терору. Це може викликати і нерідко викликає «контртерор знизу», який за певних обставин переростає у революційний вибух.

Зі схеми видно, як відбувається «колообіг еліт» у нереволюційні періоди. З одного боку, найздібніші індивіди рекрутуються з «нижньої» групи у «верхню» (див. В2–А1), але з другого, — ті представники еліти, які деградували, опускаються у «нижню» групу, «осідають на дно» суспільного життя (А1–В2).

3. Р. Міхельс і «залізний закон олігархії»

Наступним етапом розробки подібної методології стала *концепція «залізного закону олігархії» Роберта Міхельса (1876-1936)*, що виникла, як і елітарна теорія, в полеміці з марксизмом.

Сама олігархія пояснювалася Міхельсом породженням потреб психології мас і психології організації, а також частково особливостями самих організацій, які схильні до особливих «законів структур організацій». Міхельс першим поставив питання: чи сумісні принципи демократії з принципами функціонування організації?

Міхельс народився 9 січня 1876 р. у Кельні у родині великого комерсанта. Здобув освіту історика та економіста. Його зближенню з соціалістами сприяло, поруч із «модою» на соціалізм, вплив антиімперських настроїв, поширених у Рейнської області, де він виріс. Політична діяльність Міхельса як соціаліста розпочалася в університетському місті Марбурзі.

Розчарований у соціалізмі, він звернувся до руху Муссоліні і вступив у 1924 р. до Національної фашистської партії Італії. В останні роки життя він зберігав інтелектуальну автономію і дистанціювався від фашистського режиму.

Головний науковий твір Міхельса – книга **«До соціології партій за умов сучасної демократії. Дослідження олігархічних тенденцій у житті груп» (1911).** У ній він сформулював «залізний закон олігархії» — положення про неминучість відходу масової політичної партії від демократичних принципів через іманентний процес концентрації влади вузькою партійною верхівкою.

Розвитку олігархізації сприяють:

- відхід від дотримання демократичних процедур, у вирішенні внутрішньопартійних питань;
- посилення партійної бюрократизації;

- соціальне розшарування робітників;
- формування «робочої аристократії».

Ця тенденція знаходить вираження у переорієнтації вождів руху з ідеалістичних цілей (орієнтація на захист інтересів трудящих, поліпшення їхнього матеріального становища) на збереження та зміцнення своєї влади у партійній чи профспілковій верхівці.

Слідом за Парето Міхельс констатував, що кожен новий клас, вступаючи в боротьбу з правлячим класом, прикриває своє прагнення зайняти в суспільстві панівне становище запевненнями в тому, що він ставить за мету звільнення всього людства. *Жодна партія неспроможна висловлювати інтереси всіх громадян*. Партія створюється заради висловлювання приватних, а не спільних інтересів, що це слово походить від латинського «partis» (група, частина), а не з «totum» (ціле). З цієї констатації напрошується висновок про вроджену схильність партії після політичної перемоги будь-якими засобами огороджувати свою монополію на владу у тоталітарній соціалістичній державі, яку вона створює. У масовій партії діє зазначений Михельсом «закон трансгресії»: зростання її чисельності призводить до зміни початкового соціального складу.

Він виділив три групи причин формування прошарку професійних партійних керівників:

а) техніко-адміністративні;

б) психологічні;

в) інтелектуальні.

Техніко-адміністративні причини

Міхельс констатував, що демократія не може існувати без організації, яка є «єдиним засобом вироблення спільної волі». Кожен клас, який висуває суспільству свої вимоги, потребує організації.

Психологічні причини

Згідно з Михельсом, усередині партійної організації від початку йде процес відбору з групи регулярних відвідувачів зборів осіб, які беруть участь у прийнятті рішень. Цьому сприяє відсутність інтересу широких мас до поточних та рутинних справ своєї організації.

Виникненню професійного вождизму сприяє «подяка мас до тих особистостей, які виступають і пишуть від їхнього імені та зробили власне ім'я як їхні захисники та адвокати і не раз терпіли поневіряння та зазнавали переслідувань як виразники сподівань мас».

Панування партійного вождя над рядовою масою спирається багато в чому не тільки на їхній авторитет, а й на його шанування натовпом. Воно проявляється в шанобливому тоні, з яким вимовляється його ім'я, в абсолютній

довірі до всього, що він висловлює і робить, обурений, з яким відкидається всякий сумнів у його правоті.

Міхельс виділив особисті якості, якими повинні мати вожді, щоб досягти впливу на масу. Насамперед — ораторський талант, особливо значущий на етапі становлення руху. Недостатньо розвинені ораторські навички створювали труднощі просування партії.

Інтелектуальні причини

Досліджуючи етапи розвитку та функціонування партії, Міхельс дійшов висновку, що на початковому етапі свого існування, поки вона нечисленна та обмежує свої завдання агітацією та поширенням ідей, у ній домінують «керівники-сумісники». Але зі зростанням організації дилетантизм ентузіастів змінюється на рутинну роботу фахівців. Виникнення професійного керівництва спричинило значне збільшення розриву між вождями та провідними за рівнем освіти та інтелектуальними якостями.

Тривалий термін виконання посадових повноважень становить небезпеку для демократії. Питання про ротацію керівного складу організації ставилося Михельсом у зв'язку з розглядом феномена вождизму, який найчастіше виникає там, де немає виборності та змінності керівництва. Тому в демократичній організації має існувати «природне прагнення не надто довго залишати на колишніх місцях тих самих товаришів, щоб перешкодити… виникненню у них внутрішнього переконання, що вони є єдино можливими обранцями народу». Водночас «короткострокове призначення на посаду… не дає виникнути почуттю відповідальності і тим самим в адміністративному відношенні відчиняє двері для анархії».

Першим симптомом вибудовування партійно-бюрократичної вертикалі є відсутність прямих виборів при обранні членів правління партії. **Залежно від рівня економічної зацікавленості Міхельс виділив такі типи вождів:**

Перший тип, що відрізняється позаекономічною орієнтацією, позначений як **тип місіонера**. В основі дій такого керівника найчастіше лежить позаекономічна мотивація, моральні мотиви. Він усвідомлює свою діяльність як довічне покликання.

Другий тип керівника позначений як зацікавлений. Його діяльність істотно залежить від створення матеріальної основи. Завдяки досить гарній винагороді за партійну роботу, що виконується, партійні активісти звільняються від пошуку джерел матеріального забезпечення поза партійною діяльністю.

Прагнення керівництва до зміцнення своєї влади веде до забуття початкової цільової установки. Таким чином, маса перетворюється на місток для досягнення вождями своїх цілей. Міхельс назвав цей процес психологічною метаморфозою вождів.

Окремо Міхельс досліджував феномен бонапартизму у партії. Опозицію стосовно керівництва організації її вожді часто сприймають як демагогію і порушення партійної дисципліни.

Міхельс зазначав, що «*бонапартизм є теорією панування окремої волі, що спочатку походить від загальної волі (волі народу), але звільняється від неї і стає панівною»*. Партійні вожді, якщо їх докоряють недемократичним методам, посилаються на волю маси, виразником якої вони виступають як народні обранці. У партійній еліті Міхельс не вбачав ані особливого класу, ані навіть соціального прошарку. У ній він швидше бачив закриту групу (тим більш закриту, ніж вона організованіша), члени якої можуть мати різне соціальне походження і яка могла формуватися як за допомогою делегування, так і конкуренції. З цієї еліти цілком формується новий панівний клас, названий пізніше номенклатурою.

Слід також додати, що за оцінкою Міхельса, в основі формування цієї нової панівної партії меншості лежить спроба проведення в життя ідей соціалістичної революції та диктатури пролетаріату. Але диктатура нової меншини мало відрізняється від диктатури групи олігархів і по суті виявляється прямою протилежністю ідеї демократії.

4. Психологія натовпу Гюстава Ле Бона

Гюстав Ле Бон (фр. Gustave Le Bon) **(1841-1931)** - французький вчений-філософ, соціолог, психолог, медик, а також фізик та хімік. Головною темою його інтересів була психологія людських мас, через яку, завдяки якій тільки можна розкрити сенс людської історії.

Гюстав Ле Бон народився 7 травня 1841 року в Ножан-ле-Ротру (Франція) в напівбургундській-напівбретонській родині. Незважаючи на дворянське походження, родина належала до типового для Франції середнього класу. У восьмирічному віці разом з батьками Ле Бон покинув Ножан-ле-Ротру, куди більше не повертався.

Отримав класичну освіту в ліцеї міста Тур, а в 1860 році вступив до Паризького університету на медичний факультет, який закінчив в 1866 році. Втім, практичною медициною в подальшому майже не займався.

Перші опубліковані роботи Ле Бона всі були на медичні теми і здебільшого отримали у Франції велику популярність. У 1870-1871 роках він добровільно бере участь у франко-пруській війні як фронтовий лікар. Як результат, з'являється нова праця про поведінку людини в умовах тотального ураження і роль військового керівництва, яка була гідно оцінена французьким генералітетом і стала навчальним посібником у ряді військових закладів Франції, а також за її

межами. Після завершення війни Ле Бону було присвоєно звання Кавалера Ордена Слави.

З 1871 року Ле Бон займається питаннями соціології. Він першим висуває ідею, що психологія — це наука, необхідна для вивчення соціології і розуміння історії народів. З'являються його праці «Психологічні закони еволюції народів», «Психологія народів», «Психологія натовпу», які отримали широке міжнародне визнання. Пізніше його книга «Психологія соціалізму» викликала гнів в політичних колах того часу, і ім'я Ле Бона зникає з офіційного друку. Його ідеї систематично бойкотуються. Втім, в червні 1914 року за сприяння Теодора Рузвельта Г. Ле Бон був включений в склад комісії по врегулюванню політичного, військового і економічного положення в Європі.

Помер Гюстав Ле Бон 13 грудня 1931 року в передмісті Парижа у віці 90 років.

Основні праці: «Історія арабської цивілізації» (1884), «Історія цивілізацій Індії» (1887), «Сучасна верхова їзда» (1892), «Психологія народів і мас», «Психологія народів» (1894), «Психологія мас» (1895) «Психологія виховання» (1902), «Психологія соціалізму» (1908), «Еволюція матерії» (1912).

Згідно з Ле Боном, опанувати маси можна лише шляхом обману та створення великих ілюзій. Великі діячі історії досягають успіху лише завдяки розумінню цих істин та їх практичному використанню. Ле Бон відкидає інші методи як марні та неефективні, пояснюючи це тим, що головний механізм поведінки людей, особливо людських мас, полягає в несвідомому. Він прагне довести, що спроби збудувати людське благополуччя на ідеалах раціоналізму виявляються невдалими.

Він вважає, що сучасна йому цивілізація є продуктом інтелектуальної творчої еліти, але життя європейського суспільства на порозі XX ст. знаменує собою початок якісно нового етапу розвитку: на заміну «ери еліти» приходить «ера натовпу», «ера маси». Поява мас в нього виступає наслідком таких процесів, як модернізація промисловості, швидка урбанізація та переселення великих груп людей з сіл у міста, розповсюдження засобів масової інформації та посилення їх уніфікуючого впливу тощо. Настання «ери натовпу» Ле Бон розглядає як початок занепаду цивілізації.

У центрі уваги Ле Бона - констатація очевидного факту, що поведінка людини на самоті або у звичайних умовах суттєво відрізняється від її поведінки в групі людей, у натовпі, де діють сили гіпнозу і навіювання. Він трактує натовп як групу людей, охоплених спільними настроями, прагненнями й почуттями і **виділяє такі характерні риси натовпу:**

- зараженість спільною ідеєю;

- відчуття непоборності власної сили і всемогутності;
- втрата почуття відповідальності;
- нетерпимість, догматизм, схильність до навіювання;
- готовність до імпульсивних дій та бездумного слідування за лідерами.

Всі натовпи він поділяє на дві великі групи:

- **«різнорідні»** (або гетерогенні, типу вуличних натовпів, які збираються стихійно і випадково на місці якоїсь події: аварії, зіткнення машин, нещасного випадку та інше);
- **«однорідні»** (або гомогенні, типу релігійних сект, східних каст або класів).

У натовпах діє закон «духовної єдності», що спричиняє перетворення індивіда, який потрапив у натовп, на безвольний автомат з придушеними раціональними началами, на ірраціональну істоту, яка прагне до негайної некритичної реалізації навіяних їй зовні ідей. Наслідком перебування людини у натовпі є втрата нею індивідуальності, інтелекту, розумових задатків, - тобто її деперсоніфікація, знеособлювання.

У своїй книзі **«Психологія соціалізму»** (1908) Ле Бон робить спробу зазирнути у майбутнє, поміркувати над тим, що станеться з соціалізму, якщо політична влада перейде до мас і натовпів.

Найбільш придатною для цього він вважає соціалістичну теорію, яка скерована саме на те, щоб утвердити диктатуру мас. Ле Бон негативно ставиться до соціалістичних ідей, вважаючи їх псевдонауковими, але одночасно констатує їх велику притягаючу силу для широких народних мас; тому наукова неспроможність більшої частини соціалістичних теорій не зможе запобігти їх торжеству. Соціалістичний лад, на думку Ле Бона, буде неминуче встановлений в якійсь одній з західноєвропейських країн, швидше всього в Італії.

Перемігший соціалізм - це колективна трагедія:

- **він породить епоху руйнувань, анархії і терору**, яка згодом зміниться епохою суворого деспотизму і залізного режиму;
- **почнеться масове винищення людей**, а ті, що уціліють, будуть радісно вітати диктатора;
- **частина народу буде приречена на примусові роботи, практично на рабство**.

Однак такий лад не зможе існувати довго, він приречений і потягне за собою розвал усього суспільного життя. Він попереджає: слід, щоб хоч одна країна випробувала на собі цей страхітливий режим на науку і навчання всьому людству, бо лише це зможе отверезити інші народи, заражені хворобливою маячнею соціалістичної віри.

Головні положення теорій натовпу, групової поведінки та інших подібних їм у межах другої течії соціологічного психологізму полягають у твердженнях, що:

- **основним інструментом пізнання соціальних процесів повинна бути соціальна психологія**, яка орієнтується не так на пізнання свідомих вчинків людей, як на неусвідомлені моменти духовного життя;
- **ці неусвідомлені душевні феномени та їх прояви найбільш чітко фіксуються у групових діях і поведінці у натовпі**;
- **приналежність людей до певної соціальної групи типу натовпу є достатньою для витворення в них свого роду колективної душі**, завдяки якій вони зовсім інакше себе почувають, діють й мислять, аніж кожна людина окремо;
- **знання непривабливої сутності мас і натовпу має стати одним із наріжних каменів практичної політики**, яка, володіючи цим знанням, не повинна допустити панування юрби або вміти обмежити її негативні риси.

Як тільки певна кількість живих істот збереться разом, все рівно, чи буде це череда тварин чи юрба людей, вони інстинктивно підкорюються владі свого вождя. У натовпі людей вождь часто буває тільки ватажком, але, проте, роль його значна. Його воля представляє те ядро, навколо якого кристалізуються і поєднуються думки. Він складає собою перший елемент організації різнорідного натовпу і готує в ній організацію сект. Поки ж це не наступить, він керує нею, тому що юрба являє собою раболіпну череду, що не може обійтися без володаря.

Ватажок звичайний спочатку сам був у числі тих, кого ведуть; він так само був загіпнотизований ідеєю, апостолом якої зробився згодом. Звичайні ватажки не належать до числа мислителів - це люди дії. Вони не мають проникливість, тому що вона веде звичайно до сумнівів і бездіяльності. Найчастіше ватажками бувають психічно неврівноважені люди, напівбожевільні, що знаходяться на границі божевілля. Якою б не була безглуздою ідея, яку вони захищають, і ціль, до якої вони прагнуть, їхнього переконання не можна похитнути ніякими доводами розуму. Презирство і переслідування не справляють на них враження чи ж тільки ще сильніше збуджують їх. Особистий інтерес, родина - ними приноситься в жертву. Інстинкт самозбереження в них зникає до такого ступеня, що єдина нагорода, до якої вони йдуть, - це мучеництво. Напруженість їхньої власної віри додає їх словам величезну силу вселяння.

Юрба завжди готова слухати людину, обдаровану сильнішою волею і яка вміє діяти на неї значним чином. Люди в юрбі втрачають свою волю й інстинктивно звертаються до того, хто її зберіг. У ватажках у народів ніколи не

бувало недоліку, але ці ватажки завжди повинні були мати дуже тверді переконання, тому що тільки такі переконання створюють апостолів.

5. «Людина-маса» Х. Ортеги-и-Гассета

Хосе Ортега-і-Гассет (1883-1955) *- іспанський філософ, публіцист, соціолог і есеїст народився в Мадриді 9 травня 1883. Здобув освіту в Малазі та Мадриді, став доктором філософії в 1904 р. Вже в 1902 р. писав статті для газети «Ель Імпарсіаль». Стажувався в Марбурзькому університеті у Германа Когена. У 1910 році став професором метафізики Мадридського університету.*

У 1914 Ортега опублікував свою першу книгу – «Роздуми про Дон Кіхота» і прочитав знамениту лекцію «Стара та нова політика», в якій виклав позицію молодих інтелектуалів того часу щодо політичних та моральних проблем Іспанії. У 1915 р. у співпраці з Асоріном, Барохою та Пересом де Айєла заснував журнал «Іспанія» («Espana»), а в 1917 р. – «Ель Соль». Незабаром Ортега став відомим у Латинській Америці; 1916 року він прочитав серію лекцій в Аргентині.

У 1923 заснував журнал Ревіста де Оксиденте, в якому іспаномовному світу пропонувалися новітні досягнення в галузі філософії, науки і літератури. Коли генерал Прімо де Рівера проголосив себе диктатором Іспанії у грудні 1923 р., Ортега, як і багато інших професорів, відмовився від посади в університеті. У лютому 1931 р. за два місяці до зміни режиму він утворив невеликий політичний союз «Група на службі республіки», а потім був обраний до нової конституційної асамблеї. У 1933 році Ортега пішов з політики, а коли почалася громадянська війна, покинув Іспанію. У 1936-1945 жив у Європі, Аргентині та Португалії. У 1948 році заснував у Мадриді Інститут гуманітарних наук.

Помер Ортега в Мадриді 18 жовтня 1955 року.

Основні роботи: «Роздуми про Дон Кіхот і Безхребетна Іспанія» (1921), «Тема нашого часу» (1923), «Дегуманізація мистецтва» (1925), «Історія як система» (1941), «Повстання мас» (1930).

Майже на початку роботи Ортега каже, що поняття маси пов'язане з поняттям натовпу. Він починає зі змістовного зіставлення слів «натовп» та «маса». Натовп – поняття кількісне та візуальне. Перекладене мовою соціології, воно дає «масу». Одне значення слова повсякденне, інше у складі висловлювання «масова людина» – діагноз епохи, культури.

Суспільство завжди було рухливою єдністю меншості та маси. Меншість - це сукупність осіб, виділених особливими якостями; маса - не виділених нічим. Йдеться, отже, йде не тільки і не стільки про «робочу масу». Маса – це середня людина. Людина-маса – тип, представником якого може бути людина будь-якого класу. Це психологічний, духовний, тілесний стан. Людина може увійти до цього

стану, але не всім виходить вийти. Будь-яка людина тією чи іншою мірою, навіть еліта може впасти у стан масової людини. Людина сучасної епохи приречена те що, щоб у цей стан впадати. Людина-маса – некультурна людина, той, хто не відчуває поваги до культури, яка уможливила його освіту/існування.

Натовп – явище якісне. Теж стан людини: «стадне почуття» – багато людей стають знеособленими, втрачають адекватне сприйняття реальності.

Натовп - поняття психологічне та соціологічне

Натовп знав своє місце в ієрархії.	Масі все одно, є еліта чи ні.
У натовпі кожен розуміє, що він у натовпі.	Феномен маси не пов'язаний із чимось стихійним і завжди існуючим.
Натовп важко контролювати, але це культурний феномен.	Маса із цього виключена. Вона – феномен, сторонній навіть натовпу.

Натовп не претендуватиме на те, щоб бути елітою. Людина в натовпі або усвідомлюватиме, що він зараз у натовпі, або не усвідомлюватиме, але зрозуміє пізніше.

«Людина-маса»

«Людина-маса» – це кожна людина, «хто свідомо не оцінює себе в поняттях добре чи погано, а почувається, характеризує себе «як усі» і тим не менш не засмучується від цього, а відчуває радість ідентифікувати себе як усі інші». «Людина-маса» не є причиною кризи, навпаки, вона продукт цієї кризи. «Людина-маса» виступає як яскравий викривач специфічної культурної кризи сучасного розвиненого західного суспільства. **Агресивність, прагнення експансії, розширенню – початкова риса масової людини**.

Ортега приходить до висновку, що явища «повстання мас» та «людина-маса» виникли паралельно з різким покращенням умов життя людей. «Повстання мас» є свідченням радикальної деморалізації західного суспільства.

Людина володіє багатьма, практично всіма речами, які її оточують, але не може керувати самим собою. Незважаючи на колосальні успіхи в галузі науки та техніки, суспільство, на думку Ортеги, перебуває у кризовому стані. Відбувається процес радикальної дезорієнтації життя, що у свою чергу негативно впливає на культуру суспільства, спрощує відносини між людьми. Саме цей фактор визначає «сутність «людини-маси», тобто людини, яка живе без мети. Тому він нічого не створює, хоча його можливості та сили є величезними».

Одну з причин такого стану, який часом стає основним, він таки називає. Нею в нього виступає правляча еліта, яка займає відокремлене місце у суспільстві та відмовляється виконувати покладену на неї місію. У результаті суспільстві виникає ситуація, коли «маса» відмовляється бути керованою,

вважаючи, що забезпечить себе сама. Еліта, покликанням якої є управління суспільством, живе заради самої себе і не хоче займати місце керівника. Таке становище та подібні форми управління цих соціальних груп, які не знаходять точок дотику та виконання властивих їм соціальних функцій, веде до кризи культури. Конкретними винуватцями сучасної кризи є ліберальна демократія та високий рівень розвитку техніки. Вина ліберальної демократії полягає у визнанні політичних свобод та безперешкодної участі людей у суспільному житті. Фактично, у «людини-маси» відсутня почуття культури, оскільки немає культури там, де немає свідомого розуміння середовища проживання і тих норм, якими керується суспільство.

У цих умовах ліберальну демократію Ортега характеризує як «хвору демократію», найістотнішими **рисами** якої є

- нівелювання відмінностей та якостей між людьми;
- технізація та автоматизація відносин між людьми на шкоду людській екзистенції.

Зрештою «людина-маса» – це гібрид, у якому сфокусовані нормальна посередня людина та шляхетна безстрашна людина. Комбінація нездорової демократії і технічні забобони призводять до того, що будь-яка інша висловлена думка викликає у людського натовпу ненависть у міру того, як воно прагне бути відмінним від загальноприйнятого, а тому воно засуджується місцевою владою за допомогою мас-медіа.

У цій ситуації «маса» повстає, оскільки вважає себе володаркою виняткової влади, яка вперше стала її надбанням. Щоб подолати цю кризу, Ортега закликає інтелектуалів повернутися до участі у суспільному житті, щоб за допомогою нової ідеології сформувати нові принципи людських взаємин, здатні вивести Захід із кризової ситуації.

Загальну деморалізацію Заходу буде подолано, якщо Європа знову повернеться в стан духовного життя і якщо буде створена могутня політична організація під назвою Сполучені штати Європи. Зрозуміло, у цьому новому суспільстві не повинно йтися про лідерство. Досконалість у новому суспільстві можна досягти з допомогою нової моделі існування. У разі через формування нової політико-державної спільності європейських держав.

Роль еліти в історичному процесі

Спираючись на ідеї італійського соціолога Вільфредо Парето, Ортега пояснити історичний розвиток діяльністю аристократичної меншини, тобто еліти. Він вважає, що будь-яке суспільство містить у собі таку функціональну структуру, у якій найенергійніші люди впливають на інших людей і ведуть їх у себе. Зрозуміло, це відбувається тому, що вони, тобто еліта і маса, мають певну

однорідність, яка, до речі, відрізняє їх одна від одної. Еліта, а чи не окремий геній чи герой, впливаючи на масу, покращує її природу і рухає історію вперед.

Діяльність еліти та маси можна представити як два стани: зразковості та послуху. Функція першої полягає в тому, щоб бути ідеалом, прикладом, путівником; масі ж призначено слухняно слідувати зразковій меншості. Визначні якості у еліти є результатом самого життя, яке своєю чергою визначається антропологічними чинниками.

Людина живе через необхідність, але форма, спосіб життя не дано апріорі, вона формує їх сама. У цьому сенсі людина вільна, і не живе за заздалегідь заданою схемою, не має заздалегідь детермінованого буття. Природно, що вибір може бути або добрий, або поганий. Аристократи демонструють зразкове життя, дають приклади для наслідування, і ця зразковість є їхньою головною функцією. У суспільстві одні люди творять, інші наслідують їх, йдуть за ними. Громадське життя вимагає існування «досить здатної меншини, щоб організовувати, ідейно надихати і спрямовувати іншу частину суспільства, яка у свою чергу має бути здатна вирішувати покладені на неї проблеми та мати почуття вищої відповідальності».

Однією з найважливіших функціональних властивостей обраної меншини є формування у суспільстві соціальних норм поведінки, суспільних законів. Будь-яке життя, зокрема громадське, передбачає існування ієрархічної структури, і еліта займає у ній найвищу сходинку.

Існування зразковості є необхідним соціальним механізмом удосконалення суспільного життя. Слідувати і підкорятися кращому означає і самому вдосконалюватись і покращуватись. Йдучи дорогою наслідування кращому, удосконалюється людська душа, яка замикається у собі, самовдосконалюється людина і розвивається суспільство.

Принциповими причинами історичної декаденції життя є занепад, розкладання аристократії чи повстання мас, незадоволених своїм громадським становищем. Предметно це означає, що обрана меншість втрачає свою зразкову поведінку в суспільстві, свої високі якості, а маси перестають виконувати функції підпорядкування, які закладені природою. Вибрана меншість, або еліта, – це люди, які не перебувають при владі. Це ті, хто, маючи якусь частину влади або зовсім її не маючи, можуть впливати на маси. Там, де немає духовно панівної еліти і маси, що підкоряється, там немає суспільства.

Ортега послідовно проводить думку, що вплив обраної меншості на суспільне життя зовсім не означає оволодіння ними політичною владою. Якраз навпаки. Еліта ніколи не може завоювати цю владу, якщо вона перебуває у меншості. Щоб це сталося, вона має перетворитися на більшість, оскільки в політиці перемагає той, хто опановує громадську думку і підкоряє її своєму

впливу. Еліта в політичному плані ніколи не може підкорити своєму впливу більшість і, отже, керувати державою. Справа в тому, що завжди, коли її ідеї опановують розуми більшості громадян, ця стара еліта самозаперечується, і в суспільстві формується нова обрана меншість, яка ставить і висуває вищі цілі та завдання.

Коли ж меншість все ж таки приходить до влади і починає керувати державою, то це стає трагедією для суспільства, оскільки меншість силою нав'язує свої ідеї більшості, що зрештою обертається для суспільства великою бідою. Подібна ситуація сталася у тих країнах, де до влади прийшов фашизм.

Фундаментальна різниця між політиками та обраною меншістю полягає, на думку Ортеги, у наступному. Політики прагнуть сформулювати свою програму громадської діяльності таким чином, щоб вона збігалася з ідеями, почуттями, бажаннями суспільної свідомості та думки. Тому політик завжди має прагнути збігу своєї думки з тим, який переважає в суспільстві. Саме наслідуючи цей шлях, політики можуть завойовувати голоси виборців і прийти до влади.

Зовсім інакше можна характеризувати діяльність еліти. Перш за все, як зазначалося раніше, вона не прагне завоювання політичної влади, а прагне своєю зразковою діяльністю вплинути на суспільство з метою його вдосконалення, і в цьому сенсі її діяльність носить не так політичний, як соціальний характер.

Не минає своєю увагою Ортега питання, про досконале суспільство. Вирішує він його досить просто і в повній відповідності до своєї філософської парадигми. Риси ідеального суспільства містяться у реально існуючій державі. Цим ідеалом, як реальністю, і метою, є аристократизація і внутрішня досконаліть суспільства. У міру того, як воно буде аристократизуватися, воно все більше удосконалюватиметься.

Суспільство, яке страждає на відсутність аристократизму, на думку Ортеги, є дефектним, ущербним, дегенеративним утворенням, що має тенденцію до втрати своєї соціальної сутності. Хочемо ми того чи не хочемо, як би підсумовуючи свої міркування, зазначає він, але суспільство, для того щоб існувати і нормально розвиватися, має мати аристократизм, або, якщо сказати по-іншому, високий рівень духовного життя.

Питання для обговорення

1. Концепція політичного класу Г. Моски.
2. Теорія «циркуляції еліт» Вільфредо Парето.
3. Р. Міхельс і «залізний закон олігархії».
4. Психологія натовпу Г. Ле Бона.
5. «Людина-маса» Х. Ортеги-и-Гассета

ТЕМА 15. КОМУНІСТИЧНІ ДОКТРИНИ XX ст.

1. Загальна характеристика
2. Політична ідеологія ленінізму
3. Політична теорія Л. Троцького
4. Політичні погляди І. Сталіна
5. Політичні концепції Маоїзму (Мао Цзедун, Ден Сяопін)
6. Політичні погляди Хо Ші Міна
7. Кім Ір Сен та ідеологія чучхе

1. Загальна характеристика

Слово «комунізм» (франц. communisme, від лат. communis – спільний, загальний) виникло в революційних колах Парижа в 1830-х рр.

Термін «комунізм» вживається у кількох значеннях:

1) суспільна доктрина, філософське вчення про засадничі принципи людського співжиття;
2) політична ідеологія як платформа конкретних політичних сил, партій і рухів;
3) майбутній безкласовий суспільний лад – вища фаза комуністичного суспільства, умовами існування якого є суспільна власність на засоби виробництва та суспільні фонди споживання за принципом: «Від кожного за його здібностями, кожному за його потребами»;
4) реальна соціальна практика, рух задля створення «суспільства загальної рівності та свободи».

Засновниками «наукового соціалізму» або «наукового комунізму» (як вони самі на тому наголошували) стали в середині XIX ст. К. Маркс та Ф. Енгельс – до них, за визначенням Енгельса, існував лише «утопічний, грубуватий, погано отесаний, інстинктивний вид комунізму».

2. Політична ідеологія ленінізму

Передумови формування

Ленінізм виник у кінці XIX — на початку XX століть, в період імперіалізму, коли суперечності капіталізму набули особливої гостроти в результаті нерівномірного економічного і політичного розвитку окремих капіталістичних країн. Об’єктивний розвиток свідчить, що саме в царській Росії на кінець 90-х років XIX ст., в особі робітничого класу, тісно зв’язаного з мільйонними масами селянства, визріла та реальна суспільна сила, котра здатна підготувати і здійснити соціалістичну революцію в одній з найбільших країн світу.

У Росії назрівала революція. Робітничий клас висувається на передові позиції боротьби. Не випадково, що саме вона і стала батьківщиною ленінізму. Спираючись на досвід робітничого класу країн Західної Європи, В.І. Ленін розвинув марксистську теорію, збагатив її новими ідеями і положеннями.

Він вважав, що для російських соціалістів необхідна самостійна розробка теорії Маркса, оскільки ця теорія дає лише загальні керівні положення, котрі застосовуються, зокрема, до Англії інакше, ніж до Франції, до Франції інакше, ніж до Німеччини, до Німеччини інакше, ніж до Росії. І російські марксисти спрямували свою діяльність на збирання і об'єднання радикально настроєних людей під прапором марксового соціалізму, надання йому організованого характеру.

Політичне вчення В.І. Ульянова (Леніна) (1870-1924)

Володимир Ілліч Ленін (Ульянов) - російський революціонер, теоретик марксизму, радянський політичний і державний діяч, творець Російської соціал-демократичної робочої партії (більшовиків), головний організатор та керівник Жовтневої революції 1917 р. в Росії, один із ініціаторів та організаторів червоного терору. Засновник диктаторського режиму у Радянській Росії, що був поширений на всі пізніше захоплені нею території.

Народився у губернському місті Симбірську у сім'ї високопосадового губернського держчиновника і особистого дворянина. Батько – інспектор народної освіти; мати здала екстерном екзамени на право працювати вчителем початкових класів, але не працювала, займалась багатодітною сім'єю.

Володимир Ульянов у п'ять років навчився читати, з дев'яти років відвідував Симбірську гімназію, де виявився відмінником: переходив з класу в клас із нагородами. 1887 р. вступив на юридичний факультет Казанського університету, але власне навчанням цікавився мало. У грудні цього ж року його виключено за участь у студентському страйку. У 1887-1889 рр. познайомився з творами К. Маркса, в 1888 р. брав участь у роботі нелегальних марксистських гуртків. У 1891 р., згідно з ним самим написаною автобіографією, склав екзамени екстерном за курс юридичного факультету Петербурзького університету. Після отримання диплому працював адвокатом.

У квітні-травні 1895 р. за дорученням петербурзьких марксистів виїздив до Швейцарії, де познайомився з Г. Плехановим, В. Засуліч, П. Аксельродом. Після повернення до Росії об'єднав марксистські групи Петербурга в організацію під назвою «Союз боротьби за визволення робітничого класу». У 1895 р. заарештований, у 1897-1899 рр. перебував на засланні у с. Шушенське Єнісейської губернії, яке дуже нагадувало відпочинок в санаторії. Після відбуття заслання виїхав за кордон, де заснував і співредагував російську соціал-демократичну газету «Іскра» (1900-1903 рр.).

Організатор другого з'їзду РСДРП (1903 р.). Позиція Леніна з питань побудови та організації діяльності партії призвела до розколу РСДРП на «більшовиків» і «меншовиків». Очоливши «більшовиків», Ленін вів безперервну фракційну боротьбу.

Під час революції 1905-1907 рр. відмовився від співробітництва з ліберальними політичними течіями, виступав за радикалізацію революційного руху та встановлення «диктатури пролетаріату». Після поразки революції у грудні 1907 р. знову емігрував за кордон.

Сфера основних праць – матеріалістична філософія, теорія марксизму, антикапіталізм та антиімперіалізм, теорія та практика здійснення соціалістичної революції, побудови соціалізму та комунізму, політична економія соціалізму. Його модифікація традиційної доктрини марксизму, відповідно до специфічних російських умов, отримала назву марксизм-ленінізм і використовувалась для обґрунтування комуністичної ідеології. У радянській історіографії і комуністичній пропаганді іменувався «вождем світового пролетаріату» та «основоположником ленінізму», всіляко оспівувався та звеличувався; про колишній культ Леніна досі свідчать численні пам'ятники на центральних площах міст і містечок на колишній території СРСР; його портрет був зображений на радянських грошових банкнотах.

Думки та оцінки його історичної ролі відрізняються крайньою полярністю. Незалежно від позитивної чи негативної оцінки діяльності Леніна навіть багато некомуністичних дослідників вважають його найзначнішим революційним державним діячем у історії. На думку журналу «Тайм» Володимир Ленін був одним із найвпливовіших людей XX століття.

Ленін опублікував безліч робіт найрізноманітнішого жанру з питань політики, влади, держави. Серед основних можна назвати: **«Що робити?» (1902), «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції» (1905), «Імперіалізм як найвища стадія капіталізму» (1916), «Квітневі тезиси» (1917), «Держава та революція» (1917), «Пролетарська революція та ренегат Каутський» (1918), «Дитяча хвороба «лівизни» у комунізмі» (1920) тощо.**

У період революції 1905-1907 років у Росії Ленін розвинув ідею гегемонії пролетаріату в буржуазно-демократичній революції, розробив теорію переростання останньої в соціалістичну. Під час світової війни Ленін висунув лозунг про переростання імперіалістичної війни у громадянську. В 1917 році приїхав до Петрограду, де у квітневих тезах проголосив курс на перемогу соціалістичної революції.

Розгляд комплексу поглядів Леніна на державу та владу треба починати з питання про класову природу держави. ***Держава – знаряддя диктатури економічно панівного класу, машина для експлуатації одного класу іншим***.

Держава виникла, коли з'явилася приватна власність і суспільство розкололося на антагоністичні класи. Буржуазна держава – знаряддя класового панування буржуазії. **Класовість внутрішньо властива їй через кілька причин.**

1. **Втілення у державі антагонізму класів**, котрий розколов суспільство з часу затвердження у ньому приватної власності та громадських груп із суперечливими економічними інтересами. **Найважливішим і корінним пунктом є теза, що «держава є продукт та прояв непримиренності класових протиріч»**.
2. **Комплектування апарату держави (найвищих ешелонів державної влади) особами із середовища панівного класу**.
3. **Здійснення державною машиною політики вигідної головним чином економічним, політичним та ідеологічним інтересам панівного класу**.

Інших чинників, детермінуючих природу держави Ленін не вживає.

Зміст феномена «диктатура класу»:

1. **Диктатуру певного класу складає його влада**, тобто здійснюване ним панування над рештою соціальних груп, незаперечне підпорядкування його волі та інтересам поведінки, дій всіх членів суспільства.
2. **Подібна диктатура включає в себе опору влади пануючого класу прямо на насильство, що застосовується в різних формах**. Момент насильства особливо виділяє як один з необхідних додатків диктатури.
3. **Неодмінною ознакою диктатури класу є її цілковита «розкріпаченість», досконала незв'язаність будь-якими законами**.

Ленін передбачав, що творча роль пролетарської держави в ході соціалістичного будівництва дедалі зростатиме. Її мета — побудувати соціалізм, ліквідувати поділ суспільства на класи, залучити всіх громадян до суспільно корисної праці. **Він же сформулював головні завдання економіки соціалістичної держави:**

- охорона соціалістичної власності;
- контроль за мірою праці і споживання;
- організація у загальнонаціональному масштабі крупного виробництва;
- розподіл робочої сили між різними галузями економіки.

Зворотний бік марксистсько-ленінського трактування сутності держави як класової диктатури — це сприйняття та оцінка демократії, свободи, права, принципів гуманізму, зокрема тих, що склалися в досоціалістичну епоху, як незначних компонентів суспільно-політичного життя. Різні демократично-правові інститути і норми гідні викриття та заперечення. У кращому разі деякі з них (парламентаризм) слід намагатися використати у боротьбі проти диктатури панівного класу.

Будучі антилібералом, зневажав лібералізм, відкидав його, вважаючи, що у капіталістичному суспільстві демократія є тільки для багатих, що вона не забезпечує фактичної рівності експлуататора з експлуатованим. Представник пригнобленої маси позбавлений матеріальних можливостей практично користуватися свободою слова та зборів, правом брати участь у справах держави, які мають переважно заможні люди.

Стосовно соціалістичної революції перш за все постає питання, як пролетаріат повинен поставитися до буржуазної держави - уособлення влади старих панівних класів. Тут Ленін бачить дві можливості.

- пролетаріат опановує вже готову державну машину і потім пускає її в хід для вирішення своїх власних завдань;
- пролетаріат скидає, руйнує буржуазну державність і на її місці створює свій, принципово новий тип держави.

Слідом за Марксом Ленін без вагань обирає другу можливість: «...всі колишні революції удосконалили державну машину, а її треба розбити, зламати». Цей висновок є головним, основним у вченні марксизму про державу.

Ленін бачить руйнації буржуазної державності конкретно:

- насамперед злам бюрократичних та військових інститутів державної влади;
- ліквідацію репресивного апарату як заміну на ключових постах управління держави колишніх чиновників вірними ідеї революції представниками робітничого класу;
- відмова від територіального принципу формування представницьких установ;
- відмова від принципу поділу влади;
- рівності всіх без виключення громадян (незалежно від класової належності) і багатьох інший засад демократичного устрою держави.

Замінити її треба пролетарською, соціалістичною державою — знаряддям диктатури робітничого класу, тобто влади, яка завойована і підтримується насильством пролетаріату над буржуазією і не пов'язана жодними законами. Пролетаріат засновує власну державу задля встановлення свободи у суспільстві. Йому вона потрібна для насильницького придушення своїх супротивників. Будь-яка державність зі свободою несумісна.

Ленін є найрішучішим прихильником терористичних методів для здійснення пролетарської диктатури. Причому у умовах безпосереднього збройного протистояння непримиренних соціально-політичних сил. Він навіть наполягає на розширенні терору у мирні роки, що настали після здобутої більшовиками військової перемоги, після завоювання ними Росії.

Пролетарська влада потребує власну державу для вирішення ще одного завдання: «керівництва величезною масою населення, селянством, дрібною

буржуазією, напівпролетаріями у справі «налагодження» соціалістичного господарства». Виконувати таке завдання більш ефективно з боку державності, яка є демократичною. Тому Ленін і намагається переконати, що диктатура пролетаріату в політичній галузі, пориваючи з буржуазним демократизмом, забезпечує «максимум демократизму для робітників і селян». Максимум цей досягається енергійним усуненням експлуататорів, усіх противників пролетаріату від участі у політичному житті.

Державною формою диктатури пролетаріату, залучення трудящих у політичне життя має бути, згідно з Леніном, Республіка Рад. Конструювання зразка такої республіки вважалося одним із відкриттів, зроблених Леніним у політичній теорії. У ленінському зображенні Радянська республіка поєднує риси державної та громадської організації; у ній поєднуються елементи представницької та безпосередньої демократії.

Ради — установи, які водночас і законодавчі, і виконують закони, і самі контролюють виконання своїх законів. Будується і функціонує такого типу республіка на основі демократичного централізму, що означає (принаймні, має означати) виборність усіх органів влади знизу догори, підзвітність їх та підконтрольність, змінність депутатів тощо. Політико-юридичні, конституційно-правові аспекти устрою системи Рад порівняно мало цікавлять Леніна. Головне для нього — наскільки вони фактично можуть бути інструментами диктатури пролетаріату або, що одне й те саме, перебувати під беззаперечним керівництвом більшовицької партії. Без цього Ради в очах Леніна ніякої цінності не мають. Гасло «Ради - без комуністів!» видається йому контрреволюційним, смертельно небезпечним для диктатури пролетаріату.

Роль комуністичної партії у загальному механізмі пролетарської державної влади Ленін визначає так: «Диктатуру здійснює організований до Рад пролетаріат, яким керує комуністична партія більшовиків». Своєю чергою самою партією керує Центральний Комітет. Усередині нього утворюються ще вужчі колегії (Політбюро, Оргбюро). Вони, ці «олігархи», керують у Центральному Комітеті.

Головне: «Жодне важливе політичне чи організаційне питання не вирішується жодною державною установою в нашій республіці без керівних вказівок ЦК партії». На закиди у тому, що він та його партійні товариші встановили диктатуру однієї (більшовицької) партії, Ленін відповідає: «Так, диктатура однієї партії. Ми на ній стоїмо і з цього ґрунту зійти не можемо».

Кістяк ленінського вчення про соціалістичну державність утворюють положення:

- про диктатуру робітничого класу;
- пролетарську демократію;

- про співвідношення комуністичної партії та радянської держави;
- про економічні функції такої держави;
- її територіальну єдність;
- зовнішню політику.

Проте надто довгого життя Ленін цієї державності не пророкує. Він як правовірний марксист стоїть за відмирання держави: «...пролетарська держава відразу ж після її перемоги почне відмирати, бо в суспільстві без класових протиріч держава не потрібна і неможлива».

Остаточне відмирання держави Ленін пов'язує із виконанням низки високих соціально-економічних та загальнокультурних умов, особливо накопичення великої кількості матеріальних благ. Але сама ідея відмирання держави залишається в марксизмі-ленінізмі непорушною та суто важливою.

3. Політична теорія Л. Троцького

Троцький Лев Давидович (Бронштейн) (1879 – 1940).

Соціал-демократ з 1897 р., у 1903-1904 рр. - меншовик. У жовтні – листопаді 1905 р. – заступник голови петербурзької Ради робочих депутатів (під прізвищем Яновський). Був заарештований і засуджений на «вічне поселення» в Сибіру, але втік зі шляху до місця призначення. У 1912 р. організував серпневий блок, спрямований проти В.І. Леніна та більшовиків. На початку Першої світової війни видавав (разом із меншовиком Л. Мартовим) у Парижі антивоєнну газету «Наше слово». Був висланий із Франції. У 1916 р. США видавав газету «Новий світ», у якій пропагував свою ідею перманентної революції. Влітку 1917 р. увійшов до партії більшовиків як член Міжрайонної організації РСДРП. На початку липня застерігав робітників від передчасного збройного виступу, проте 23 липня був заарештований Тимчасовим урядом. 2 вересня звільнено. 25 вересня обраний головою Петротрадської Ради робітничих і солдатських депутатів та внесений до списку 40 кандидатів від РСДРП(б) з виборів до Установчих зборів.

Вніс великий внесок у підготовку повстання у жовтні 1917 р. після Жовтневої революції - нарком закордонних справ, нарком у військових і морських справах, голова Реввійськради Республіки, член Політбюро ЦК РКП(б) та член Виконкому Комінтерну. Брав участь у всіх внутрішньопартійних дискусіях. У 1927 р. виключений із партії, у 1929 р. висланий із СРСР. У 1932 р. позбавлений радянського громадянства. Перебуваючи на еміграції, продовжував активну політичну діяльність. Вбитий в Мексиці агентом НКВС.

Основні праці: «Про особливості історичного поступу Росії», «Євно Азеф», «Що ж далі?», «Зраджена революція: Що таке СРСР і куди він іде?», «Підсумки та перспективи».

Ключовими пунктами троцькістської теорії є:

- підтримка теорії перманентної революції на протилежність теорії двох стадій;
- наголос на необхідності світової соціалістичної революції в протилежність теорії соціалізму в одній країні;
- критика відсутності внутрішньопартійної демократії та Радянського керівництва після 1923 року;
- аналіз природи політичного режиму у Радянському Союзі та підтримка політичної революції в ньому;
- підтримка соціалістичної революції у розвинених капіталістичних країнах через масові дії робітничого класу.

Теорія перманентної революції

Перманентна революція — перманентна в тому розумінні, що вона має бути невпинною та безперервною аж до остаточної перемоги. Це теорія, що буржуазні демократичні завдання можна здійснити винятково через встановлення робітничої держави. Крім того, згідно з цією теорією, встановлення робітничої держави неминуче супроводжуватиметься захопленням капіталістичної власності. Таким чином, досягнення буржуазних демократичних завдань передається пролетарському класу.

Одним із найважливіших елементів теорії «перманентної революції» є теорія комбінованого розвитку. До 1905 року марксисти розглядали можливість здійснення соціалістичної революції лише у розвинених капіталістичних країнах. Згідно з Троцьким, у відносно розвинених країнах, таких як Росія, в яких зовсім недавно почався процес індустріалізації та розвитку пролетаріату, можливо було зробити соціалістичну революцію через історичну нездатність буржуазії здійснити буржуазно-демократичні вимоги. При цьому, наголошував Троцький у всіх своїх роботах, що пролетаріат не зможе здійснити соціалістичну революцію, не заручившись підтримкою багатомільйонного селянства. Встановивши свою владу, диктатуру, пролетаріат має розпочати доведення до кінця аграрних перетворень.

Надалі, на думку Троцького, пролетаріат «змушений буде здійснювати все більш глибокі вторгнення у відносини приватної власності взагалі, тобто переходити на шлях соціалістичних заходів». Проте, встановлення диктатури пролетаріату в Росії не означає, що Росія здатна до переходу до соціалізму.

Революції в Англії XVII столітті і у Франції 1789 року скинули феодалізм, встановивши основні атрибути у розвиток капіталізму. Проте Троцький стверджує, що ці революції не зможуть повторитися у Росії. Така країна, як Росія, не має «освіченої, активної» революційної буржуазії, яка могла б грати ту ж роль, а робітничий клас є дуже незначною меншістю.

Відповідно до «теорії перманентної революції», в економічно відсталих країнах капіталістичний клас є слабким і нездатним до проведення революційних перетворень. Він зв'язаний і спирається на феодальних землевласників у багатьох відношеннях. Троцький стверджує, що оскільки більшість галузей промисловості у Росії виникли під безпосереднім впливом урядових заходів, іноді навіть з допомогою урядових субсидій, капіталістичний клас також пов'язаний з правлячої елітою. Крім того, капіталістичний клас був багато в чому залежний від європейського капіталу.

Троцький стверджував, що тільки пролетаріат здатний здійснити завдання, поставлені буржуазною революцією. Згідно з «теорією перманентної революції» вважається, що селянство в цілому не може взяти на себе подібне завдання, тому що воно розсіяне в малих господарствах по всій країні, а також тому, що воно гетерогенно згруповане і включає як багатих селян, що наймають сільських працівників. і які прагнуть стати поміщиками, так і бідних селян, які прагнуть отримання більшої кількості землі.

Будучи лише невеликою меншістю російського суспільства, пролетаріат може призвести революцію до емансипації селянства і тим самим «заручитися підтримкою селянства», як частини революції, на підтримку якої він спиратиметься. Проте робітничий клас в ім'я власних інтересів і поліпшення власних умов, прагнутиме здійснення таких революційних перетворень, які виконуватимуть функції буржуазної революції, а призведе це до встановлення робочої держави.

Світова революція

Відповідно до класичного марксизму, революція в селянських країнах, таких як Росія, готує ґрунт в кінцевому рахунку для розвитку капіталізму, оскільки звільнені селяни стають власниками невеликих господарств, виробниками та торговцями, що призводить до зростання товарного ринку, і що, у свою чергу, формує новий капіталістичний клас. Тільки розвинені капіталістичні економіки здатні підготувати основу соціалізму. Троцький погоджується з тим, що нова соціалістична держава та економіка в такій країні, як Росія, не зможе протистояти тиску ворожого капіталістичного світу, а також внутрішнього тиску відсталої економіки. Революція, як стверджував Троцький, має поширитись на капіталістичні країни, а надалі й у всьому світі.

Теорія деформованої робочої держави

Троцький вважав, що встановився в Росії після Жовтневої революції 1917 року режим пролетарської диктатури заклав соціалістичний базис держави, націоналізувавши засоби виробництва. Проте протягом приблизно 1923-1929 років радянська бюрократія, на думку Троцького, здійснила переворот, експропріювавши владу у правлячого класу – пролетаріату. Троцький і його

прихильники, однак, не перестали вважати СРСР робочою державою – на їхню думку, Радянський Союз був бюрократично деформованою або переробленою робочою державою.

Троцький розглядає радянську бюрократію як специфічну касту, але не новий клас. На його думку, бюрократія не має ознак правлячого класу. Саме тому, як вважає Троцький, бюрократія прагне ліквідації завоювань Жовтневої революції та реставрації капіталізму – їй необхідно юридично закріпити свої права на власність. Як одну з причин виникнення цієї касти Троцький у своїй книзі «Зраджена революція» називає виділення «привілейованих груп, найбільш потрібних для оборони, для промисловості, для техніки та науки» у складних умовах кінця 1910-х – початку 1920-х років нерозвиненої промисловості, громадянської війни, тиску капіталістичних держав, відсутності будь-якої допомоги із Заходу. Серед причин приходу до влади бюрократії в партії та Радянському Союзі Троцький також бачить загибель багатьох свідомих комуністів у роки громадянської війни, відсутність мас навичок самоврядування та інші.

Пролетаріат та політична революція в СРСР

Троцький, використовуючи аналогію з термідором часів Великої французької революції, вважав, що режим, що встановився в Радянському Союзі, є за своїм характером бонапартистським. Тобто правлячий клас, пролетаріат, виявився відсторонений від влади бюрократією. Хоча ця бюрократія має власні привілеї і прагне зрештою до реставрації капіталізму в СРСР, поки що підтримує націоналізовані засоби виробництва, монополію зовнішньої торгівлі та інші завоювання Жовтневої революції, вона виражає інтереси правлячого класу, хоч і відстороненого від влади, – пролетаріату.

На думку Троцького, пролетаріат для того, щоб повернути собі владу та контроль над узагальненими засобами виробництва, має здійснити політичну революцію, зберігши економічний базис радянської держави. Інакше перемога і зміцнення влади бюрократії, яка все більше розширює власні привілеї та збільшує соціальну нерівність, призведе до реставрації капіталізму.

4. Політичні погляди І. Сталіна

З середини 1920-х років майже на три наступні десятиліття роль головного охоронця і тлумача ленінських ідей, лідируючого теоретика більшовизму, присвоїв собі ***Іосиф Віссаріонович Сталін (Джугашвілі) (1879-1953)*** — Генеральний секретар ЦК ВКП(б). Довго культивувалася формула: «Сталін — це Ленін сьогодні».

Народився в грудні 1879 року в місті Горі, в Грузії. Батько його був ремісником, а мати працювала прибиральниця. У ранньому віці хлопчик

перехворів віспою, трохи пізніше серйозно пошкодив ліву руку, і вона стала коротшою за праву. Ще в дитинстві у нього з'явилася кличка – Сталін. Хлопчикові дуже подобався герой з роману письменника Казбегі, у якого було однойменне ім'я.

Коли йому виповнилося вісім років, його віддали в Горійське духовне училище. У 1894 році він його успішно закінчив, і відправився на навчання в Тифліську православну семінарію.

У 15 років захопився ідеями марксизму, бере участь в різних гуртках. Активно брав участь в революційній справі, грабував банки, виступав організатором страйків і демонстрацій. У 1902 році був заарештований і засланий на роботи до Східного Сибіру, звідки він незабаром утік. Після втечі Сталін бере участь в двох з'їздах РСДРП закордоном. У 1912 році за дорученням Леніна, він пише статтю – «Марксизм і національне питання». Після публікації цієї праці, його стали вважати великим фахівцем в міжнаціональних проблемах. Після повернення в Росію, був заарештований і засланий до Сибіру, де пробув до революції 1917 року.

Після лютневої революції, всі заарештовані при царському уряді більшовики вийшли на свободу. Спочатку він підтримував Тимчасовий уряд, але незабаром під впливом Леніна змінив свою думку. Тут розпочалися події жовтня 1917 року, і Тимчасовий Уряд впав. На зміну йому прийшла нова радянська влада. У щойно сформованому Радянському уряді Сталін займався питаннями національної політики.

Під час Громадянської війни він встиг трохи повоювати, керував обороною в Царицині, але незабаром був зміщений з посади. Після закінчення Громадянської війни Сталін займав високі державні пости. У період з 1926 по 1929 роки Сталін тримає владу в своїх руках.

З початком Великої Вітчизняної війни Сталін зосередив у своїх руках всю політичну та військову владу як Голова Державного Комітету Оборони (30 червня 1941 – 4 вересня 1945 року) і Верховний Головнокомандувач Збройними силами СРСР. Одночасно він зайняв пост народного комісара оборони СРСР (19 липня 1941 – 15 березень 1946 роки; з 25 лютого 1946 року – народний комісар збройних сил СРСР) і брав безпосередню участь у складанні планів військових операцій.

Після закінчення війни, в ході якої Радянська армія звільнила більшу частину країн Східної і Центральної Європи, Сталін став ідеологом і практиком створення «світової соціалістичної системи», що стало одним з головних чинників виникнення «холодної війни» і військово-політичного протистояння між СРСР і США.

19 березня 1946, в ході перебудови радянського урядового апарату, Сталін був затверджений Головою Ради Міністрів СРСР і міністром збройних сил СРСР. Після війни він займався відновленням народного господарства, зруйнованого війною, приділяючи увагу підвищенню обороноздатності Радянського Союзу та технічного переозброєння армії і флоту. Був одним з головних ініціаторів здійснення радянського «атомного проекту».

Помер 5 березня 1953 року в результаті перенесеного паралічу і подальшого крововиливу в мозок.

Внаслідок спрощеного сприйняття та зображення Сталіним соціального світу тексти, що вийшли з-під його пера, несуть на собі печатку догматизму. Окремі положення К. Маркса, Ф. Енгельса, В.І. Леніна використовуються в них як незаперечні істини; відсутні фігури сумніву, вкрай рідкісні гіпотези та їх обговорення; майже немає спроб виявити і гідно оцінити сильні, конструктивні позиції опонентів. Ці тексти відрізняються жорстким категорічним складом, що надає їм форми чи не офіційних директивних документів, обов'язкових до прийняття та виконання.

Основні праці: «Про основи ленінізму» (1924), «До питань ленінізму» (1927), «Про проект Конституції Союзу РСР» (1936), «Звітний доклад на XVIII з'їзді партії про роботу ЦК ВКП(б)» (1939).

Сталінське кредо укладено у тезі, за якою «ленінізм є теорія і тактика пролетарської революції загалом, теорія і тактика диктатури пролетаріату особливо». Сталін, щоб не допускати тут жодних різночитань, потім уточнює: «...основним питанням ленінізму, його відправним пунктом, його фундаментом є питання про диктатуру пролетаріату».

У диктатурі пролетаріату Сталін виокремлює кілька її аспектів.

1. **Насамперед і головним чином він вбачає в ній владу, яка діє як насильство, придушення, примус.** Насильство в будь-яких ситуаціях залишається іманентною та найважливішою ознакою пролетарської диктатури.

Для Сталіна «диктатура пролетаріату є необмежене законом панування пролетаріату над буржуазією, що спирається на насильство, яке користується підтримкою трудящих і експлуатованих мас».

2. **Організаційний аспект**. Пролетарська революція, стверджує він, не досягне намічених цілей, якщо не створить «спеціального органу у вигляді диктатури пролетаріату як свою основну опору». **Диктатура пролетаріату являє собою «нову державу, з новими органами влади в центрі та на місцях, державу пролетаріату, що виникла на руїнах старої держави, держави буржуазії.**

3. Свій погляд на **природу держави** взагалі Сталін формулює так: «Держава є машина в руках пануючого класу для придушення опору своїх класових супротивників».

Державу, по суті було зведено до державної машини, тобто лише до однієї з її організаційних структур. **По-друге**, було збіднено палітру виконуваних нею функцій: проігноровано інтеграцію суспільства, ведення загальносоціальних справ тощо. На «руїнах старої держави», за Сталіним, виникає радянська влада, тобто пролетарська державність, державна форма диктатури пролетаріату. Конституюється радянська влада відповідно до інших принципів, ніж стара буржуазна держава.

Відкидаються: територіальний принцип організації держави, принцип поділу влади, «буржуазний парламентаризм» та ін., пов'язує трудящі маси з апаратом управління, вчить їх управлінню країною. «Новий тип держави» є водночас новий історичний тип демократії — демократії пролетарської, радянської, яка радикально відрізняється від буржуазної демократії і перевершує останню.

4. **Питання демократії. Різко негативне ставлення Сталіна до «буржуазної демократії» та позитивне до «демократії пролетарської»** — річ нормальна, адже демократія уявлялася як такий суспільно-політичний стан, у якому деякі інститути начебто залучають, притягують трудящих до управління державою. Ці інституції певним чином активізують маси. Проте з єдиним розрахунком, щоб їх «активність» і «свідомість» всіляко працювали на беззастережне схвалення та підтримку рішень, прийнятих керівництвом країни.

Сталін відступає від демократії через те, що критикуючи опозиціонерів усередині більшовицької партії, він звинувачує їх у «розв'язуванні дрібнобуржуазної стихії». Зрозуміло, для Сталіна демократія пов'язана з реалізацією індивідом всієї сукупності належних йому громадянських і політичних, соціально-економічних і культурних права і свободи.

Індивіда, окрему особистість він завжди вважав величиною малою та невартою; людина була йому в кращому разі «гвинтиком». «Соціалістична демократія» у Сталіна виступає зворотним боком диктатури пролетаріату, яка з «лицьового боку» утверджується як розгалужена система різних організацій: державних та недержавних.

Державна організація:

- Ради зверху до низу, в центрі та на місцях.
- Недержавні - профспілки, кооперація, спілка комсомолу, партія більшовиків.

У системі диктатури пролетаріату більшовицька партія спочатку (з Жовтневого перевороту) привласнила собі велику роль. Вона, на переконання Леніна і Сталіна, «авангард», «керівна» та «напрямна сила». Всі інші частини цієї системи є слухняні «приводи, важелі», які беззаперечно виконують будь-які директиви партії.

Сталін досяг успіху в збагаченні (посиленні) поглядів Леніна на статус і функції комуністичної партії в епоху диктатури пролетаріату. **По-перше**, він «удосконалив» модель ВКП(б). Більшовицька партія мислилася Сталіним як свого роду могутнього «ордена мечоносців», члени якого спаяні залізною дисципліною і підпорядковуються одній волі. Партія монолітна: у ній немає фракцій, немає плюралізму думок і дискусій, немає реальних виборів тощо. Вона має, за Сталіним, нагадувати найбільше військову частину, бюрократичну установу, громаду єдиновірців. Притому бути схожою на всі три одночасно.

По-друге, Сталін підкріплює ідею тотальної диктатури більшовицької партії над самим пролетаріатом, над радянською державою, над суспільством, буквально над кожним громадянином. Методи керування партії країною диктаторські. Жодне важливе політичне чи організаційне питання не вирішується» державними організаціями, громадськими об'єднаннями «без керівних вказівок партії». Тільки партія ставить на всі більш-менш значущі посади в державі і суспільстві відданих їй людей («номенклатура»).

Партія підпорядковує собі держапарат також тим, що «всуває свої щупальці у всі галузі державного управління». Ослушникам її волі загрожує «караюча рука партії». Особливо відстоював Сталін ленінську теза про те, що більшовицькі партії уготовано монопольно мати всю повноту захопленої нею влади. «Керівником у системі диктатури пролетаріату є одна партія, партія комуністів, яка не ділить і не може ділити керівництва з іншими партіями».

У цьому питанні Сталін пішов навіть далі за Леніна. «Сталінська Конституція» (1936 р.) вперше на офіційному рівні визнає та закріплює привілейовано-монопольне становище партії («бойового штабу робітничого класу») у радянському суспільстві. Стаття 126 цієї Конституції гласила: комуністична партія є «керівне ядро всіх організацій трудящих як громадських, і державних».

Із включенням такого запису до Основного Закону країни можна вважати, що Сталін загалом завершив створення в рамках ленінізму ідеології тоталітарної політичної системи. Його судження про фази розвитку та функції радянської держави, про національно-державний устрій Радянського Союзу, про відмирання соціалістичної держави та деякі інші принципово нічого не змінюють у цій ідеології. Вона стала закономірним результатом еволюції більшовицької політичної думки.

5. Політичні концепції Маоїзму

Маоїзм, відповідно до документів Комуністичної партії Китаю, становить собою погляди, ідеї, установки Мао Цзедуна. Він не є послідовним, стрункім вченням, а являє еклектичну суміш положень стародавньокитайських філософських шкіл, окремих марксистських тез для тих чи інших цілей. Ідеї і гасла маоїзму, в залежності від потреб, механічно переносяться із однієї сфери в іншу, підносяться до абсолюту, видозмінюються.

Маоїзм, використовуючи марксистсько-ленінську фразеологію, протиставляє себе марксистсько-ленінській філософії, політичній економії, науковому комунізму, пропагує еклектичну суміш суб'єктивно-волюнтаристських ідей в обґрунтованій практиці будівництва китайського суспільства.

Маоїзм розкрив свою сутність на практиці в ході «великого стрибка» (1953-1959 рр.), «культурної революції», а також в документах IX (1969 р.) і X з'їздів КПК (1973 р.). Тому розуміння сутності маоїзму вимагає вивчення його коренів, їх соціального підґрунтя.

5.1. Політичне вчення Мао Цзедуна (1893–1976)

Мао Цзедун *— китайський політичний і державний діяч, у 1920 році приєднався до комуністичного руху, протягом 1923-1925 рр. і з 1928 р. член ЦК КПК. З 1928 р. політкомісар 4-го корпусу Китайської Червоної Армії, з 1931 р. голова ЦВК і Раднаркому Китайської радянської республіки. З 1943 р. голова ЦК КПК. У 1949-1954 рр. голова Центрального уряду, Ради КНР і голова Народно-революційної військової ради КНР. У 1954-1959 рр. голова КНР і голова Державного Комітету оборони. Як голова ЦК КПК був головнокомандуючим збройними силами країни.*

Політичні погляди Мао Цзедуна формувалися за методом «під червоним прапором» «проти червоного прапора». Зовні вони свідчили про «творче застосування» марксизму-ленінізму до специфічних умов розвитку Китаю. Робилося все це під гаслом реалізації вказівок В.І. Леніна про те, що народам Сходу необхідно знайти свої форми перетворення марксистських ідей в життя.

На VII з'їзді КПК (квітень-червень 1945 р.) ідеї Мао Цзедуна були офіційно проголошені «китаїзованим марксизмом-ленінізмом», «китайським комунізмом», а в Статуті КПК ідеї Мао Цзедуна названі «ідеологічним компасом всієї діяльності партії». Мао Цзедун підвів під своє вчення теоретичну базу.

Маоїзм — ідеологія, яка розглядає вирішення корінних проблем марксизму з позицій застосування сили. Для Мао Цзедуна теорія революції і соціалізму — набір суб'єктивістських постулатів і установок про насильницьке перетворення суспільства в дусі дрібнобуржуазних і казарменних уявлень про

соціалізм з метою перетворення Китаю в могутню державу і встановлення її гегемонії на земній кулі.

Мао Цзедун по-своєму розумів такі поняття як клас, диктатура пролетаріату, визначення сучасної епохи і т. п. Так, клас, на думку Мао Цзедуна, — це ідеологічна, політична і майнова категорія, що характеризує ставлення групи населення до тієї чи іншої ідеології.

З одного боку, Мао Цзедун відносить до пролетаріату всі бідні верстви суспільства, а з другого — включає сюди всіх, «кому нічого втрачати, крім ланцюгів». На цій підставі до пролетаріату в Китаї були віднесені маси бідних селян, декласовані, люмпенпролетарські елементи, що означало ігнорування робітничого класу як реального класу. І не випадково, маоїсти вважали, що класова боротьба в суспільстві має вестись за владу і керівництво партією. За маоїзмом, класова боротьба є законом існування всіх суспільств і тому соціалізму теж властиве соціальне насилля в усіх галузях — політичній, економічній і культурній.

Становлення і розвиток соціалістичного суспільства Мао Цзедун розглядав через призму протиріч між робітничим класом і буржуазією і вважав їх основним протиріччям аж до повної побудови комунізму. Заперечуючи соціалізм як першу фазу комунізму, Мао Цзедун поширював на неї закономірності перехідного періоду від капіталізму до соціалізму і насамперед класову боротьбу і диктатуру пролетаріату.

Маоїзм по-своєму трактує диктатуру пролетаріату. Під нею він розуміє особисту владу вождя через механізм влади і управління, що складається з сформованого зверху військово-бюрократичного прошарку в умовах антидемократизму і свавілля. Маоїсти давали різні визначення характеру влади в Китаї — демократична «диктатура народу», «диктатура мас» і т. п. Але головною опорою влади Мао Цзедун завжди вважав армію.

Щодо розуміння ролі Компартії в житті суспільства, то маоїсти зводили її до сліпого підкорення волі «великого керманича» і його довіреним особам на місцях. Не допускалось ніякої критики і самокритики, виборності, звітності партійних органів, обговорень внутріпартійних справ, свідомої дисципліни.

Знищення горобців

Знищення горобців – масштабна кампанія, що проходила в межах боротьби із сільськогосподарськими шкідниками, організованої в Китаї під час політики Великого стрибка (1958-1962). Мета кампанії полягала у знищенні «чотирьох шкідників» — щурів, комарів, мух і горобців. Кампанія проти горобців стала наймасовішою. Пропаганда пояснила, що горобці масово поїдають зерна врожаю, чим завдають національному господарству колосальних збитків.

План був розроблений у 1958 році. Закликав до цього Мао Цзедун 18 березня 1958 року на VIII з'їзді Комуністичної партії Китаю.

У ході кампанії в березні-квітні 1958 року тільки за три дні в Пекіні та Шанхаї було знищено 900 тисяч птахів, а до першої декади листопада того ж року в Китаї, за неповною статистикою, було знищено 1,96 млрд. горобців. У Пекіні й приморських провінціях, де горобців знищували найдужче, заодно знищували взагалі всіх дрібних пташок. Результатом кампанії знищення горобців стала закупка й завезення до країни живих горобців із сусідніх регіонів і країн.

КУЛЬТУРНА РЕВОЛЮЦІЯ

16 травня 1966 року, слідом за прийняттям плану 3-ї п'ятирічки розвитку економіки Китаю, було прийнято резолюцію ЦК, в якій повідомлялося про ревізіоністів і капіталістів, які проникли в партію, які «ніби Хрущов, сплять у нас під боком і готові захопити владу, змінивши курс на капіталістичний». Цей день вважається початком Культурної революції. Деякі явища Культурної революції засуджені на початку 80-х років, проте її наслідки для країни мають як плюси, так і мінуси.

Термін «культурна революція» вперше вжив В.І. Ленін у роботі «Про кооперацію» (1923), маючи на увазі під ним, насамперед, поширення грамотності, розвиток масової освітньої роботи серед сільського населення. Згодом термін утвердився для позначення політики заміни «буржуазної» культури на нову, соціалістичну, сформовану, за словами Леніна, «з погляду світогляду марксизму та умов життя та боротьби пролетаріату в епоху його диктатури».

Найважливішою метою культурної революції було перетворення принципів марксистсько-ленінської ідеології на особисті переконання людини. Культурна революція включала перебудову народної освіти та освіти на соціалістичних засадах, «перевиховання» буржуазної та формування соціалістичної інтелігенції, створення заснованих на марксистській ідеології літератури, мистецтва та науки, утвердження нової моралі та ін.

Політичне протистояння, пов'язане з боротьбою партії різних угруповань, на початковому етапі вилилися в ідеологічну боротьбу у пресі та різних театральних постановках. Першим з критикою Мао Цзедуна виступив віце-мер Пекіна і уродженець провінції Чжецзян (Шанхайський регіон) У Хань з п'єсою «Розжалування Хай Жуя», яку передувала стаття «Хай Жуй сварить імператора». П'єса розповідала про непідкупного чиновника, який боровся за благо країни, та провокувала політично активну бюрократію на відкриту боротьбу. Відповіддю на ідеологічні провокації опонентів стала широка критика різних культурних явищ у Китаї, яка увінчалася постановою ЦК («Директива 5-16»).

Як вважається, термін «Культурна революція» був створений Пен Чженем, який запропонував її як альтернативу політичним чварам і переведення дискусії у сферу культури. У липні 1964 року була створена «Мала група з питань культурної революції» при ЦК КПК під керівництвом Пен Чженя.

Причини культурної революції

Більшість дослідників «культурної революції» сходяться на тому, що однією з основних причин «культурної революції», що розгорнулася в Китаї, була боротьба за лідерство в партії.

Після провалу «Великого стрибка» позиції Мао в країни сильно похитнулися. Тому в ході «культурної революції» Мао Цзедун ставив перед собою два головні завдання, обидва з яких зводилися до зміцнення його лідируючого місця на політичній арені КНР:

- **знищити опозицію**, у якої почали з'являтися думки про реформи економіки з частковим впровадженням у неї ліберальних або як прийнято говорити, «ринкових» механізмів;
- **зайняти чимось бідні народні маси**.

Звалivши всю провину за провал «Великого стрибка» на внутрішню опозицію (Лю Шаоці) та зовнішніх ворогів (ревізіоністський СРСР на чолі з Хрущовим), Мао вбивав двох зайців відразу: і прибирав конкурентів, і давав вихід народному невдоволенню.

Партійні чищення

До середини 60-х у партії сформувалося невдоволення політикою Мао Цзедуна, яке ґрунтувалося на загальному розчаруванні від політики «великого стрибка», що скупчилося в народних масах. У опозиції до того з'явилися і свої негласні лідери: *Лю Шаоці* та *Ден Сяопін*. Ці лідери пропонували свої підходи до розвитку Китаю, багато в чому помірніші, ніж маоїстські. Їхні підходи базувалися на поверненні елемента приватної власності в економічні відносини і багато в чому вони подібні до тих, які після 1978 року повели Китай шляхом швидкого капіталістичного розвитку. Розуміючи, що може не утримати владу, Мао влаштовує чистки в партії, по суті, масовий терор, замінюючи «стару» партію, в якій перебували люди, здатні на незгоду, на «нову».

Сенс китайської «культурної революції»

«Культурна революція» в Китаї - це політична кампанія, ініційована лідером компартії Мао Цзедуном в 1966 році, з метою створення «нової людини». Ця «нова людина» мала стати «безкорисливим громадським створенням у вільному від панування соціумі, яке постійно зустрічається в різних утопіях».

Для досягнення цієї мети Мао закликав знищити «чотири пережитки»:

- старі ідеї;

- стару культуру;
- старі звичаї;
- старі звички.

Їхнє місце мали зайняти ідеї Мао Цзедуна. Крім того, Мао виступав за нейтралізацію контрреволюційних і ревізіоністських елементів усередині партії, втіленням яких став його політичний опонент Лю Шаоці, який змінив Мао на посаді голови КНР кількома роками раніше. Таким чином, «культурна революція» також була своєрідною боротьбою за владу в керівництві Комуністичної партії Китаю.

В галузі економіки Лю робив ставку на ліберальні «ринкові» відносини (як пізніше і Ден Сяопін), а в політиці — на партійну дисципліну. Для Мао будь-які стимули до збагачення були ненависні. Навіть партійних функціонерів він відносив до «нового класу експлуататорів». Відповідно Мао бачив двигун соціального прогресу лише у перманентній класовій боротьбі.

Тривала ця кампанія з 1966 до 1976 року. Все почалося з розгромної діяльності школярів та студентів — хунвейбінів («червоногвардійців»): сформована до загонів молодь затіяла агресивну боротьбу з «чотирма пережитками». Саме це торкнулося насамперед вчителів і професорів, яких примушували до «визнання».

1 червня 1966 р. після прочитання по радіо дацзибао, написаного Не Юаньцзи, викладачкою філософії пекінського університету: «Рішуче, радикально, цілком і повністю викоріним засилля та шкідливі задуми ревізіоністів! Знищимо монстрів - ревізіоністів хрущовського штибу!» — мільйони школярів і студентів організувалися в загони і без зусиль почали вишукувати «монстрів і демонів», що підлягають викорінню, серед своїх викладачів, університетського керівництва, а потім серед місцевої та міської влади, які намагалися захищати викладачів. На «класових ворогів» вішали дацзибао, натягували блазнівський ковпак, іноді одягали принизливі лахміття (частіше на жінок), розфарбовували обличчя чорним чорнилом, змушували гавкати по-собачому; їм наказували йти нагнувшись чи повзти. Розпуск 26 липня 1966 року учнів усіх шкіл та університетів на шестимісячні канікули сприяв розгулу молоді та поповненню рядів хунвейбінів додатковими 50 мільйонами неповнолітніх учнів.

Новий міністр громадської безпеки Се Фучжі заявив перед зборами співробітників китайської міліції: «Ми не можемо залежати від рутинного судочинства та кримінального кодексу. Помиляється той, хто заарештовує людину за те, що вона побила іншу... Чи варто заарештовувати хунвейбінів за те, що вони вбивають? Я думаю так: убив так убив, не наша справа… Мені не подобається, коли люди вбивають, але якщо народні маси так ненавидять когось,

що їхній гнів не можна стримати, ми не заважатимемо їм… Народна міліція має бути на боці хунвейбінів, об'єднатися з ними, співчувати їм, інформувати їх…»

В університеті міста Сяминь у провінції Фуцзянь вивісили дацзибао наступного змісту: «Деякі [викладачі] не витримують зборів критики та боротьби, починають погано почуватися і помирають, скажімо прямо, у нашій присутності. Я не відчуваю ні краплі жалю ні до них, ні до тих, хто викидається з вікна або стрибає у гарячі джерела і гине, зварившись живцем».

Міністерство транспорту восени 1966 року виділило хунвейбінам безкоштовні поїзди для роз'їздів країною з метою «обміну досвідом».

Хунвейбін спалили декорації та костюми до спектаклів Пекінської опери: у театрах мають йти тільки написані дружиною Мао «революційні опери із сучасного життя». Упродовж десяти років вони були єдиним жанром сценічного мистецтва, дозволеним офіційною цензурою. Хунвейбіни громили і палили храми і монастирі, знесли частину Великої китайської стіни, вживши вийняті з неї цеглу на спорудження «необхідніших» свинарників.

Загони хунвейбінів відрізали коси і збривали фарбоване волосся у жінок, роздирали надто вузькі штани, обламували високі підбори на жіночому взутті, розламували навпіл гостроносі туфлі, змушували власників магазинів і лавок міняти назву. Хунвейбіни зупиняли перехожих і читали їм цитати Мао Цзедуна, обшукували будинки в пошуках «доказів» неблагонадійності господарів, реквізуючи при цьому гроші та цінності.

Коли ситуація повністю вийшла з-під контролю, Мао пустив у справу Народно-визвольну армію Китаю під проводом його соратника, міністра оборони Лінь Бяо. Мао тепер викривав їх як «некомпетентних» та «політично незрілих». Іноді хунвейбіни чинили опір армії. Так, 19 серпня до міста Гуйлінь після довгої позиційної війни увійшли 30 тисяч солдатів та бійців народної селянської міліції. Протягом шести днів у місті винищили майже всіх хунвейбінів. Мао погрожував, що якщо хунвейбіни б'ються з армією, вбиватимуть людей, «руйнуватимуть транспортні засоби» або «палять багаття», вони будуть «знищені». У вересні 1967 р. загони та організації хунвейбінів саморозпустилися. П'ятеро ватажків хунвейбінів незабаром вислано працювати на свиноферме в глибокій провінції. 27 квітня 1968 р. кількох керівників «бунтарів» у Шанхаї засудили до смерті та публічно розстріляли. Восени 1967 р. мільйон молодих людей (а 1970 року 5,4 мільйона) було заслано у віддалені райони.

1969 року почалося відновлення партійного апарату. Проте військові під командуванням Лінь Бяо не горіли бажанням добровільно здавати свої позиції. Сам Лінь Бяо брав участь у сумнозвісній змові під назвою «Проект 571», метою якої було, зокрема, і вбивство Мао. Але змова була розкрита, а літак, на якому

Лінь Бяо втік з Китаю у бік СРСР, впав за неясних обставин на території Монголії.

Незважаючи на відновлення партії, спокій повернувся до Китаю лише 1976 року. І все ж, у цю епоху, як не дивно, наукова думка примудрилася не тільки зупинитися, а й активно розвивалася: **за це десятиліття «мудреці з Піднебесної» встигли:**

- синтезувати біологічно активний інсулін та транспортну рибонуклеїнову кислоту;
- випробували водневу бомбу;
- запустили кілька штучних супутників, які благополучно повернулися на Землю.

Чому провалилася «культурна революція»?

Із самого початку «культурна революція» містила у собі протиріччя, які не могли бути вирішені. Мао хотів одночасно бути революціонером, руйнуючим старі ієрархії, але водночас зберегти повний контроль. Коли це протиріччя вилилося у жорстоку боротьбу між фракціями, Мао залучив військових, щоб відновити порядок. Мрію про «нову людину» було поховано. На її місце прийшла «влада, що виходить із ствола гвинтівки». А якщо копнути глибше, то на основі стародавніх вірувань та уявлень про честь, які зберігаються скрізь у світі саме в армійських колах. У результаті знову виникла партія, вибудована за ленінською моделлю — з ієрархією та бюрократією з конфуціанством у своїй серцевині.

Якими були наслідки «культурної революції»?

Згідно з сьогоднішніми оцінками, під час «культурної революції» було вбито від 1,4 до 1,6 мільйона китайців. До небагатьох позитивних ефектів «культурної революції» можна віднести запровадження системи охорони здоров'я (нехай і недорозвиненою) та реформу шкільної освіти для робітників та селян.

1981 року Ден Сяопін дозволив провести над «бандою чотирьох» показовий суд і назвав «культурну революцію» «великою катастрофою для партії та народу».

5.2. Політичні концепції Ден Сяопина (1904–1997)

Ден Сяопин *(справжнє прізвище Сісянь) народився в родині службовців у селі Цзядин, провінції Сичуань.*

За 80 років революційної діяльності він двічі піддавався переслідуванню під час «культурної революції». Його разом із Лю Шаоці вважали «найбільшими особами, які йшли по капіталістичному шляху». Коли помітно став відходити

від справ Мао Цзедун і хворів Чжоу Енлай, Ден Сяопину було доручено вести повсякденну роботу в партії і державі.

Ден Сяопин спрямував свої зусилля на наведення порядку в країні, охопленій хаосом. Він намагався ослабити негативні на-слідки «культурної революції», що завели КНР в глухий кут, закликав в усьому дотримуватись ділового підходу, виходячи з реальностей. Ден Сяопин не став на шлях заперечення заслуг Мао Цзедуна перед Китайською революцією, а заявив, що спрямує свої зусилля на здійснення модернізації. Для реалізації цих проблем висловив бажання, щоб не було війни, щоб був тривалий мир. III пленум ЦК КПК одинадцятого скликання (1978) за рекомендацією революціонерів старшого покоління розробив нову економічну політику і новий політичний курс КПК і Китайської держави. І з того часу китайський народ став на шлях будівництва соціалізму з китайською специфікою. Ден Сяопин мріяв перетворити Китай в могутню і багату державу. **Щоб досягти цього він вважав необхідними:**

- створити сучасну індустріальну базу суспільства;
- перетворити аграрну соціальну структуру;
- підвищити матеріальний рівень населення;
- зміцнити національну незалежність, підняти престиж і забезпечити Китаю свободу маневрів у міжнародних справах;
- зробити сильну національну оборону і забезпечити територіальну цілісність країни.

Як відзначив XV з'їзд КПК (1997), Ден Сяопин, будучи продовжувачем ідей Мао Цзедуна, повів китайський народ на здійснення соціалістичної модернізації і відкритості. В сучасних умовах Китаю ніяка інша теорія, а тільки теорія Ден Сяопина, що поєднує марксизм з практикою сьогодення Китаю і специфікою епохи, здатна вирішити питання про перспективи долі соціалізму. Теорія Ден Сяопина — це марксизм сучасного Китаю, новий етап розвитку марксизму в Китаї.

Утвердження його стало можливим завдяки таким факторам:

1. **Реалістичний підхід до справи** — це не тільки квінтесенція марксизму-ленінізму, ідей Мао Цзедуна, але й квінтесенція теорії Ден Сяопина.
2. **Розкріпачення свідомості в питаннях розуміння теорії практики соціалізму.** Виправлення всього помилкового і відновлення всього правильного, всебічна реформа, відмова від гасла «братись за класову боротьбу як вирішальний ланцюг і перехід до економічного будівництва в якості центрального завдання, перехід від замкненості і напівізоляції до реформ і відкритості, від планової економіки до соціалізму ринкової економіки стали процесом поетапного вирішення кардинальних суспільно-політичних та економічних проблем.

3. **Теорія Ден Сяопина, дотримуючись марксистського погляду на світ, на основі аналізу зробила нові наукові висновки**, що стосуються особливостей епохи і глобального міжнародного становища, піднесення й занепаду інших соціалістичних країн, про плюси і мінуси в практиці розвитку країн, що прагнуть прогресу. В світі відбуваються швидкі і великі зміни, а зростаючий з кожним днем науково-технічний прогрес особливо викликає глибокі зміни. Тому саме теорія Ден Сяопина визначила лінію КПК в світлі вимог часу.

6. Політичні погляди Хо Ші Міна (1890-1969)

Хо Ші Мін (Нгуен Тат Тхань) *– в'єтнамський політичний діяч, філософ-марксист, перший прем'єр-міністр (1945–1955), президент Демократичної республіки В'єтнам (1946–1969). Серед населення Північного та Південного В'єтнаму був у великій пошані як «батько нації» – «дядечко Хо». До 1942 р. працював під псевдонімом Нгуен Ай Куок (Нгуєн-патріот), далі взяв собі ім'я Хо Ші Мін. Послідовник марксизму-ленінізму, член Французької комуністичної партії з 1920 року, видатний діяч Комінтерну, засновник Комуністичної партії В'єтнаму (1930) і Комуністичної партії Індокитаю (1930), творець В'єтміню[2](1941), керівник серпневої революції (1945) і засновник Національного фронту визволення Південного В'єтнаму («В'єтконгу») (1960).*

До найвідоміших праць Хо Ші Міна належать: «В'єтнамська жінка та французьке панування» (1922), «Деспотизм в Індокитаї: захищені та захисники» (1923), «Шлях, що привів мене до ленінізму» (1960), «Заповіт» (1969).

Ідеологія Хо Ші Міна, кодифікована Комуністичною партією В'єтнаму, описує таке ядро ідеологічної системи думки Хо Ші Міна:

- національне визволення, класове визволення, визволення людини;
- національна незалежність;
- національна єдність;
- народна власність, побудова істинної держави народу народом для народу;
- національна оборона всіх людей; будівництво збройних сил народу;
- економічний та культурний розвиток, постійне поліпшення матеріального та духовного життя людей;
- потреби революційної етики, ощадливість, порядність, праведність та неупередженість;

[2] В'єтмінь — військово-політична організація, створена Хо Ші Міном для боротьби за незалежність В'єтнаму від Франції та Японії.

- виховання революційних поколінь у наступному житті;
- створення чистої, сильної партії, кадрів та членів партії, які одночасно є лідерами та вірними слугами народу.

Центральне місце в ідеях Хо Ші Міна полягає у об'єднанні в'єтнамського народу навколо Комуністичної партії В'єтнаму, що він вважав запорукою майбутнього розвитку незалежної держави. Думка Хо Ші Міна стверджує, що революційне насильство та гуманітарний світ діалектично протилежні один одному, проте синтез їхнього конфлікту неминуче призведе до збереження миру, незалежності та національного визволення

Він наголошував, що кожен член партії має захищати ідею революції та бути солідарним із партією. Найкращими методами вдосконалення партії вважав критику та самокритику, що змушували шукати нових шляхів розвитку суспільства. Тому у створенні партії брав участь не лише робітничий клас, а й усі трудящі, уся нація. Народ визнав партію своєю, вся нація повірила у партію, всі були сповнені рішучості втілювати в життя керівні принципи та політику партії, активно її захищати брати участь у її створенні.

Створюючи та навчаючи Партію, Хо Ші Мін приділяв особливу увагу системному, базовому, всеосяжному та практичному принципам – усі вони були відображені в ідеології, політиці, організації, моралі, а також керівництві. За словами Хо Ші Міна, марксизм-ленінізм є ідеологічною основою та орієнтиром для дій партії. Тому кадрам і членам партії необхідно використати позицію, точки зору та методи марксизму-ленінізму у досягненні цілей, поставлених революцією, а також регулярно доповнювати теорію практичними уроками.

З точки зору організації Хо Ші Мін вимагає регулярної консолідації партійного апарату на основі революційних вимог і завдань. При консолідації необхідно приділяти увагу організаційній структурі і водночас визначити механізм функціонування партійного апарату, починаючи з вищого рівня до рівня підрозділів, щоб максимально збільшити основну роль партійної організації центрального рівня у побудові та розвитку Партії. З іншого боку, Дядя Хо приділяє велику увагу взаємовідносинам між апаратом та людським фактором при зміцненні організації, особливо між ключовими співробітниками та керівниками апарату.

Унікальним аспектом думки Хо Ші Міна є наголос на особисту мораль та етику. Хо Ші Мін підтримуються партією, вчіть дотримуватися стандартів працьовитості, ощадливості, порядності, чесності, суспільного духу та самовідданості у служінні країні та світу. Центральне місце в моралі Хо Ші Міна займає скромний та нематеріальний спосіб життя, присвячений колективному благу та просуванню соціалізму та самовизначення. Хо Ші Мін писав про мораль протягом усього свого життя і часто критикував індивідуалізм, наприклад, у

своєму короткому есе «Підніміть революційну етику», «Усунення індивідів». Особисті цінності Хо Ші Міна є обов'язковою частиною шкільної програми у В'єтнамі.

З етичної точки зору Хо Ші Мін сказав, що революційна мораль є «основою» кадрів та членів партії. Мораль революційних кадрів проявляється насамперед у тому, що вони ставлять інтереси партії і народу перше місце, правильно співвідносять особисті та класові інтереси, і навіть інтереси нації.

Революційна етика – це здоровий, чистий безкорисливий спосіб життя, немає марнотратства чи корупції. «Революційна мораль полягає в тому, що на будь-якій посаді, будь-якій роботі – не боятися труднощів та випробувань».

Метою діяльності Комуністичної партії В'єтнаму була побудова справедливого соціалістичного суспільства шляхом революції. Хо Ші Мін вважав, що у розвитку суспільства В'єтнам здатен одразу перейти на соціалістичну стадію розвитку без проходження капіталістичної.

Справедливе суспільство передбачало:

- реформування сільськогосподарського сектору та ліквідацію заможного селянства;
- націоналізацію підприємств;
- незалежність всіх частин Південного та Північного В'єтнаму.

Хо Ші Мін докладно описує наступне про соціалістичне будівництво та **характеристики соціалістичного суспільства та економіки:**

1. Соціалізм - це суспільство з високорозвиненою виробничою силою, пов'язане з прогресивним розвитком науки-техніки і культури, багатою і сильною країною.
2. Здійснення права власності робітників на засоби виробництва та реалізація принципу розподілу праці.
3. Диктатура пролетаріату, заснована на єдності промислових, сільськогосподарських та інтелектуальних робітників під керівництвом Комуністичної партії.
4. Соціалістичне суспільство має систему соціальних відносин, яка є здоровою, справедливою та рівною, без протистояння інтелекту. Звичайна і ручна праця, а також між міськими та сільськими районами.

Думка Хо Ші Міна підкреслює поступовий перехід до соціалізму. Подібно до соціалізму з китайськими особливостями, Хо Ші Мін робить акцент на ролі розвитку продуктивних сил у розвитку соціалізму. Він також наголошує на важливості вивчення досвіду інших соціалістичних країн у побудові соціалізму та використання всієї міжнародної допомоги та співробітництва.

Хо Ші Мін підтримував позицію, що В'єтнам вступив у стадію Переходячи до соціалізму в 1954 році, він вважав, що В'єтнам все ще

залишається «демократичним режимом, в якому господарями є люди», а не соціалістичним. Для досягнення соціалістичної стадії розвитку надзвичайно важливим був розвиток державного сектора, відсутність якого, на думку Хо Ші Міна, спричинила б провал.

В управлінні Хо Ші Мін вимагає «об'єднання керівника з масами». Підтримувати тісний контакт із населенням та завжди прислухатися до думки народу, вчитися від народу приймати рішення – це думки Хо Ші Міна, а також його принципи революційної практики.

Принципи партійного будівництва

У будівництві партії, з конкретних практик країни, Хо Ші Мін серйозно і творчо розробив принцип демократичного централізму, який визначає силу партії. Хо Ші Мін вимагав від партії неухильного дотримання принципу: «колектив керує, а окремі особи перевіряють». У цьому випадку відсутня суб'єктивність та авторитарність у втіленні принципів Партії на практиці.

У той же час партія повинна добре дотримуватись принципів суворої дисципліни та самодисципліни, а також принцип єдності в партії. Члени партії повинні добровільно дотримуватися партійної дисципліни, повинні берегти солідарність у партії «як власне око».

Комуністична партія В'єтнаму вважається авангардом робітничого класу, представником інтересів трудящих та всього народу В'єтнаму. Компартія не має приватних інтересів, а має лише один спільний інтерес – незалежність нації, щастя та благополуччя народу.

Інспекція партії

Для того, щоб партія була по-справжньому чистою та сильною, у процесі створення та підготовки партії Хо Ші Мін запропонував провести перевірку партії. За його словами, керівництво без перевірки вже не є керівництвом. Перевірка відразу покаже всі переваги та недоліки діяльності партії.

Тому перевірка має бути всеосяжною, і всі помилки та недоліки повинні суворо вирішуватись своєчасно та відповідно до Статуту партії та законів держави. Перевірка вимагає, щоб перевіряльники були зразковими, і глибоко та твердо розуміли принципи роботи Партії.

Хо Ші Мін поєднав ідеї буддизму про «моральне» та принцип конфуціанства «жень» (гуманність, людяність) з ідеєю пролетарської революції. Головними революційними цінностями населення, на його думку, є працелюбність, альтруїзм, чесність, справедливість і заощадливість. Основним завданням держави вважав виховання «висококваліфікованої червоної молоді» на засадах революційної моралі. Однак зберігалася чітка орієнтація боротьби з внутрішніми та зовнішніми ворогами незалежного В’єтнаму. Згодом з початку 90-х років цю систему поглядів почали називати ідеологією Хо Ші Міна.

7. Ким Ір Сен та ідеологія чучхе

Ідеологія і теорія чучхе є основою всіх дій КНДР, обумовлюючи її зовнішню та внутрішню політику, причому найчастіше вона асоціюється з «північнокорейським соціалізмом». Незважаючи на нерухомість і консервативність, ідеологічна база КНДР після приходу до влади Кім Чен Ина зазнала помітних змін.

Кім Ір Сен (1912-1994) та ідеологеми чучхе

1910 р. Корея підписала договір із Японією, яким вона перетворилася на японську колонію. Японський уряд мав на меті «японізувати» Корею, знищити її національну самосвідомість. Для цієї мети була перебудована корейська система освіти, корейська мова була заборонена і замінена японською, знищувалися корейські книги, що становлять історичну цінність.

У такій ситуації почалася і практично боротьба корейського народу за незалежність, у тому числі поза межами Кореї. Зародився корейський соціалістичний рух, який через 30 років після своєї появи став перетворюватися вже в КНДР на державну ідеологію, яку називають ***чучхе (у перекладі з корейської означає «опора на власні сили»)****.*

Прихід до влади Кім Ір Сена в Північній Кореї був подібний до усиновлення ним осиротілих дітей-корейців, які через біди частково втратили не тільки свою батьківщину, а й етнічну самосвідомість. Багато бійців-партизанів боролися разом із Кім Ір Сеном, вони залишалися після 1945 р. на території КНДР і вже тоді сприймали його як свого вождя та захисника.

Такий принцип відносин було екстраполовано на ідеологію нової держави. Той самий факт зіграв певну роль мілітаризації північнокорейської внутрішньої і до зовнішньої політики.

Поступово формувалося ставлення до Кім Ір Сена як до батька нації, і так само поступово оформлювалася ідеологія чучхе. Термін став офіційно використовуватися в риториці перших осіб з 1955 р., хоча лише 1972 р. чучхе було проголошено у Конституції КНДР «основним принципом» всіх сфер її життя, але про остаточне оформлення можна говорити лише ближче до 90-х років.

Сам термін «чучхе» та ключова ідея були придумані Кім Ір Сеном, у трактуванні якого, чучхе є політико-філософським вченням про світ і місце в ньому людини. Основна філософема чучхе - людина господар всього і вона вирішує все. Вона має владу над природою та світом і може перетворювати світ так, як хоче. Заперечуючи ідею Бога, чучхе одночасно сакралізує людину, робить її богоподібною істотою.

Ключові ідеологеми чучхе такі:

- людина - громадська істота, що володіє самостійністю та свідомістю;

- людина – найрозвиненіша матеріальна істота;
- вона відіграє особливу роль і займає особливе місце у світі;
- природа – об'єкт праці людини та джерело її матеріальних благ;
- всі інші живі істоти зберігають своє існування, пристосовуючись до людини;
- народні маси – суб'єкт суспільно-історичного розвитку.

Основні ідеї чучхе стикаються як із деякими конфуціанськими постулатами, так і з «новими релігіями» Кореї. У чучхе простежуються такі характерні для корейської королівської традиції риси, як ототожнення короля з небом і «небесний мандат» на його правління (у чучхе особистість Кім Ір Сена постійно порівнюється з сонцем), а сам термін «чучхе» у значенні «річ з точки зору суб'єкта» використовувався ще середньовічними корейськими філософами.

Кім Чен-Ір (Юрій Ірсенович Кім) (1942-2011) та ідеологеми кімірсенізму

Однак як політична ідеологія чучхе була більшою мірою оформлена Кім Чен Іром. Спочатку кімірсенізм ототожнювався з чучхе, проте в 1976 р. Кім Чен Ір заявив, що кімірсенізм - ширша філософія, ніж чучхе, це аналог марксизму-ленінізму, з якого і походить чучхе.

У 90-х роках чучхе стали офіційно називати «корейським соціалізмом, орієнтованим виключно на корейців», а в Конституції 1998 сказано, що вся культурна продукція повинна створюватися відповідно до основ чучхе.

Кім Чен Ір формулює «Десять принципів встановлення єдиної ідеологічної системи», які, по суті, стали для партії власними «десятьма заповідями». Всі вони зводилися до особистості Кім Ір Сена, імперативної поваги до його заслуг та ідей. При цьому імені самого Кім Чен Іра в них на той момент не згадувалося.

Відроджуватися культ Кім Ір Сена почав у середині 1960-х і досить швидко, до 1967 року, повернувся до колишнього стану, що існував приблизно на січень 1956 року. Потім, ще протягом кількох років, він набував своїх унікальних рис: у північнокорейських текстах зникли цитати з Маркса і Леніна, повністю заміщені цитатами з Кім Ір Сена, ім'я Вождя стали писати особливим шрифтом, розцвів окремий жанр «розповідей про Вождя» і т.п. Фінальний акорд, цілком присвяченої вихваляння Кім Ір Сена, і десяти правил, за якими відтепер мав жити північнокорейський народ – **«Десять принципів щодо встановлення єдиної партійної ідеології», прийнятий у 1974 році.**

1. Битися, не шкодуючи себе, за досягнення внутрішньої єдності (в оригіналі вжито слово «ільсекхва» – робити монохромним, без якихось відтінків) всього суспільства на основі революційних ідей Великого Вождя шановного товариша Кім Ір Сена.

2. З вірністю високо шанувати Великого Вождя шановного товариша Кім Ір Сена.
3. Зробити авторитет Великого Вождя шановного товариша Кім Ір Сена безумовним.
4. Вважати революційні ідеї Великого Вождя шановного товариша Кім Ір Сена своєю вірою, вважати вказівки Вождя заповідями.
5. Послідовно дотримуватись принципу безумовності у втіленні в життя вказівок Великого Вождя шановного товариша Кім Ір Сена.
6. Посилити ідеологічну та вольову єдність та революційне згуртування всієї партії навколо Великого Вождя шановного товариша Кім Ір Сена.
7. Навчаючись у Великого Вождя шановного товариша Кім Ір Сена, мати комуністичну подобу, володіти революційними методами роботи та народним стилем роботи.
8. З трепетом зберігати в серці політичну іпостась життя, дану Великим Вождем шановним товаришем Кім Ір Сеном, на величезну політичну довіру та турботу Вождя відповідати вірністю шляхом прояву високої політичної свідомості та майстерності.
9. Встановити тверду організаційну дисципліну у згуртованому русі всієї партії, всієї держави та всієї армії під єдиним керівництвом Великого Вождя шановного товариша Кім Ір Сена.
10. Наслідуючи протягом поколінь велику справу революції, розпочату Великим Вождем шановним товаришем Кім Ір Сеном, довести його до кінця.

До кожного з принципів додавався розгорнутий коментар, який пояснював, як краще втілювати його в життя. Незважаючи на різницю у тлумаченні термінів з філософської точки зору, сам Кім Чен Ір часто підміняв поняття «кімірсенізм» та «чучхе». Точніша межа в термінології була проведена його послідовником Кім Чен Ином. У 1960-ті роки, в офіційній риториці КНДР з'являється новий термін «сонгун» (дослівно – «армія на першому місці»), а в 1994 р. принципи цієї політики, офіційно проголошені Кім Чен Іром, також стали частиною ідеології КНДР. Фактично ж культ армії країни існував завжди.

Прийшовши до влади, Кім Чен Ір зробив важливу зміну в ідеології: він зрівняв за значимістю терміни «чучхе» та «сонгун».

Основними принципами сонгун було:

- перетворення країни на «потужну військову державу», «неприступну фортецю»;
- закріплення за армією ролі рушійної сили;
- орієнтація народного господарства на військові потреби.

Ідеологеми кімірсенізму-кімченіризму Кім Чен Ина

У квітні 2012 р. на Четвертій конференції представників Трудової партії Кореї (ТПК) Кім Чен Ин (1982 р.н.) представив громадянам новий термін «кімірсенізм-кімченіризм», проголосивши, що «ідеологія кімірсенізму-кімченіризму є єдиною державною ідеологією». У постановах Третьої конференції було записано, що «ідеологія чучхе є єдиною державною ідеологією», тобто Кім Чен Ин дав ідеології інше ім'я.

Ця квінтесенція тоталітаризму існувала у незмінному вигляді 39 років, поки, вже за Кім Чен Ином, її не вирішили ревізувати.

Нові «Десять принципів» виглядають так:

1. Битися, не шкодуючи себе, за перетворення всього суспільства на кимирсенсько-кімченіровське.
2. Найглибше поважаючи, шанувати Великих шановних товаришів Кім Ір Сена та Кім Чен Іра як Вічних Вождів нашої партії та народу, як Сонця Чучхе.
3. Зробити авторитет Великих шановних товаришів Кім Ір Сена та Кім Чен Іра, авторитет партії – безумовним, бути готовим рішуче їх захищати.
4. Послідовно озброїтися революційними ідеями Великих шановних товаришів Кім Ір Сена та Кім Чен Іра та їх втіленням – лінією та політикою партії.
5. Послідовно дотримуватися принципу безумовності у втіленні в життя завітів Великих шановних товаришів Кім Ір Сена та Кім Чен Іра, втіленні в життя лінії та курсу партії.
6. Всебічно посилити ідеологічну та вольову єдність та революційне згуртування всієї партії довкола Великого Вождя шановного товариша Кім Ір Сена.
7. Навчаючись у Великого Вождя шановного товариша Кім Ір Сена, мати комуністичну подобу, володіти революційними методами роботи та народним стилем роботи.
8. З трепетом зберігати в серці політичну іпостась життя, дану Великим Вождем шановним товаришем Кім Ір Сеном, на величезну політичну довіру та турботу Вождя відповідати вірністю шляхом прояву високої політичної свідомості та майстерності.
9. Встановити тверду організаційну дисципліну у згуртованому русі всієї партії, всієї держави та всієї армії під єдиним керівництвом Великого Вождя шановного товариша Кім Ір Сена.
10. Наслідуючи протягом поколінь велику справу революції, розпочату Великим Вождем шановним товаришем Кім Ір Сеном, довести його до кінця.

Істотних змін, як бачимо, дві. По-перше, до Кім Ір Сену додали його сина, а по-друге, до незрівнянно великих людей додалася ще й партія. Обидва доповнення цілком укладаються у поточну ідеологічну ситуацію.

У 2014 р. державна партійна «Трудова газета» надрукувала, що «кимірсенізм і кимірченізм разом – революційна теорія, суть якої полягає в ідеях чучхе». Навесні 2016 р. вона ж закликала до побудови суспільства за моделлю кімірсенізму-кімчерніризму.

Причин зміни десяти принципів у Кім Чен Ина було кілька.

1. Подібний крок нагадав як оточенню Кім Чен Ин, так і народу про те, що справа Кім Ір Сена рухається вперед, а прославляючи таким чином ідеї свого батька, Кім Чен Ин називає себе їх спадкоємцем.
2. Кім Чен Ин підкреслив легітимність знаходження свого роду при владі.
3. Кім Чен Ин показує, що країна залишається вірною принципам його попередників і лібералізація життя в ній поки не передбачається.

Отже, Кім Ір Сен, активний учасник корейського соціалістичного руху в підпіллі, ввів термін «чучхе» з його ідеологемами про опору на власні сили та необхідність самостійної політики. Дотримуючись соціалістичних і комуністичних поглядів, він хотів створити теорію, що підкреслює корейську ідентичність: спочатку це було необхідно для відродження корейської національної самосвідомості, що знищувалася японцями, протягом багатьох років, щоб відокремити Північну Корею від Південної та її союзників.

За Кім Чен Іра починається активне вивчення чучхе за кордоном, і ідеологія набуває своїх послідовників поза межами КДНР. Кім Чен Ин, що прийшов до влади в 2011 р., створює квінтесенцію теоретичних навчань про політику опори на власні сили і політику військового пріоритету – ідеологію кімірсенсу з ідеологемами: Кім Ір Сен та Кім Чен Ір – вірні сини чучхе, навколо яких будується ідеологічна єдність, заснована на теорії чучхе та політиці сонгун.

Питання для обговорення

1. Загальна характеристика доктрини комунізму.
2. Політична ідеологія ленінізму.
3. Політична теорія Л. Троцького
4. Сталінізм як політична доктрина.
5. Політичні концепції Маоїзму.
   - Мао Цзедун.
   - Ден Сяопін.
6. Політичні погляди Хо Ші Міна.
7. Ідеологія чучхе – виникнення та трансформація.

ТЕМА 16 ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ ІТАЛІЙСЬКОГО ФАШИЗМУ ТА НІМЕЦЬКОГО НАЦІОНАЛ-СОЦІАЛІЗМУ

1. Загальна характеристика
2. Інтелектуальні джерела (О. Шпенглер, М. ван ден Брук, Е. Юнґер)
3. Політико-правові погляди К. Шмітта
4. Дж. Джентіле про тоталітарний характер фашизму
5. Зміст фашизму у політичних поглядах Б. Муссоліні
6. Політичні погляди А. Гітлера: зміст націонал-соціалізму
7. Політична міфологія А. Розенберга
8. Расові теорії Г. Ґюнтера та Л. Ф. Клауса

1. Загальна характеристика

Після Першої світової війни в Німеччині та Італії розгорнулася дискусія щодо політичної трансформації – від демократичної до авторитарної, а також абсолютно новітньої форми розвитку – тоталітарної. Діяльність політичних інститутів залежала й від інтелектуального клімату в суспільстві, соціальних очікувань громадян щодо напрямів і методів діяльності влади та особисто лідерів держави. У створенні тоталітарної держави велике значення мав масовий рух, який приваблював індивідів не стільки можливістю захистити економічний інтерес, скільки давав змогу висловити обурення існуючим станом справ та отримати надію на дещо нове у майбутньому. В цих країнах, де в 1920–30-х роках переміг правий радикалізм, спочатку було створено суспільно-політичний рух, визначено ідеологію, сформовано масову базу, і лише потім завойовано державну владу. Революційні комуністичні партії було придушено, а політичні та соціально-економічні гасла соціалістичних партій перехоплено.

Відмінність у становленні нової форми держави в Італії полягала у зберіганні деяких інститутів громадянського суспільства, де досить впливові позиції мала католицька церква, тоді як в Німеччині було встановлено монопольну партійно-ідеологічну диктатуру. Важливим чинником у становленні нової форми держави був рівень розвитку економіки. Німецька економіка була більш модерною, з розвиненим машинобудуванням, електротехнікою, хімічною та суднобудівною промисловістю.

Утвердження фашистської та націонал-соціалістичної держав спричинено насамперед важкими наслідками Першої світової війни, які призвели до деморалізації тогочасного «середнього класу» – землевласників, промисловців, підприємців, тобто тих, хто опинився перед загрозою втрати певного соціального статусу, маргіналізації, збіднiння.

Фашизм і націонал-соціалізм як реакція на наслідки Першої світової війни ґрунтувалися на ідеї відновлення державної величі та національної гідності шляхом згуртовування всієї народної спільноти за допомогою ультранаціоналізму та нового бачення побудови соціуму.

Не менш важливим чинником переобрання влади праворадикальними партіями було популярне в суспільстві очікування політичного вождя, який зреалізує волю нації завдяки своїм особливим якостям і втілить місію великої держави.

Ідея політичного деміурга в Німеччині набула особливої ваги, оскільки поєднувалася із суспільно-політичною традицією «окремого німецького шляху» і тактикою завоювання влади через використання механізму виборів – вождівська демократія, що є специфікою політичного розвитку німецького націонал-соціалізму.

Якщо Б. Муссоліні завоював владу під гаслами створення держави, то в Німеччині такі гасла не були актуальними, позаяк бюрократична машина Другого райху продовжувала функціонувати за умов Ваймарської республіки.

Італійський фашизм і німецький націонал-соціалізм створили в умовах післявоєнних соціально-політичних трансформацій історично нову форму держави – тоталітарну. Незважаючи на відмінність соціально-економічної, політичної ситуації та політичних традицій у цих державах, чинник політичної ідеології, політичного лідерства харизматичного типу та партія, організована на кшталт ордену, був значущим у формуванні тоталітаризму. У цьому контексті можна розглядати фашизм як модель тоталітарних режимів праворадикального типу, а націонал-соціалізм – як модель німецького праворадикального тоталітаризму. Тобто фашизм став моделлю для політичного втілення в інших країнах, тоді як націонал-соціалізм був німецьким варіантом тоталітарної держави.

Фашизм є родовим патерном антидемократичних, популістських, вождівських, владно-ієрархічних корпоративних рухів. Націонал-соціалізм – це об’єднання спільноти на підґрунті гіпертрофованої ідеї національної виключності, що відторгає Іншого як расового ворога та згуртованій за соціально-«єдиним» принципом.

Механізмом формування націонал-соціалістичної держави була взаємодія політико-ідеологічних і політико-інституціональних чинників:

- політико-ідеологічний чинник – це створення моделі тоталітарної держави з новим соціальним ладом;
- політико-інституціональний чинник – це втілення моделі та підтримка політичної ідеології за допомогою пропаганди та терору.

2. Інтелектуальні джерела: пошук моделі державного розвитку в творчості О. Шпенглера, М. ван ден Брука, Е. Юнґера

У Німеччині існувала впливова політична традиція, що моделювала політичний розвиток країни в авторитарному напрямі, до якої належав **Освальд Шпенглер (1880-1936)**. **Загальним тлом для роздумів Шпенглера була теорія занепаду Європи**.

Основні праці: «Занепад Європи» (у 2-х томах: І т. – 1918, ІІ т. – 1922), «Роки рішення. Німеччина і всесвітньо-історичний розвиток» (1933), «Песимізм?» (1921), «Людина і техніка» (1931), «Пруссацтво і соціалізм» (1920).

Він вважав, що європейська політика, як і сама європейська система, рухнули через внутрішні потрясіння, внаслідок чого історія вступила в епоху цивілізації. Епосу цивілізації властиві агресивність, війни, зміщення центру впливу з Європи в інші зони, припинення панування білої раси над світом.

У цей період діятимуть закони, властиві цивілізаційному етапові:

- імперіалістичне розширення простору;
- війна як спосіб розв'язання політичних конфліктів;
- цезаризм як модель політичного провідництва;
- зверхність однієї людини над іншою тощо.

Шпенглер створив філософію політики перехідного періоду, який характеризується посиленням низки чинників, а саме:

- революційний націоналізм, що виражається в антиномії «ми – вони»;
- очікування радикальних політичних заходів, політичний цезаризм як модель політичної влади;
- перегляд традиційних гуманістичних цінностей;
- негативна оцінка значення й ролі раціоналізму, якій змінено інстинктивізмом, що у політичній сфері набув форм агресії та расизму.

Ідея «третього царства», «третьої імперії» стали для представників антидемократичного напряму політичної думки міжвоєнної доби альтернативою Ваймарській республіці, яку вони критикували за західну демократичну модель, що не відповідає політичній традиції Німеччини.

В 30-ті роки XX століття песимістичну оцінку європейського згасання було використано як обґрунтування для завоювання влади політиками, «провіденційне» покликання яких – відвернути занепад Європи. Це відображало месіанські погляди власне Гітлера, який пояснював свою діяльність як утілення нового світосприйняття, якому властива активна потреба у перебудуванні європейського та світового порядку.

Пруссацтво найточніше відображає власний вид демократії у німців, тому філософ уважав, що воно як життєве почуття змогло зберегти німців від

духовного занепаду. В його розумінні, соціалізм – не є системою милосердя, миру, турботи, а системою волі до влади. У такому контексті прусський соціалізм протистоїть капіталізму та марксизму. Поняття прусського соціалізму не тотожне марксистському колективізму, як прояву абсолютної волі партії. Навпаки, розглядаючи німецьку модель держави, Шпенглер підкреслює значущість духовної складової, але не ідеологічної, тобто у вузькопартійному значенні. Для нього воля, стан боротьби є виявами майбутньої «великої політики», яка має ієрархічну структуру.

Мислитель звертає особливу увагу на те, що пруссацтво – це боротьба проти плебсу та уміння панувати у значенні не тільки «мати, володіти», але й необмежено розпоряджатися.

Артур Меллер ван ден Брук (1876-1925) у праці **«Третій райх» (1931)** приділяв велику увагу націоналізму як особливому духовному та біологічному чиннику, здатному внутрішньо об'єднати расу. Проблему расової єдності він пропонував розв'язувати не лише біологічними заходами, базованими на ідеї расової чистоти. Усвідомлення націоналізму як духовної сходинки передбачало появу нової сили, для якої ідея німецької нації має абсолютне значення, тобто новостворена третя сила повинна обґрунтовувати єдність саме націоналізмом як духовним явищем, а не біологізмом раси. Ця нова сила або «третя партія», на думку Брука, мала оновити Німеччину через заперечення західного демократизму та лібералізму.

Націоналізм, на думку Брука, є важливим чинником у політиці, який зможе привернути робітників до політичної еліти, відволікти від класової боротьби. Заради цієї мети мислитель пропонує вивести класову боротьбу назовні, бо розглядає соціалізм як імперіалізм, проте імперіалізм він тлумачив як експансивну політику територіального розширення. Якщо країна перенаселена, то імперіалізм стає необхідною політикою державної влади та націоналізм набуває вигляду класової боротьби, ненасиченою соціальними проблемами. Класову боротьбу він розуміє як боротьбу пригнічених східних народів проти західних. Німеччина, на переконання представників напряму консервативної революції, належала до східних молодих народів.

Брук уважав, що Захід старіє, його цінності не відповідають тогочасним реаліям. Німеччина зможе перемогти Захід, якщо об'єднається в «Консервативний східний блок» зі східноєвропейськими країнами, до кола яких увійде і Росія, звільнена від більшовизму. Німеччина стане центром для молодих націй Сходу, тоді східноєвропейські країни зможуть стати союзниками Німеччини. Він стверджував, що німецьку модель відродження можна використовувати і в східноєвропейських країнах, оскільки розташування цих

країн на європейському континенті передбачає єдність географічних та економічних зон.

Брук представляв напрямок консервативної революції у німецькій політичній традиції та доводив, що західна централізована держава не придатна для східних країн, бо території держав не збігаються з проживанням етносу. Відповідно консервативна революція є протидією Великій французькій революції, а Німеччина кардинально змінить систему цінностей. У зовнішній політиці місія Німеччини – це створення східної зони, тому приєднання Австрії є повернення до давньої німецької культурної експансії на Схід.

Ернст Юнґер (1895-1998) – один із значимих ідеологів молодоконсерватизму, уособлював націоналізм молодого покоління фронтовиків, літераторів**.**

Основні праці: «У сталевих грозах» (1920), «Націоналістична революція» (1926), «Тотальна мобілізація» (1930), «Трудівник. Панування і гештальт» (1932), «На мармурових скелях» (1939) та ін.

Він вважав, що революційний націоналізм XX століття має зректися ліберального націоналізму XIX століття, оскільки все у світі просякнуте волею до влади, втіленої у війні. Лише вона радикально розв'язує всі проблеми та може привести до перемоги надлюдини, тому учений закликав Німеччину до війни. Революційний націоналізм XX століття, на його думку, це дія, агресія, це пропаганда нової моделі державного ладу за типом військової субординації.

Юнґер уважав, що обов'язковою умовою існування нової держави має бути нація як «кровна спільнота», тому держава нагадуватиме модель воєнного типу. Юнґер закликав німців до загальної мобілізації, вважаючи, що тільки у такий спосіб можна здолати демократію. В цілому суспільна думка 20–30-х років Німеччини була підготовлена до тоталітарного панування політичними, соціологічними системами ідей, а також підживлена атмосферою, що панувала серед так званого покоління фронтовиків, які стояли на позиціях революційного націоналізму.

3. Політико-правові погляди К. Шмітта

Карл Шмітт (1888-1985) – німецький філософ, соціолог, політолог, правознавець. Входив до NSDAP і швидко став одним із провідних теоретиків права нацистської держави (до 1936 р.).

Шмітт є однією з найяскравіших і спірних постатей у теорії права та політичної теорії XX століття, завдяки безлічі робіт про політичну владу та політичне насильство. Відомий як «коронований юрист Третього рейху» та «заслужений юрист Третього рейху», Шмітт мав неоднозначну репутацію

після 1945 року, його роботи тривалий час не використовувалися в науковому обороті. Праці Шмітта вплинули на подальший розвиток політичної теорії, теорії права, європейської філософії та політичної теорії XX-XXI століть.

Основні праці: «Політичний романтизм» (1919), «Диктатура» (1921), «Політична теологія» (1922), «Духовно-історичний стан сучасного парламентаризму» (1923), «Поняття політичного» (1927), «Вчення про конституцію» (1928), «Гарант конституції» (1930), «Легітимність і легальність» (1932), «Теорія партизана» (1964) та ін.

За часів Ваймарської республіки Шмітт був опонентом демократії, принципів парламентаризму та надавав перевагу динамічним стосункам лідера й народу, об'єднаних расовою єдністю. Він вважав, що підґрунтям права має бути раса, національний арійський дух і воля фюрера, який реалізує потреби расової спільноти через державу. На практиці втілення норм расової юриспруденції означало позбавлення будь-яких прав решти етнічних груп, тобто не німців. Повноцінними суб'єктами расово-народного права були лише представники народної «органічної спільноти».

Саме расовий чинник став для Шмітта виразником народної волі та підґрунтям легітимації влади фюрера. Професор права Шмітт звертав увагу, що хоч фюрер здобув владу на парламентських виборах, проте легітимність залежить від расової єдності народу. Отже, єдність раси, воля фюрера – це джерела права, тому рішення фюрера стають правовою базою державного життя. Фюрер і партія ставали над правом, над державою, над законом.

Для націонал-соціалістів надзвичайно складним завданням було переконати німців у єдності інтересів експлуататорів і експлуатованих. На формування тотальної єдності вплинули ідеї «прусського соціалізму», молодоконсерваторів, які доводили, що Німеччина не може використовувати «суспільний договір», вона може визначатися «природним» ступеневим зв'язком підданих держави та фюрером.

Шмітт обґрунтовував посилення ролі держави необхідністю покладатися на расову єдність фюрера та народу, оскільки расова єдність захистить від «чужорідної» волі, що відповідає принципам національної безпеки.

Шмітт змінив парадигму юридичної конструкції, запропонувавши принципи революційності та національної безпеки, яка в системі юриспруденції означала монополію політичного світосприйняття над правом та ідеологічним плюралізмом.

4. Дж. Джентіле про тоталітарний характер фашизму, роль і місце вождя

Джованні Джентіле (1875-1944) – італійський філософ, засновник теорії «актуалістичного ідеалізму», теоретик італійського фашизму. Він запропонував та обґрунтував ідею тоталітаризму.

Джованні Джентіле народився на Сицилії. Його батько, також Джованні Джентіле, був аптекарем; мати, Тереза Курті, дочкою нотаріуса. Закінчив класичний ліцей «Ximenes» у Трапані. У 1897 році закінчив Пізанське вище педагогічне училище, де зазнав впливу німецької класичної філософії. Перша книга була присвячена Марксу, якого він трактував як ідеаліста. У 1903-1922 рр. спільно з Б. Кроче видавав журнал «Критика» («La Critica»). У 1907 році він почне викладати в університеті міста Палермо, в 1914 році Джентілі покидає Палермо і переїжджає до Пізи, де отримує кафедру теоретичної філософії в місцевому університеті, а в 1917 р. стає професором філософії Римського університету. У 1923 році, будучи членом ліберальної партії, він одержує посаду міністра освіти в уряді Муссоліні. 1925 року Джентиле публікує «Маніфест фашистських інтелектуалів до інтелектуалів усіх націй», а 1929 року видає свою книгу «Основи фашизму», в якій фашизм оспівується як нова політична ідея чи віра, завдання якої — створення нової «етичної держави». Як член фашистської партії Джентиле був сенатором, головою ради освіти (1926–1928), членом Великої фашистської ради (1925–1929) та головою комісії з реформи конституції. 20 листопада 1943 р. Джованні Джентіле погодився очолити Академію наук Італійської Соціальної Республіки, створеної Муссоліні у Північній та Центральній Італії за підтримки нацистської Німеччини. 1944 року вбитий партизанами на вулиці у Флоренції.

Основні праці: «Філософські основи фашизму» (1929), «Актуальний ідеалізм» (1931).

Базове положення його ідей полягає у виведенні природи й логосу з думки, в якій реалізується «Я», спрямоване на пізнання універсального «Я». Це філософське судження дало змогу обґрунтувати тоталітаризм, тобто іманентний зв'язок індивіда з державою, наявністю в мисленні Волі, що долає межу між приватним і суспільним, оскільки ідея держави закладена в мисленні людини.

Аналізуючи історичний розвиток Італії з другої половини XIX століття, Джентіле зосереджується на ідейній боротьбі. Він розглядає програми різних політичних напрямів у контексті їх відповідності до викликів епохи.

Наприклад:

- «праві» необхідні в епоху оформлювання закону, державного апарату, національної гідності;
- «ліві» приходять тоді, коли потрібно забезпечувати народне процвітання, формувати самосвідомість, долучатися до політичної боротьби.

Однак підкреслює, що «праві» й «ліві» можуть негативно впливати на індивідуума: закони не відповідатимуть життєвому плину та індивідуальний добробут позбавлений етичності.

Джентіле підтримав французького мислителя Ж. Сореля в тому, що етична ідеальна реальність важливіша, оскільки передбачає самопожертву як обов'язок і виправдовує насилля заради захисту цієї справжньої реальності. Це твердження сконцентровано відображає взаємозалежність ідеї та терору, що складали зміст тоталітарної політики як в Італії та Німеччині, так і в СРСР.

Розкриваючи зміст фашизму, Джентіле наполягає, що не вважає фашизм філософією, релігією, теорією. Філософ звертає увагу на те, що фашисти – люди дії, часто наводить вислів «Думка і Дія», дещо презирливо ставиться до інтелектуалів, діячів культури та нейтральних людей, якщо вони не бажають реагувати відповідним чином на потреби країни або моменту. Він підкреслює всеосяжний характер фашистської системи, однак зазначає, що «центр її тяжіння в політиці. Фашизм виник, аби розв'язати складні політичні проблеми післявоєнної Італії, отже, це політичний метод».

Джентіле вважає, що фашизм як метод входить до концепції національної держави, яка є духовне явище, оскільки це плід розуму, а не природи, тому й держава не завершиться, адже вона є «плодом свідомості та волі громадянина».

Якщо держава існує, допоки існує громадянин, то потрібна партія, інструменти пропаганди, просвіти, щоб донести волю дуче до народу і «привести усю народну масу, починаючи з малих дітей, у лоно партії», що і є справжньою демократією. У політичній практиці тоталітарний характер фашизму призвів до встановлення ідеологічних диктатур із терористичною складовою для формування «нової антропології».

Джентіле обґрунтовує суспільну структуру фашизму, яка набуває ієрархізованого вигляду:

- синдикати об'єднують індивідуумів;
- корпорації підкорюють синдикати державній дисципліні;
- держава об'єднує у велику економіку, що відповідає принципу органічного представництва нації в державі.

На його думку, у фашистській державі немає розбіжності між владою та свободою, внаслідок чого держава й індивідуум становлять єдине ціле, відповідно, те саме характерне і для реальної конкретної свободи в тоталітарній державі. **Мислитель наголошує, що влада держави абсолютна**.

У політичній практиці було зорганізовано контроль над суспільством, оскільки альтернативної інформації, яка могла б завадити ідеологічній єдності держави у свідомості громадян, не може бути. Якщо з цією метою Шмітт писав про принцип національної безпеки в юриспруденції та бюрократичному апараті,

то Джентіле доводить принцип інформаційної безпеки, що обмежує будь-яку можливість «іншої реальності» порівняно з тою, яка є в державі.

Обґрунтування фашизму як духовної системи дало змогу виробити політичну доктрину історично нової моделі держави, якої не існувало в політичній історії до міжвоєнної доби.

5. Політичні погляди Б. Муссоліні: зміст фашизму

Беніто Амількаре Андреа Муссоліні (1883-1945) – італійський політичний діяч, літератор, лідер фашистської партії (Національної фашистської партії), диктатор («дуче»), який очолював Італію (прем'єр-міністр) у 1922–1943 роках.

1901 р. став членом Італійської соціалістичної партії. У листопаді 1914 р. відрахований із партії за заклик вступити у 1-у світову війну на боці Антанти. У вересні 1915 мобілізований до армії, згодом брав участь у бойових діях до поранення в лютому 1917 р. У березні 1919 р. заснував у Мілані фашистську організацію «Союз боротьби». 31 серпня 1919 р. у статті для газети «Il Popolo d'Italia» вітав визволення Армією УНР Києва від більшовиків і високо оцінював боротьбу українського народу за незалежність. У жовтні 1922 р. на чолі колони фашистів здійснив похід на Рим, у результаті чого отримав посади прем'єр-міністра та міністра закордонних справ, став диктатором Італії.

Перші кроки Муссоліні підтримали не тільки праві європейські партії, а й Д. Ллойд-Джордж, Ф. Рузвельт, ірландський драматург і публіцист Б. Шоу, індійський громад.-політичний діяч М. Ґанді та ін. Є. Коновалець призначив Є. Онацького спеціальним представником ОУН у Римі. Для своєї партії Муссоліні написав програмну працю «La dottrina del fascismo» («Доктрина фашизму», 1932). «Найчистішою формою демократії» він вважав фашизм, який характеризував як «демократію організовану, централізовану, авторитарну».

Муссоліні розпочав агресію проти Ефіопії 1935–1936 рр., захопив Албанію (1939). Обстоював необхідність створення «вісі Рим–Берлін». 1940 р. Італія вступила в ІІ Світову війну на боці Німеччини. Італійські війська постійно зазнавали великих втрат і поразок. 25 липня 1943 р. його усунуто зі своєї посади й за-арештовано, але завдяки спецоперації, здійсненої німецькими диверсантами під командуванням О. Скорцені, був звільнений. 23 вересня 1943 р. очолив т. зв. Італійську соціальну республіку в північній частині країни, окупованій німецькими військами. Після їхньої поразки намагався виїхати до Швейцарії. У квітні 1945 р. схоплений і страчений італійськими партизанами.

Основна праця – «Доктрина фашизму» (1932); справжнім автором першого розділу есе («Основні ідеї», 1929) вважають Дж. Джентіле, а Муссоліні написав другу главу есе – «Політична соціальна доктрина» (1932).

У першому розділі «Доктрини фашизму» обґрунтовано фашизм як цілісну політичну концепцію, що зросла в системі історичних сил, тому його тлумачать ширше, ніж політичну організацію та намагаються подати як філософію й етику. Міркуючи над природою відносин між індивідом і державою, творці фашизму зазначали, що фашизм визнає індивіда, оскільки він збігається з державою, і доводили, що фашизм є тоталітарним явищем.

Не менш важливим є розуміння співвідношення між нацією та державою, яка, на думку лідерів фашизму, не зростає з культурного, політичного розвитку нації, навпаки, держава створює націю, виступає імпульсом, волею для ефективного існування народу. Таке тлумачення ролі держави надавало цьому інституту значення політичного деміурга, здатного на повне поглинання суспільства в усьому його розмаїтті, аж до уніфікації приватного життя індивіда; це у підсумку призвело до фашизації держави й нації. Особливість фашизму виявилась не лише в посиленні державного тиску, але й в утворенні однорідної національної спільноти, яка була тотально політизована відповідно до настанов ідеології завдяки створеним ритуалам і символам, тобто елементам політичного міфу. На переконання Муссоліні, якщо фашизм сумісний із етикою, тоді він дістає статус духовного вчення, навіть релігії.

Фашизм як політична доктрина запропонував нову модель держави – тоталітарну, позаяк виходив за межі етатизму. Поборники фашизму у своїй програмі дій подавали його як «третій шлях», що не є ліберальний або комуністичний. Муссоліні підкреслював, що фашизм виник через необхідність діяти, тому визначав його як рух, що виступав проти фрагментарності соціалізму. Міркуючи над суспільними проблемами, дуче критикує економічний матеріалізм К. Маркса, підкреслюючи, що фашизм як героїчне явище не може мати економічного мотиву, тому фашизм «заперечує постійну класову боротьбу, природне породження подібного економічного розуміння історії» і не підтримує ідею соціальної рівності, оскільки життя є боротьба та економічна еволюція – не обов’язково лише соціалістична.

У другій частині «Доктрини фашизму» Муссоліні дискутує з ліберальним розумінням демократії та пропонує тлумачення демократії в контексті означення фашизму як народного руху. Звідси – пропозиція визначити фашизм як «організовану, централізовану й авторитарну демократію», що мало підкреслити виключний характер фашистської гегемонії. Фашистські лідери розглядали державу, використовуючи етичні категорії, цінності та специфічну місію, як організатора нації, як абсолют, тоді як індивід і групи є категорії відносні, тим

більше, що право визначати шкідливі й некорисні свободи має лише держава. Це свідчить про тоталітарний характер фашистської держави.

Італійський фашизм у зовнішній політиці виступає проти ліберального пан'європеїзму, не визнає рівності націй. Зовнішня політика фашистської Італії ґрунтувалася на ідеї утворення пан'Європи з ідеологічно спорідненими державами. Для Муссоліні поширення доктрини фашизму означало встановлення фашистської влади над іншими народами. Припускає, що фашистська держава як модель нового типу держави може бути придатна для інших народів, які оберуть її як взірець.

Насправді в Італії вперше здійснено спробу створити праворадикальну тоталітарну державу, а якісним критерієм, що відрізняє італійський фашизм і німецький націонал-соціалізм, було ставлення до оголошеної «місії».

6. Політичні погляди А. Гітлера (1889-1645): зміст націонал-соціалізму

Націонал-соціалізм – це вид фашизму, якому властива жорстка диктатура й єдність нації як цілісної, монолітної спільноти, побудова суспільства шляхом ідеологічної соціалізації індивідуума. Націонал-соціалістична держава заглиблюється в усі ділянки приватного й суспільного життя, відчужує тих, хто протидіє «інтересам нації», отже, демократичні права скасовує та політичних опонентів ліквідує.

Така держава базувалась на монопольно правлячій партії та вождизмі, що давало змогу приєднати «державу-партію» до «органічного народу» й цим обґрунтувати створення тоталітарного суспільства. Для націонал-соціалізму властиве утворення тоталітарної моделі, у якій діяльність формалізованих владних інституцій і харизматичне лідерство є нероздільне ціле. Ця модель тоталітаризму ідеологічно подвійна, оскільки, з одного боку, наявне звернення до історичного минулого, з другого, – є підтримка технічних новацій і державного технократичного управління.

Гітлер у праці **«Моя боротьба» (1925)** писав про необхідність утворення партії, яка зможе подолати соціальну роз'єднаність в умовах національної кризи. В його розумінні, «націонал-соціалізм – це створення єдиної в духовному та матеріальному плані народної спільноти», тому націонал-соціалісти намагалися переорієнтувати ідеологічні уподобання робітників у напрямі підтримки ідеї національного відродження після Першої світової війни. Найвищою метою націонал-соціалістичного руху було об'єднання всіх членів нації, ігнорування соціального протистояння всередині країни, переведення його в ракурс боротьби проти капіталістичної демоплутократії Заходу та більшовизму в СРСР.

Гітлер визначав націонал-соціалізм як ідейну революцію, яка досягне успіху, якщо більшість людей зрозуміє і засвоїть нові поняття та засумнівається

у попередніх переконаннях. Зв'язуючим елементом між ідеологією і населенням виступить пропаганда як засіб здобування послідовників із метою досягнення успіху націонал-соціалізму як нового ідейного руху.

Гітлер вважав, що виховання великих мас можливе лише в умовах духовного підйому, коли проведені економічні перетворення, що дозволить створити соціальну державу, підтриману населенням. Він був впевнений, що нова епоха буде створюватися бійцями, які формують свідомість, і народними лідерами, здатними керувати масою, яка вимагає влади і сили. Гітлер, звертаючись до соціальної психології підкреслює, що маса не тільки емоційна, вона фанатична у підтримці одного ідейного напряму, тому вважав за необхідне надихати маси на фанатичну боротьбу за ідею націонал-соціалізму, оскільки у 20-х роках націонал-соціалізм був маргінальним рухом. У націонал-соціалізмі переважає гіпертрофована ідея народної, расово чистої спільноти, організована за соціально-«єдиним» принципом.

На відміну від фашистської доктрини, яку Муссоліні розглядав як експортну модель, що можна втілити в інших країнах, націонал-соціалістична доктрина, на погляд Гітлера, є суто німецьким політичним кодексом. Щодо змістової насиченості та функціональної належності доктрини, тут поєднувалося расистське й ієрархічне ставлення до народів і держав. Відповідно до расових, ієрархічних ідей було додано геополітичну аргументацію принципів організації політики.

Зауважимо, що Гітлер розглядає расу не лише з біологічної позиції, а й робить культурологічні висновки. Він був переконаний, що «люди, які відмовляються від своєї расової чистоти, відмовляються також від єднання своїх душ», відповідно, нормальний стан людини залежить від природного стану крові, зміни в її духовному та свідомому началах є наслідком змін її расового підґрунтя.

Для Гітлера питання расової чистоти має постійну значимість, настільки велику, що узагальнюючи щодо расової чистоти німців, він вимагає прибирати чужинців, оскільки тільки тоді стане можливим підйом і розквіт німецької нації. У світоглядних орієнтирах Гітлер знаходився на народницьких позиціях «völkische» (нім. «народовці»), які доводили расовий фундамент історії.

Він створює ідейну систему:

- расизм є підґрунтя культури;
- держава є засобом збереження раси;
- расизм об'єднаний із аристократизмом, що привело до розповсюдження ідеологеми – німці є «народ панів».

Для нього, культура є проявом ідеалу, тому носії матеріалізму не спроможні створювати культуру. Уособленням матеріалізму Гітлер вважав

євреїв, які не створюють культуру, тому виступав за неминучу боротьбу з євреями. В його планах домінувала ідея расової держави, яка відрізнятиметься від ліберальної держави та марксистської держави, оскільки він поєднував перевагу однієї групи (буржуазії) людей із уявленням про те, що марксизм планує передачу світу євреям, відповідно, відбувалося ототожнення буржуазії, євреїв, марксизму. Новостворена расова держава, за його переконанням, є засобом збереження раси у боротьбі з дезорганізуючим марксизмом, який є зброєю євреїв проти расової спільноти германців.

Гітлер змальовував майбутню Європу як модель системи, у якій головним ядром буде Німеччина (нім. Kernstaat). Навколишні неарійські народи будуть допоміжним елементом у царині господарювання, тому головною потребою німецького райху є експансія на схід Європи. Характеризуючи східноєвропейську політику, Гітлер використовував принцип ієрархії й антисемітизм.

Міркуючи над можливими формами та методами роботи з масами, Гітлер відмежувався від старих методів буржуазних партій, запропонувавши кардинально нові. Націонал-соціалістична партія сконцентрувала свої зусилля, щоб усунути демократичні сили всередині країни, оскільки боротьба велася за робітників, яких треба було переконати у розбудові німецького соціалізму, саме ідеологія доводила, що носієм національних ідей є робітники.

Активно поширювалась доктрина «Deutscher Sonderweg» (нім. «окремий німецький шлях»): Німеччина має свій особистий шлях, який не є тотожним шляху Франції чи Великої Британії. Ця доктрина мала вплинути на партикулярну свідомість німців, наголосити на важливості імперії, яка ґрунтується на органічній расовій спільності.

Для того, щоб укорінити націонал-соціалістичну державу в політичну традицію Німеччини, пропаганда доводила героїчну спорідненість великих особистостей: Фрідріх Великий – О. фон Бісмарк – Г. Гінденбург – А. Гітлер. Це давало змогу фюреру діставати не лише підтримку, але й підґрунтя для надзвичайних повноважень.

Гітлер приділяв значну увагу формуванню уніфікованої культури, як расового мистецтва. Сучасне мистецтво вважав декадентським, критикував уявлення про обумовленість мистецтва епохою.

Він сформулював завдання для мистецтва: відповідати зростаючій однорідності расової структури народу і нести в собі характеристики цієї єдності й однорідності. Гітлер вважав, що мистецтво мусить відображати рівень розвитку «ідеалістично налаштованого національного суспільства», яке має підґрунтя не в матеріальному егоїзмі, а в «згоді до самопожертви». Він планував замінити «модерне мистецтво» германським «вічним мистецтвом», оскільки

народ є константою у безперервному потоці явищ, відповідно, єдиним стандартом мистецтва є народ.

Віддаючи перевагу ідеалізму над прагматизмом, Гітлер вписує мистецтво й освіту в контексти раси та знищення інакомислення. Міркуючи над принципами ідеологічної роботи, він був упевнений у тому, що у боротьбі ідей діє наступний чинник: люди атакують противника з метою отримання підтвердження своєї правоти.

В ідеологічній роботі треба знищувати протилежну ідеологію:

- *по-перше*, заради впевненості у власній правоті;
- *по-друге*, щоб не виникало сумнівів і невпевненості у власній правоті;
- *по-третє*, щоб не виникало взагалі ніяких сумнівів у неправоті.

В дискусії щодо напрямів зовнішньополітичної діяльності перемогла позиція Гітлера, який зневажав міжнародні господарсько-політичні угоди, оскільки вважав, що в Німеччині не вистачає життєвого простору, що надалі загрожуватиме національній безпеці. На думку лідера NSDAP, боротьба націй за життєвий простір є складовою процесу історії, тому в «Моїй боротьбі» автор міркує над означенням світової держави та доходить висновку, що Німеччина зможе стати світовою державою, якщо розв'яже проблему природного співвідношення між чисельністю, зростанням кількості населення та розміром і доброякісністю земельних володінь. Вирішення проблеми статусу світової держави Гітлер бачить у створенні континентальної імперії й утворенні економічної автаркії, адже на його переконання, у майбутньому будуть чотири економічні імперії – США, Велика Британія, Східна Азія, Європа на чолі з райхом.

За планом Гітлера, європейська імперія – це тоталітарна імперія з різним рівнем залежностей, але спрямована на світове панування. У доктрині націонал-соціалізму ідея необхідності війни є однією з головних, бо війна сприймалася як кульмінація соціал-дарвіністської боротьби всіх проти всіх за панування у світі.

7. Політична міфологія А. Розенберга

Альфред Ернст Розенберг (1893-1946).

Державний і політичний діяч нацистської Німеччини, один із найвпливовіших членів НСДАП та її ідеолог. Керівник Управління зовнішньої політики України НСДАП (1933—1943), уповноважений фюрера з контролю за загальним духовним та світоглядним вихованням NSDAP (1940-1945), рейхсміністр східних окупованих територій (1941-1945). Рейхсляйтер (1933-1945), обергруппенфюрер SA. Вироком Нюрнберзького трибуналу оголошено одним із головних військових злочинців і страчений.

Розенберг намагався відшукати підґрунтя для об'єднання суспільства в умовах «хаотичного безладу класової боротьби», тому вважав, що новостворена єдність суспільства стане умовою загального відродження нації.

Основні праці: «Міф XX століття» (1925), «Останні нотатки» (1946).

Під впливом «переоцінювання цінностей», яке запропонував Ф. Ніцше, Розенберг створює цінності, протилежні лібералізму та демократії, які критикує як плутократію.

За фундамент світосприйняття Розенберг визначає міф як цілеспрямовану інтерпретацію світу. Власні переживання релігійно-духовного характеру привели до роздумів щодо фаталістичних відносин між східним вченням про одкровення і германським селянством, яке уособлює «здоровий народний інстинкт». Впливи Чемберлена привели Розенберга до висновку, що серед причин культурної трагедії античного світу є найвагоміша: змішування з чужими передньоазійськими елементами, отже, зовнішні причини та внутрішні проблеми сумісні, бо керуються «законом життя» щодо расової чистоти.

Заради національного відродження пропонує використовувати «міф крові» і «міф вільної душі». Він наслідує німецьких романтиків, які шукали істину в давньогерманських сагах, проте Розенберг багато розмірковує над поняттям «раси», бо вважає, що раса визначає тип людини – пан або раб. **Для** Розенберга немає поділу на вищих і нижчих у германській расі, позаяк вона створила сучасну культуру та державу.

Ця теза є важливою для націонал-соціалістичного світосприйняття, адже честь узалежнювалася від раси, відповідно, діяти людина повинна у загальному контексті расового міфу. Пропоновану нацистами ідейну єдність можна було досягти в контексті особливого поняття національної расової честі, яка ставала орієнтиром в діяльності індивідуума, котрий розчинявся у спільному, жертвував собою в ім'я вищої цінності райху.

Як абсолютну протилежність вище висловленому автор наводить приклад євреїв, які, на його думку, мають власний експансіонізм – іудаїзм – і підкреслює, що саме в бездуховності зосереджена загроза хаосу для світу. У свою чергу, порівнюючи роль євреїв для людності, він пише, що «іудаїзм є такою ж частиною людності, як певні бактерії – частиною людського організму», що свідчить про авторське використання методу деперсоналізації щодо євреїв, що полегшувало на рівні психології використання жорстоких методів, аж до голокосту.

Якщо серед німців немає «вищих» та «нижчих», то євреї, які живуть серед німців, на переконання Розенберга, загрожують їм, оскільки не-німці бездуховні, відповідно, анархічні, опозиційні порядку і закону, що є витвором північної раси, яка має «місію» спасіння людства.

Протистояння німецької й єврейської рас, для Розенберга, набуває метафізичного характеру, що було також властиво Гітлеру. Розенберг додав в ідеологічну систему націонал-соціалізму антибільшовицькі настрої, розвинув антисемітські погляди та ідеї, наголосивши на їхній взаємозалежності, акцентувавши увагу на необхідності переорієнтації експансіоністських напрямів на землі Східної Європи та СРСР із африканських та інших колоній, повернув забуте німецьке гасло «Наступ на Схід» (Drang nach Osten).

Щодо взаємних стосунків християнської церкви та націонал-соціалістичного руху, вказував, що церква пригнічує німецький дух, хоча й не закликає до виходу з церковного життя. Він критикує римо-католицьку церкву за те, що вона не проявляла почуття милосердя та любові до ближнього щодо інакодумців. Проте Розенберг не підтримує дві позиції: 1) що німецький народ створив християнство; 2) що християнство дало німцям культуру.

На його переконання, європейські народи багато дали християнству, тому боротьба проти християнства означала б боротьбу проти цінностей власної культури. Але Розенберг розділяє християнство як догму та як історичне явище, частину національних культур і соціального життя. Він переконаний, що між церквою та націонал-соціалізмом є конфлікт світосприйняття, підкреслює, що націонал-соціалізм є наслідком толерантності Нового часу, оскільки зобов'язаний толерантності свободою сумління як права кожного.

Він акцентує увагу на різниці у світосприйнятті з питань евтаназії, расової чистоти, культурної спадщини європейських держав. Розенберг пояснює конфлікт між церквою (любов до ближнього) і націонал-соціалізмом (життя, здоров'я вище, ніж допомога убогому), одночасно засуджуючи дії поліції як бездушні, а церкві докоряє, що націонал-соціалізм «перевіряв» її на вірність догмам і здатність бути силою, що зв'язує суспільство. Зазначимо, що «каменем спотикання» стало зіткнення християнського милосердя, визнання унікальності кожного життя і жорстокого прагматизму націонал-соціалістичної держави щодо лікування і утримання хворих, що викликало у суспільстві дискусію щодо правових підстав евтаназії.

Римо-католицька церква створила багато міфів, які поневолюють людей своєю неправдою та пригнічують силу і міць німецького духу. Як альтернативу Розенберг пропонує нові переконання, сформовані на підґрунті міфів «крові», «честі», «раси». Розенберг прагне довести, що народна єдність, яка заснована на расових якостях, є ідеєю «нової згуртованості», яка потрібна мільйонам, оскільки є проявом особистої і душевної долі та подоланням матеріалізму і марксизму.

Розенберг намагається довести, що саме націонал-соціалізм захистив церкву від комунізму та пророкує, що у майбутньому США повторять долю давніх Греції та Риму, якщо не запровадять расові запобіжні заходи.

Внутрішньополітичні питання та геополітичні ситуації він пояснює розбіжностями у світосприйнятті. Він стверджує, що раса є субстанцією, яка створила культуру Європи й Америки, яка надала християнству твердості, національного колориту та символічної сили. Переконує, що мулат не напише Симфонію № 5, навіть, не зрозуміє, оскільки проявом європейської білої «святості» є мистецтво, що зосереджено у «крові», «расі». У цих роздумах він знаходився під впливом расової теорії Ж.А. Гобіно.

Розенберг додав до націоналістичних поглядів німецьких політиків расові елементи, тобто пангерманізм, як національна зверхність, був доповнений расовою зверхністю й антисемітизмом. Це відображено в створенні держави, яка засновувалась на расових засадах і керувалася принципом вождизму.

Стверджував, що війна з націонал-соціалізмом була війною ідей, тому що націонал-соціалізм виступав носієм ідеї соціальної справедливості, проти чого виступили більшовики та ліберали.

8. Расові теорії Г. Ґюнтера та Ф. Клауса

Ганс Ґюнтер (1891-1968), професор кафедри «расової науки» в Йєнському університеті, ***позначає расу «як групу людей, яка відрізняється від інших груп комбінацією властивих їй фізичних і духовних характеристик, здатну до відтворення собі подібних»***. Досліджуючи расову структуру західних народностей **(«Нордична раса як «ідеальний тип», 1929)**, Ґюнтер підкреслює, що фізичні якості людей нордичної раси, безсумнівно, привабливі. Індивідууми, які мають такі риси, стають лідерами в державних справах, а також у науці, техніці, мистецтві. Після відвідин Данцигу у 1942 році він запропонував онімечити чотири п’ятих польського населення, оскільки вважав, що нація є результатом змішування рас.

Змішування рас унаочнює результат не тільки у фізичному вигляді, але й також веде, на його погляд, до духовних відмінностей, причому пріоритет належить народам Північно-Західної Європи. Наголос на духовних відмінностях, залежних від расової належності, створив не різноманітність культур, а ієрархію народів, відповідно, представників певних рас, що розділяло людей без права на гідність.

Расова теорія XX століття обґрунтовує расовий відбір, проголошує різницю гідності рас, що призвело до виправдання агресії як складової державної політики на зовнішній арені.

Представник «расової науки» **Людвіг Фердинанд Клаус (1892-1974) («Расове втілення, розселення і світове панування», 1932)**, описуючи нордичну расу, підкреслює, що *«вся Земля і навіть весь Всесвіт уміщується в нордичну душу, яка намагається просочуватися скрізь, що стає*

закономірністю. … налаштована відкривати нові землі й райони, досліджувати їх та культивувати, а в кінцевому підсумку – і підкоряти. Обмеження при цьому вони встановлюють самі собі. Але іноді трапляється й так, що вони ігнорують будь-які обмеження».

Клаус пояснює вдачу північної людини впливом Північного моря, схильністю до постійного переміщення, особливо на Південь, прагненням простору. На його думку, навіть географічні відкриття М. Поло і Х. Колумба є результатом присутності в іспанських і португальських аристократах залишків германських племен. Нордична раса виступає, взірцем, оскільки інші народи проводять реорганізацію власного державного життя, перебуваючи під впливом нордичного духу. Однак висновок із цього автор робить геополітичний: платнею за отримання взірця є частина власної території, що є умовою потрапляння до глобального світу взаємовпливу. Клаус застерігає, що хоч відбувається процес глобалізації, проте чинник раси настільки впливовий, що душа раси не може бути змінена, кожен народ залишиться собою.

Спільне та відмінне в політичних ідеях націонал-соціалізму і фашизму

Політичні ідеї представників італійського фашизму і німецького націонал-соціалізму вплинули на політичну практику XX століття. Представники італійського фашизму та німецького націонал-соціалізму претендували на створення «третього шляху» як способу подолання кризи соціально-політичного і соціально-економічного розвитку, шляху поєднання сучасного технократизму та світосприйняття, що шукало ідентичність у расовій, соціал-дарвіністській, антисемітській, ультранаціоналістичній матриці.

Існують специфічні відмінності між італійським фашизмом і німецьким націонал-соціалізмом.

Якщо визначити фашизм як родове явище, то спільним є:

- тоталітарні рухи радикально-націоналістичного характеру;
- ієрархічність влади, монократизм, вождизм, заборона політичних партій, знищення опозиції та свобод громадян;
- корпоративізм в організації суспільного життя;
- вертикальні ієрархічні зв’язки усередині нації;
- молодь як рушійна сила;
- ідея, воля як підґрунтя діяльності;
- ідеологія як духовне явище, оскільки мета руху – змінити суспільну свідомість і сформувати нову антропологію.

Фашистська держава, що є антиподом капіталістичній економіці та комуністичному суспільству, пропонує програму ультранаціоналізму як «третього шляху».

Німецькому націонал-соціалізму як виду фашизму притаманні:

- расизм, утворення «органічної народної спільноти», національно гіпертрофована ідея народної спільноти, расова та соціальна «єдність»;
- расові принципи юриспруденції;
- жорстока диктатура держави-партії;
- особливий тип харизматичного лідерства, що поєднує ресурси формалізованої влади і суб'єктивні властивості ідеолога та програмолога;
- економіка – автаркія.

«Місія» німецького націонал-соціалізму – створити політичний кодекс германського варіанту соціалізму на підґрунті расової єдності та доктрини «особливого німецького шляху»; «держава, де все підкорено ідеології» (за А. Гітлером). Із кінця 30-х років центральним елементом ідеології стає створення расової ієрархічної імперії з центром у Німеччині.

Представники італійського фашизму та німецького націонал-соціалізму змінили систему міжнародних відносин, створивши систему нових суб'єктів, що посилювало незбалансованість світової політики та вело до військового розв'язання конфліктів.

Для порівняння подано таблицю:

Італійський фашизм	Німецький націонал-соціалізм
Корпоративна економіка	Військова економіка
Культ держави	Культ «органічної спільноти» нації
Національна велич	Расова зверхність
Вождизм	Вождизм
Ідеологія як релігія	Ідеологія як релігія
Фашизм як експортна державна модель	Расова імперія з центром у Німеччині

Питання для обговорення

1. Загальна характеристика фашизму та нацизму: спільне та особливе.
2. Інтелектуальні джерела нацизму та фашизму.
   - О. Шпенглер.
   - М. ван ден Брук.
   - Е. Юнґер.
3. Політико-правові погляди К. Шмітта.
4. Дж. Джентіле про тоталітарний характер фашизму.
5. Зміст фашизму у політичних поглядах Б. Муссоліні.
6. Зміст націонал-соціалізму в теорії А.Гітлера.
7. Політична міфологія А. Розенберга.
8. Расові теорії Г. Ґюнтера та Л. Ф. Клауса.

ТЕМА 17. ТЕОРІЇ ТОТАЛІТАРИЗМУ XX СТ.

1. Теорія тоталітаризму Ханни Арендт
2. Теорія Ф. фон Хайека
3. «Тоталітарна диктатура та автократія» З. Бжезинського та К. Фрідріха
4. Тоталітаризм у теорії Р. Арона

1. Теорія тоталітаризму Ханни Арендт

Ханна Арендт (1906-1975) *- американська теоретик - політолог. Її праці про тоталітаризм та епістемологію справили значний вплив на політичну теорію. Арендт вважають однією з найважливіших мислительок XX ст. Її роботи стосуються природи влади та суб'єктів політики, безпосередньої демократії, авторитету та тоталітаризму. На її честь названо спеціальну премію.*

Ханна Арендт багато зробила в розробці методологічних основ теорії тоталітаризму. Можна сміливо сказати, що вона емпірично вивела і довела базові положення цієї теорії, сформулювавши принцип «банальності зла», вбудованого в організаційну структуру тоталітарної держави.

Основні праці: «Про революцію» (1963), «Становище людини» (1958), «Витоки тоталітаризму» (1951), «Кризи республіки» (1972), «Про насильство» (1968).

Витоки співвідношення моралі та політики

Важливою проблемою в філософії політики Х. Арендт є співвідношення моралі та політики, а точніше моралі та влади – предмет вивчення політичної етики. У роботі «Витоки тоталітаризму» (1951) Арендт підкреслює, що платонівська концепція законодавства не зжила себе досі, злочини тоталітарних режимів виправдовуються під приводом, що держава є найвищою справедливістю і найвищим благом, що саме в об'єднанні різнорідного (у створенні монолітності, як називає цей процес Арендт) влада бачить право не звертати увагу на кожну одиницю цього різнорідного.

Арендт застерігає від буквального розуміння гегелівської теорії держави, сприйнятої Марксом, що вилилася в ідеологію більшовизму. Вона підкреслює, що ні Гегель, ні Маркс не прикладали свою етику до реально існуючих держав і політичних партій, обидва філософи писали про це швидше утопічно, пророкуючи, що колись, у далекому чи не дуже майбутньому, коли у зв'язку з поступальним розвитком історії держави «дорастуть» до того високого морального рівня, на якому мораль і право (влада) взаємодіятимуть раціонально, на благо всіх і кожного.

Вульгарна інтерпретація ідей Гегеля і Маркса сучасними автору політичними лідерами (Гітлером і Сталіним) та висловлювання ідеї про велич людини, лише якщо вона належить до певної групи (фашистської чи комуністичної партії) дозволили тоталітарним диктаторам маніпулювати свідомістю мільйонів.

Арендт зазначає в «Витоках тоталітаризму», що розподіл суспільства на класи (буржуазія і пролетаріат) вилилося в XX ст. у потворні форми, оскільки клас як феномен сам по собі знеособлений, індивідуальні риси в ньому стерті, людина вже не людина, але натовп чи ділки, всі разом – масові люди. А життєві стандарти людини масової визначаються тим класом, до якого належить. Крах класової системи (яку так любив Платон) спричинив і катастрофу системи політичної, і це на власні очі спостерігали в Росії в 1917 і в Німеччині в 1933 роках. Падіння класових стін (вираження Х. Арендт) спричинило перетворення всіх колишніх членів на декласовану, величезну і неорганізовану масу. Виною тому є нескінченне накопичення влади для захисту нескінченного накопичення капіталу.

* * * * *

У філософському дискурсі Арендт політичне виникає скрізь, де люди починають (мають) упорядковане спільне життя. Вчинок (діяльність, діяння) є ідеальним політичним актом, спільне людське життя завжди складається в будь-якій організованій формі, а форма ця може набувати рис держави, політичної влади.

Влада, згідно з Арендт, є те, що кличе до існування і утримує існування публічної сфери, соціуму, наповненого діючими людьми. Політичний організм виживає тільки якщо реалізується його владний потенціал, а реалізується він тоді, коли слова не розходяться зі справою, коли люди, що становлять цей державний організм, творять, засновують і зміцнюють існуючі зв'язки. Якщо ж політичний організм тільки накопичує засоби насильства, для того, щоб спертися на них у разі потреби, такий організм приречений. Жодне багатство світу не здатне компенсувати безсилля подібної влади, яка цілком закономірно гине.

Згідно з філософом, єдиним призначенням буття влади є спільне існування людей. Лише в побуті з один одним, активно діючи люди створюють державу. Ця держава, основи якої було закладено грецькими містами-полісами, уможливило процвітання європейської цивілізації.

Відмінності правильного і неправильного, морального і аморального абсолютні, зазначає Арендт, згідно з політичним категоричним імперативом «краще несправедливо страждати, ніж несправедливо чинити». Однак сучасні реалії, за словами філософа, цей імператив відкинули.

Протистояння політичної моральності та абсолютної моралі в теорії Арендт виявляється у тому, що політичний організм, у якому існує людина, живе у постійному конфлікті зі сферою приватного, у якій кожна окрема людина вирішує власні завдання, прагне задоволення власних потреб. Абсолютні цінності, які є невід'ємною частиною індивіда (любов, співчуття, совість), є непридатними та невимовними на рівні колективному, оскільки блокують і корумпують політичне.

Невдоволені своїм становищем, зливаються у велику масу, що вимагає від влади позбавити їх страждань. Для реалізації цього влада формує «цапа-відбувайла», на якого покладаються страждання жертовної маси. Співчуття таким чином інституціоналізується та стає правомірним приводом для застосування до зовнішнього ворога терору, засіб стає метою.

Все вищевикладене логічно підводить оповідь до роздумів про витоки тоталітаризму та протистояння влади та насильства, яке й піде далі.

Тоталітаризм

Основними постулатами концепції тоталітаризму, розробленими Арендт в «Витоках тоталітаризму», **є:**

1. **Виникнення тоталітарної держави можливе лише у безкласовому суспільстві**, у якому на тоталітарний період полягає своєрідний тимчасовий союз між масами та елітою.
2. **Невід'ємною частиною тоталітарного руху є тоталітарна** пропаганда **та тоталітарна організація владних інституцій.**
3. **Для реалізації влади тоталітарна держава використовує таємну поліцію та тотальне панування керуючого апарату**.
4. **Ідеологічна складова – головний інструмент** підтримки тоталітаризму.

За Арендт, головним критерієм наявності тоталітаризму в тому чи іншому суспільстві є обов'язково супутній йому масовий терор, який служить цілям нагнітання страху серед своїх громадян.

Принциповий висновок: тоталітаризм виникає тоді, коли у суспільстві формується феномен жертви, який гуртує навколо себе безліч індивідів. Ця масова жертва практично відразу починає шукати зовнішнього (масового) ворога, на якого передбачає «повісити свої проблеми». Коли цей ворог знайдений (а їм часто виявляється ціла нація чи група людей), держава застосовує до ворога санкції – масові репресії. Таким чином маси «задобрюють» і водночас «залякують».

Розвиваючи ідею про безкласовість суспільства, в якому можливий тоталітаризм, Арендт наголошує, що для тоталітарного режиму важлива ще й масовість населення, велика кількість людей, придатних для вербування.

Тому в малонаселених та невеликих за розміром країнах тоталітаризм як такий неможливий, натомість можлива диктатура.

Як зазначалось, з приходом в економічне життя європейських країн буржуазії класова система, що склалася за кілька століть, зазнала краху. Політичні партії, які раніше виражали інтереси певних класів, більше не могли здійснювати своєї діяльності, структура суспільства кардинально змінилася, соціальний статус замінив соціальний клас.

Внаслідок падіння класових стін, що відокремлювали аристократів від пролетарів, у суспільстві сформувалася неорганізована, безструктурна маса індивідів, яка прагне знайти спільного ворога і покласти на нього провину за всі невдачі. Та ж буржуазія сприяла тому, що еліта суспільства почала захоплюватися радикалізмом, діячі мистецтва та культури прищеплювали собі масові, знеособлені цінності, занурювалися у приватне життя, і відмовлялися від політичного. Цілі натовпу та еліти, яка завжди жила приватними інтересами та страхом за своє життя, таким чином стають подібними. На цьому зіграли тоталітарні лідери.

Арендт застерігає від спрощеного погляду на максиму «пропаганда і терор дві сторони однієї медалі». Вона зазначає, що насильство для залякування тоталітарний режим застосовує лише спочатку, коли в суспільстві продовжує існувати політична опозиція. Найголовнішим інструментом реалізації тоталітаризму насправді є ідеологічна обробка, необхідна режиму постійного втілення своїх ідеологічних доктрин і брехні. **Насправді організація та пропаганда – дві сторони однієї медалі, а зовсім не терор та пропаганда.**

Нова організаційна структура тоталітарної держави – це фасадні організації, які вербують прихильників та захищають владну еліту (передусім вождів) від тих, хто співчуває. Головний принцип роботи таких організацій – повна анонімність їх членів. Число прихильників цих організацій постійно збільшується, тоді як кількість партійних членів залишається незмінною. Організації співчуваючих, на думку Арендт, покривають тоталітарні режими завісою нормальності та респектабельності та формують своєрідний державний інститут.

Арендт підкреслює, що пропаганда в тоталітарній державі є частиною «психологічної війни», вона завжди спрямована зовні, на нетоталітарний світ, в окремих випадках на ту частину власного населення, яка поки не піддалася ідеологічній обробці. Отже, у зовнішній політиці тоталітаризм діє методами пропаганди, а внутрішньої – ідеологічною обробкою.

Терор, зазначає Арендт, це щось більше, ніж пропаганда, він продовжує використовуватися навіть тоді, коли психологічних цілей

досягнуто, коли маси скуті страхом. Прикладом скоєного терору є концентраційні табори нацистів. Отже, **пропаганда – інструмент спілкування тоталітаризму з нетоталітарними країнами, терор – сутність цієї форми правління**.

Причину популярності та переваги тоталітарної пропаганди над просто політичною пропагандою Арендт бачить у тому, що зміст цієї пропаганди більше не є об'єктивною проблемою для громадян тоталітарного режиму (принаймні для тих, хто йому співчуває). Їм більше не потрібно мати свою думку, їм просто необхідно жити, відповідно до зазначених принципів і сприймати їх аксіоматично, як даність. Вся життєва структура суспільства організується у зв'язку з ідеологією влади, має значення лише деякі характеристики, завдяки яким індивіди набувають ту чи іншу частку прав: у Німеччині цими характеристиками були расові коріння та арійська зовнішність, у СРСР – робітничо-селянське походження та партійність.

Основна властивість тоталітарної організаційної моделі – її нескінченна відтворюваність всіх рівнях соціально-економічного устрою та здатність зберігати стабільність, навіть у умовах нестабільності. Це якийсь політичний гомеостаз, який розмножується поділом по вертикалі.

Таємна поліція є у тоталітарній державі ядром влади. Вона розташовується над державою та за фасадом показної влади (фасадними організаціями). Тоталітарний режим завжди сподівається на поліцію, а не на армію, яка, здавалося б, може вирішувати проблеми, які виникають, більш ефективно.

Протиставлення насильства та влади

У етиці Арендт насильство і влада дві речі несумісні. Насправді ж, наголошує філософ, немає нічого більш звичайного, ніж поєднання насильства і влади і нічого більш рідкісного, ніж влада і насильство у своїх крайніх формах. Однак ніколи не потрібно ставити знак тотожності між авторитетом, владою та насильством. Розвитку цієї думки присвячено працю **«Про насильство» (1969 р.).**

Арендт вважає, що з політичної точки зору влада та насильство протилежні, якщо є один член цієї діади у своєму абсолютному (ідеальному) вираженні, то другий відсутній. Насильство з'являється там і тоді, де владі щось загрожує, і якщо жодних стримуючих заходів до цього насильства застосовано не буде, воно знищить і саму владу. Тому антитеза насильства у політичному дискурсі це не ненасильство, а влада, звідси чистою тавтологією є виразом «ненасильницька влада». Насильство цілком здатне знищити владу, проте створити владу воно не може.

У роботі «Про насильство» йдеться, що якщо влада є легітимною формою панування, то насильство є її повною протилежністю. Застосування насильства походить від слабкості самої влади, є джерелом її знищення. Насильство, робить висновок філософ, виникає лише тоді, коли влада вже не здатна об'єднувати, насильство – це закономірний підсумок безсилля влади.

Арендт застерігає, однак, від надмірного захоплення цими освяченими часом моральними забобонами. Знамениті слова Маркса про насильство як про «акушерку будь-якого старого суспільства, яке вагітно новим» показали свою неспроможність із приходом до влади тоталітарних режимів у Німеччині та СРСР.

Ніколи насильство не було тим благодатним кровопускним засобом, який здатний вилікувати хворе суспільство у стані стагнації чи гострої кризи. Як неможливо за допомогою кровопускання вилікувати хворий організм, але лише послабити його, так неможливо використовувати насильницькі заходи для відновлення законності та порядку. Необхідно викорінювати біологічне сприйняття політики, не дозволяти застосовувати практично «закони джунглів», де виживає сильний.

Тиранія є завжди безуспішною спробою замінити владу насильством. В історії немає прикладів існування уряду, який спирався виключно засобом насильства. Навіть тоталітарні вожді потребували опори влади – таємної поліції, оскільки армія з її силою та зброєю була неефективною для реалізації владних повноважень. Перевага диктатора (деспоту) засноване не так на засобах влади (адже чисельно йому підлеглі перевищують його за силою), як в організації влади.

Природа насильства в тому, що по суті воно інструментальне, тобто потребує керівництва та виправдання тією метою, для якої призначено. Цілком закономірно, що те, що потребує виправдання з боку чогось іншого (а не самого себе) не може бути будь-якою сутністю.

Влада – це абсолют, річ у собі, вона не має кінцевої мети, не є вона й засобом. Єдине чого потребує влада – це своєї легітимізації. Якщо влада почувається безпорадною, вона вдається до насильства.

Необхідно, як вважає Арендт, відмовитися від мислення про владу в категоріях наказу та покори, оскільки таке автоматично означає зрівняння влади з насильством.

2. Теорія Ф. фон Гаєка

Суттєвий вплив на неоконсервативну політичну думку мали погляди ***Фрідріха Августа фон Хаєка (1899-1992)*** *– австрійського економіста і філософа, прихильника ідеалів економічної свободи. У 50-60-ті роки західні економісти стали ставитися до його поглядів скептично. Однак у 1974 році*

Хайеку була присуджена Нобелівська премія з економіки (разом із Г. Мюрдалем за роботу з теорії грошей і економічних коливань та аналіз взаємозв'язків економічних, соціальних, інституціональних феноменів).

Перебуваючи на початку 40-х років у Лондонській школі економічних і політичних наук, він засновує власну економічну школу, спрямовану проти етатизму. **Основні праці: «Дорога до рабства» (1944), «Використання знань у суспільстві» (1945), «Індивідуалізм і суспільний лад» (1948), «Контрреволюція науки» (1952), «Конституція свободи» (1960), «Право, законодавство і свобода» (1973-1979)**.

Праці Гаєка були спрямовані проти соціалізму. За його висловом, «суперечка про ринковий порядок і соціалізм є суперечкою про виживання». Будь-яка форма соціалізму, колективізму та планової економіки суперечать правам людини та принципам правової держави. У роботі «Дорога до рабства» учений доводить, що німецький націонал-соціалізм та італійський фашизм є проявами соціалізму, а не формами капіталістичної реакції. На його думку, демократія без капіталізму не є можлива. Економічна свобода є передумовою для будь-якої іншої свободи. Успіх соціалізму криється в його апеляції до атавістичних інстинктів солідарності й альтруїзму, отже соціалізм втілює в собі усі форми «соціальної інженерії» і, саме до нього зводиться будь-яке продиктоване політичним аналізом економічне рішення.

Ядром соціальної філософії Гаєка є концепція «спонтанного порядку», «неявного знання» та «соціокультурної еволюції». За визначенням Хайека, «порядок» – це стан, при якому безліч різнотипних елементів так взаємопов'язані, що познайомившись із якимось простором або тимчасовим фрагментом цілого, ми можемо вибудувати правильне очікування щодо цілого. Специфіка «спонтанного порядку» в тому, що він не є чиїмось винаходом. Він утворюється еволюційним шляхом, як ненавмисний результат свідомих дій безлічі людей, що переслідують свої приватні цілі, тобто це продукт людської дії, а не людського розуму. Мова, мораль, право, ринок – приклади соціальних систем, що самоорганізуються та самоналаштовуються. У цьому зв'язку Гаєк бачить у громадянському суспільстві впорядкованість, яка досягається не управлінням з центру, а самоорганізацією, регуляторністю у взаєминах між складовими елементами структури. На думку Гаєка, спонтанний порядок можливий за двох умов – відмови від привласнення чужого та виконання добровільно взятих на себе зобов'язань. Отже, учений фактично відмовляється від неокласичної доктрини економічної рівноваги, замінюючи її теорією «спонтанного порядку», заснованій на індивідуальній свободі.

Наскрізна тема більшості робіт Гаєка – це дослідження протилежності двох типів організації – свідомої та спонтанної. Різні проекти свідомо

побудованого та керованого суспільства (соціалістичні моделі, реформізм кейнсіанського спрямування, ідеї соціальної інженерії) об’єднуються під загальною рубрикою «конструктивізму».

Свідомий порядок	Спонтанний порядок
моноцентричний	поліцентричний
розвивається за планом	мимовільно
орієнтується на виконання певної мети	не підкреслює яких-небудь спільних цілей, не зазначає індивідуальні цілі
діє на основі команд	на базі цивілізовано універсальних правил

Виступаючи проти етатизму, Гаєк розглядає поняття «соціальна держава», яке здатне привести до деспотизму. «Соціальне» перетворилося в класову концепцію, що дозволяє одному класу допомагати собі з кишені іншого.

Економічну концепцію Гаєка побудовано на принципі економічної свободи та невтручання держави в економіку. Тоталітаризм, по Гаєку, підступає поступово й непомітно; він виявляється ненавмисним результатом найпіднесеніших устремлінь найдостойніших людей.

Слідом за заміною спонтанного ринкового порядку свідомим плановим керівництвом неминуче починають руйнуватися одна за одною всі ціннісні скріпи і опори вільного суспільства - демократія, законопорядок, моральність, особиста незалежність, вільнодумство, що рівносильно загибелі всієї сучасної культури і цивілізації.

Процес розгортається із залізною послідовністю: оскільки керівництво за єдиним всеосяжним планом передбачає, що держава залучається до вирішення неозорої безлічі приватних технічних проблем, то дуже скоро демократичні процедури виявляються непрацездатними. Реальна влада неминуче починає зосереджуватися в руках вузької групи «експертів». План встановлює ієрархію чітко визначених цілей, і концентрація влади виступає необхідною умовою їх досягнення - система централізованого управління, коли рішення приймаються виходячи з міркувань вигідності в кожному окремому випадку, без оглядки на будь-які загальнообов'язкові принципи права, являють собою царство голої доцільності. Тверді юридичні правила і норми змінюються конкретними приписами та інструкціями, верховенство права - верховенством політичної влади.

У той же час органи влади фізично не в змозі видавати накази з кожного незначного приводу. Утворені порожнечі заповнюються квазіпрінціпамі квазіморалі. «Квазі» - тому що вона призначена для нижчестоящих, і її коли

завгодно можуть перекроїти відповідно до змінених умов моменту. За відсутності системи моральних обмежень вступає в дію механізм «зворотного відбору»: виживають і виявляються нагорі «гірші», ті, хто повністю вільний від непотрібного тягаря моральних звичок і не вагаючись вирішується на найбрудніші справи.

В умовах централізованого контролю за виробництвом людина потрапляє в залежність від держави при виборі засобів для досягнення своїх особистих цілей, адже вона відповідно зі своїми пріоритетами визначає що і скільки виробляти, кому і які блага надавати. Звужується діапазон свободи не тільки споживчого вибору, а й вибору професії, роботи, місця проживання. Це означає розмивання і зникнення захищеною законом сфери приватного життя, де людина була повновладним господарем прийнятих рішень.

Суспільство наскрізь політизується: його членами визнаються лише ті, хто поділяє встановлені цілі. Незгода з загальноприйнятою думкою стає незгодою з державою, тобто політичною акцією. Формалізується нова людина - «людина єдиної всеосяжної організації», який причетність колективу замінює совість.

Відбуваються незворотні психологічні зміни:

- гідності, на яких трималося колишнє суспільство;
- незалежність і самостійність;
- готовність йти на ризик;
- здатність відстоювати свої переконання.

Все це відмирає, тому що людина звикає звертатися за вирішенням всіх своїх проблем до держави.

У підсумку в описі Гаєка варто виділити два принципових моменти.

1. **Фундаментом всіх прав і свобод особистості виявляється свобода економічна**; з її знищенням рушиться вся будівля цивілізації.
2. **Затвердження тоталітаризму - неминучий результат перенесення на сучасне суспільство принципів, за якими живуть автономні організації типу фабрики чи армії**, а криваві прикмети тоталітарних режимів випливають з піднесеного і на перший погляд нешкідливого прагнення перевлаштувати життя суспільства відповідно до якоїсь єдиної, раціональної, наперед заданої мети.

3. «Тоталітарна диктатура та автократія» З. Бжезинського та К. Фрідріха.

Особливого значення у вивченні тоталітаризму мало **дослідження З. Бжезинського (1928-2017) та К. Фрідріха (1901-1984) «Тоталітарна диктатура та автократія» (перше видання 1956 р.)**. Цікавішим є друге доповнене видання книги, яке несе в собі основні тези попереднього. Це видання

починається з тези, що «тоталітарна диктатура є історично єдиною у своєму роді... і що фашистська та комуністична диктатури в основі схожі».

Карл Йоахім Фрідріх *— німецько-американський політолог-теоретик, впливовий фахівець з питань політичного права та конституціоналізму; один з засновників теорії тоталітаризму.*

Карл Фрідріх вивчав спочатку медицину, а потім національну економію в Марбурзькому, а потім в Гейдельберзькому університетах.

В 1925 р. захистив докторську дисертацію у Альфреда Вебера (брата Макса Вебера). Працював асистентом економічного семінару у професорів Едгара Саліна та Альфреда Вебера в новозаснованому Інституті соціальних і політичних наук при Гайдельберзькому університеті. В тому ж році в рамках програми обміну Німецької Академічної Обмінної Служби (DAAD) поїхав до США. З 1926 року доцент, а з 1931 професор Гарвардського університету, експерт з німецького конституційного права.

В 1938 році прийняв американське громадянство. Під час Другої світової війни очолив Школу по підготовці цивільних державних службовців при Гарвардському університеті, співпрацював з державною антинацистською контрпропагандою. Після війни разом з Талкоттом Парсонсом очолив Школу Закордонної Адміністрації. Фрідріх працював політичним радником в справах повоєнної окупованої Німеччини, брав участь у розробці Плана Маршалла (1956). Брав участь у розробці нової Конституції Німеччини. Роками пізніше він був радником політичних комісій і комітетів по розробці начерку майбутньої Європейської Конституції для запланованого «Європейського політичного співтовариства».

В 1950 Карл Фрідріх одержав посаду гостевого професора, а з 1956 р. працював вже повним професором політології Гейдельберзького університету.

Бжезі́нський Збі́гнєв Кази́мир *– американський політолог, соціолог і державний діяч, колишній Радник з національної безпеки Президента Джиммі Картера, а також радник Центру стратегічних і міжнародних студій. Поряд з Генрі Кіссінджером та Самуелем Гантінгтоном він вважався одним з найвпливовіших геостратегів США.*

За офіційною біографією, народився у Варшаві. Мешкав у Франції та Німеччині, потім, після призначення батька в 1938 р., переїхав до Канади. Здобув ступінь бакалавра та магістра в Університеті Мак-Гілла (відповідно в 1949 та 1950 р.), згодом, у 1953 році — ступінь доктора філософії в Гарвардському університеті. У 1958 р. набув громадянство США.

З 1966 до 1968 р. Бжезинський був членом Ради політичного планування Державного департаменту. З 1973 до 1976 р. брав участь у заснуванні

Тристоронньої комісії разом з Девідом Рокфеллером і став її директором. Тристороння Комісія була групою видатних політичних, бізнесових та академічних діячів зі Сполучених Штатів, Західної Європи та Японії.

З 1977 до 1981 р. працював державним радником з безпеки при президенті США. 1985 р. при адміністрації Р. Рейгана Бжезинський працював членом Комісії з хімічних озброєнь при президенті США. З 1987 до 1988 р. працював у Комітеті комплексної довгострокової стратегії Міністерства оборони, був членом Ради національної безпеки. З 1987 до 1989 р. також працював у Президентській Раді зовнішньої розвідки (президентська комісія з нагляду за розвідницькими службами США).

Під час президентської кампанії 1988 р. Бжезинський був співголовою Консультативної групи з національної безпеки в команді Дж. Буша. Консультант і член опікунської ради Центру стратегічних і міжнародних досліджень у Вашингтоні, був професором зовнішньої політики США у Вищій школі міжнародних досліджень ім. Пола Нітце Університету Джонса Гопкінса. Співголовував в Американському комітеті за мир в Чечні, був членом опікунської ради «Фрідом Хауз» і Тристоронньої комісії (США-Європа- Японія), членом рад директорів Польсько-Американського фонду свободи і Польсько-Американського підприємницького фонду.

Автори показують подібність між нацизмом та радянським комунізмом та різницю між ними та іншими політичними системами. На відміну від Х. Арендт, З. Бжезінський та К. Фрідріх не кидаються в крайнощі. Вони вважають, що нацистська та радянська системи «в основі схожі..., але треба мати на увазі, що вони не повністю схожі». Існують відмінності. Фрідріх і Бжезинський тоталітаризм розглядають переважно через порівняння, ніж Арендт. Вони показують тоталітаризм як явище, що змінюється у часі. Їхня концепція виходить «від загальних наших знань про політику».

Тоталітаризм автори визначають за шістьма ознаками, сукупність яких К. Фрідріх визначив як «тоталітарний синдром».

Синдром включає такі ознаки:

1) офіційна ідеологія;
2) єдина партія на чолі з одноосібним лідером;
3) терористична політика;
4) монополія на засоби зв'язку, комунікації;
5) монополія на зброю;
6) централізована командна економіка.

На відміну від Х. Арендт, вони з великими застереженнями відносять до тоталітарного режиму Б. Муссоліні в Італії. Центральним пунктом тоталітарного синдрому є утопічна ідеологія. Автори вважають, що ця «офіційна ідеологія» дає

можливість розуміння тоталітарного керівництва, побудованого за принципом вождизму.

Система, покладена у форму «тоталітарного синдрому», підтримує своє існування властивим їй динамізмом. Головний поштовх у появі «тоталітарного синдрому» у вимогі революційних суспільних змін, а тоталітаризм є відповіддю на цю вимогу. Вони сходяться з Арендт на думці, що «тотальний терор є необхідною умовою існування тоталітарного режиму».

Фрідріх і Бжезинський формулюють визначення тоталітаризму, яке не є ідентичним «тоталітарному синдрому». Їх тоталітаризм – «система правил (норм) для реалізації тоталітарних цілей, підпорядковують сучасну політику та технічний стан». Нововведенням тоталітарних режимів є організація та методи тотального контролю у службі ідеологічної мотивації тотального руйнування та реконструкції масового суспільства». У рамках цього визначення схожість між фашистським та комуністичним тоталітаризмом визначається «специфічно вираженою організацією та процедурами, структурними інститутами, суворими правилами».

До тоталітарних К. Фрідріх та З. Бжезинський відносять режими, які вони називають терміном «народний тоталітаризм» (Ф. Кастро на Кубі, Югославію за Й. Тіто). Фрідріх дуже завуальовано дистанцює тоталітарні та нетоталітарні форми сучасної диктатури. У його концепції тоталітарного процесу є різниця між «ранньою стадією» тоталітаризму і «зрілим» тоталітаризмом і вводиться циклічне поняття повторюваних «грубої» і «м'якої» фаз тоталітаризму. Підхід до тоталітаризму як до процесу є позитивним, оскільки дозволяє пояснити зміни у тоталітарному суспільстві.

У книзі чітко не показано різницю між тоталітаризмом та іншими сучасними варіантами недемократичних політичних режимів, названих «модернізованими» диктатурами.

Позицію З. Бжезинського щодо проблеми тоталітаризму лаконічно викладено у його статті «Природа радянської системи». Для З. Бжезинського тоталітаризм – це єдність деспотичної влади та домінування у суспільстві політичної еліти. Це поняття автор робить дуже містким, включаючи до нього «передіндустріальні суспільства чи сучасні національні однопартійні режими».

Для Бжезинського характерною ознакою тоталітарного руху є ідеологія, що несе на собі відбиток абсолютної істини. Саме під впливом такої ідеології тоталітарний рух приходить до влади, об'єднує всіх членів руху. Автор підкреслює, що тоталітарний рух стає знаряддям ідеології, яка несе у собі ідеї повалення законної влади. Це значною мірою перегукується з думкою Х. Арендт, яка виділяє ідеологію як основний принцип тоталітарної системи.

4. Тоталітаризм у теорії Р. Арона

Реймон Клод Фердінанд Арон (1905-1983) – французький соціолог, політолог, філософ і публіцист, член французької Академії моральних і політичних наук (з 1963), почесний член Американської академії мистецтв і наук (з 1960), один із авторів концепцій індустріального суспільства та деідеологізації, прихильник лібералізму, ідейний противник марксизму і комунізму.

Народився у сім'ї викладача права. Навчався у ліцеї у м. Версалі, де 1922 р. отримав ступінь бакалавра, згодом — у ліцеї Кондорсе в м. Парижі (1922–1924). Закінчив Вищу нормальну школу (1928), здобув ступінь агреже філософії. Упродовж 1930-1931 читав лекції в Кельнському, 1931-1933 — Берлінському університетах. Після приходу до влади А. Гітлера Арон повернувся до Франції, викладав у ліцеї м. Гавра (1933–1934), Тулузькому університеті (1939).

26.03.1938 захистив дві дисертації: «Вступ до філософії історії. Есе про межі історичної об'єктивності» та «Нарис теорії історії в сучасній Німеччині», здобув ступінь доктора філософії. У роки Другої світової війни емігрував до Великої Британії, працював головним редактором журналу «Франс лібр». Після війни жив у м. Парижі. Викладав у Національній школі адміністрації (1945-1947), Інституті політичних студій (1945-1954), Паризькому університеті (1958-1968). Завідувач кафедри соціології в «Колеж де Франс» (1970-1978). Директор Практичної школи вищих студій (1960-1983).

Водночас займався журналістикою. Разом із Ж.П. Сартром заснував журнал «Там модерн», де працював 1945-1947. Протягом 1946-1947 рр. співпрацював з А. Камю в газеті «Комба». З 1947 — у газеті «Фігаро». Від 1977 р. до кінця життя — президент комітету директорів журналу «Експрес».

Був одним із засновників Комітету інтелектуалів для Європи свобод (1978). З 1962 — віце-президент Всесвітньої соціологічної асоціації. Входив до складу економічної й соціальної ради Четвертої й П'ятої республік.

Коло наукових інтересів: проблеми демократії, типологія сучасних політичних режимів, порівняльний аналіз політичних систем.

Основні праці: «Людина проти тиранів» (1946); «Розвиток індустріального суспільства та соціальна стратифікація» (1956); «18 лекцій про індустріальне суспільство» (1963); «Розчарування в прогресі» (1963), «Демократія і тоталітаризм» (1965) та ін.

В основу визначення характеру політичного режиму Арон висуває критерій «відмінності між багатопартійністю та однопартійністю».

Тому всі політичні режими вчений ділить на конституційно-плюралістичні та «режим із партією, яка одноосібно володіє владою». До останніх Арон відносить комуністичний режим та режими фашистського типу.

Для Арона тоталітаризм - це сума п'яти ознак, які лише у своїй сукупності дають повне поняття тоталітаризму:

1) тоталітаризм виникає в режимі, що надає якійсь одній партії монопольне право на політичну діяльність;
2) ця партія має на озброєнні ідеологію, якою вона надає статусу єдиного авторитету, а надалі - і офіційної державної істини;
3) держава та її представники керують усіма засобами масової інформації - радіо, телебаченням, печаттю;
4) більшість видів економічної та професійної діяльності перебувають у підпорядкуванні держави та стають її частиною;
5) політизація, ідеологізація всіх можливих сфер життя окремої людини і, як заключний акорд, терор, одночасно поліцейський та ідеологічний.

Арон жорсткіше підходить до відбору режимів для свого поняття «тоталітаризм». Разом з тим автор розглядає тоталітаризм як процес, що включає різні періоди. У цьому полягає певна еволюція поглядів на проблему тоталітаризму. Арон пише, що «окремі ознаки тоталітаризму виявляються в якісь періоди історії радянського режиму та режиму націонал-соціалістського».

Фашистський режим Італії Арон не вважає тоталітарним. Тим паче вчений обережний порівняно лівого та правого варіантів тоталітаризму. На відміну від Х. Арендт він бачить не тільки риси подібності, а й відмінності: в соціальних базах партій, в несумісності ідеологій. Він вважає, що при порівнянні двох режимів необхідно враховувати «два інші методи: історію та ідеологію».

Арон вважає, що радянський режим породжений революційною волею, що надихається гуманістичним ідеалом. А гітлерівський режим виник через прагнення відродити моральну єдність Німеччини. Але все ж таки Арон бачить основну відмінність цих режимів в ідеології.

Робота Арона далека від огульних лайок та характеристик радянського режиму періоду холодної війни. У цьому відіграла роль хрущовська «відлига». Тому, **Арон, на відміну інших дослідників, виділяє в історії радянського суспільства як тоталітарні лише окремі періоди, а не весь режим**.

1. Питання для обговорення

2. Теорія тоталітаризму Ханни Арендт.
3. Ф. фон Хайек про походження та сутність тоталітаризму.
4. «Тоталітарна диктатура та автократія» З. Бжезинського та К. Фрідріха.
5. Тоталітаризм у теорії Р. Арона.

ТЕМА 18. «НАРИСИ» З ТЕОРІЙ ДЕМОКРАТІЇ XX ст.

1. Теорія елітарної демократії Йозефа Шумпетера.
2. Концепція демократії Г. Ласкі.
3. Теорії зацікавлених груп А. Бентлі і Д. Трумена.
4. «Поліархія» Роберта Даля.
5. Етапи та фази процесу демократизації Д. Растоу.
6. Теорія демократії Джованні Сарторі.
7. Консоціальна демократія Арендта Лейпхарта.

1. Теорія елітарної демократії Йозефа Алоїза Шумпетера (1883-1950)

У політичній науці Шумпетера вважають **одним із родоначальників демократії для обраних — елітарної концепції**.

Народився в м. Трешт (Моравія), закінчив Віденський університет. У 1906 р. отримав звання доктора права. В 1911 — 1918 займався викладацькою роботою в університетах Відня, Граца (Австрія), Колумбійському (США). В 1918 р. на запрошення уряду Німеччини брав участь у роботі комісії по соціалізації (націалізації), головою якої був К. Каутський. У 1919 р. посів посаду міністра фінансів Австрії. З 1925 по 1932 професор економічного факультету Бонського університету. В 1932 році після переїзду до США — професор Гарвардського університету. В 1937-1941 – Президент Міжнародного економічного товариства.

Основні праці: «Теорія економічного розвитку» (1911-1934); «Імперіалізм і соціальні класи» (1927), «Ділові цикли: теоретичний історичний і статистичний аналіз капіталістичного процесу» (1939); «Капіталізм, соціалізм і демократія» (1942); «Історія економічного аналізу» (1954) та ін.

Одним із найважливіших нововведень Шумпетера як соціолога стало розрізнення політичного і методологічного індивідуалізму. Зокрема, поняття методологічного індивідуалізму видається визначальним для аналізу соціальних явищ поза сферою дії ринкового механізму. Як метод аналізу методологічний індивідуалізм радить починати з індивіда, для того щоб зрозуміти, наприклад, перебіг політичного процесу і поведінку груп.

У цьому сенсі соціальна думка Шумпетера протистоїть положенням Маркса, сформульованим на основі класової боротьби. Прямим застосуванням методологічного індивідуалізму є сучасна теорія раціонального вибору, яка звертається до тенденції максималізації особистого добробуту політиків і бюрократів для опису їх публічної поведінки як складової державного устрою. З цими розробками тісно пов’язана економічна теорія демократії, провісником якої став Шумпетер.

Шумпетер в своїх працях послідовно проводить думки про важливість прийняття рішень, які здійснює досвідчена і компетентна еліта при обмеженому контролі з боку громадян. Він писав, що «потрібно пам'ятати, що основною проблемою класичної теорії було твердження, що в «народі» є визначення і раціональна думка з кожного окремого питання, і що думка реалізується в умовах демократії шляхом вибору «представників», які слідкують за тим, щоб ця думка послідовно впроваджувалася в життя. Таким чином, вибір представників другорядний по відношенню до первинної мети демократичного устрою, а саме: надавати виборцям право приймати політичне рішення».

Демократія для Шумпетера — не мета, а всього лише один із політичних методів (на ряду з авторитаризмом і тоталітаризмом, який передбачає певну інституціональну організацію). Функція громадян полягає у виборі уряду або у обранні посередників для цієї мети. У відповідності з демократичним методом до влади приходить партія, яка отримує найбільшу підтримку виборців, і яка відповідає їхнім запитанням, або інтересам. Вибори — лише засіб, який змушує еліту відчути свою відповідальність за політичні рішення. Демократію, за Шумпетером, можна визначити як «інституціональний устрій» для прийняття рішень.

Шумпетер вважає, що демократія цінна лише тією мірою, в якій дає можливість людям досягти бажаних результатів, і не повинна розглядатися в епосі самоцілі (пріоритет функціонального, а не ціннісного аспектів демократії). Він сприймає демократію як процес відбору еліт.

В цьому розумінні демократія аналогічна конкурентній боротьбі на ринках товарів чи послуг: політики — «торгівці голосами» в режимі вільної конкуренції (важливий показник демократії); виборці — «покупці», які пропонують вимоги. Цілеспрямоване намагання досягти кращого спільного блага, за Шумпетером, неминуче веде до найрізноманітніших дискусій, конфліктів і загрожує соціально-економічному прогресу, який є «раптовим плодом» капіталізму вільної конкуренції.

Навпаки, переслідування приватних політичних інтересів дає гарантію збереження темпів цього прогресу, залишаючи функції прийняття політичних рішень автономним елітам. За Шумпетером, існують обґрунтовані припущення, що значно поліпшують цю теорію демократичного процесу.

1. ***По-перше,*** **теорія, укладена в цій дефініції, дає можливість віддати належне життєво важливому феномену лідерства**. Класична теорія цього не робить. Вона приписує виборцям зовсім нереальний ступінь ініціативи, практично ігноруючи лідерство. Але майже в усіх випадках колективна дія припускає лідерство — це домінуючий механізм майже будь-якої колективної дії, більш значного, ніж простий рефлекс. Твердження про функціонування і

результати демократичного методу набагато реалістичніші від тих, котрі цього не роблять. Вони не обмежуються виконанням загальної волі, але просуваються до з'ясування того, звідки вона виникає і яким чином підмінюється, підробляється.

2. ***По-друге,*** **оскільки існує воля групи, ця теорія її не заперечує. Навпаки, тепер можна розглядати саме ту роль, яку ці волевиявлення відіграють насправді**. Вони, як правило, не пред'являються безпосередньо. Навіть якщо **групові устремління сильні і певні, вони залишаються схованими часто протягом десятиліть, доти, поки їх не викликає до життя який-небудь політичний лідер**, перетворюючи на політичні фактори. Він організовує волевиявлення, підсилюючи їх і зрештою включаючи у відповідні пункти своїх пропозицій. Отже, тут волю групи виконує саме політичний лідер, тобто еліта.
3. ***По-третє,*** **ця теорія пояснює існуюче відношення між демократією й індивідуальною волею**. Якщо під останньою розуміється існування сфери індивідуального самоврядування, межі якого історично змінюються, і жодне суспільство не терпить абсолютної волі, навіть абсолютної волі чи свідомості слова, і жодне суспільство не обмежує її до нуля, **то в такому випадку йдеться про ступінь волі**.

Демократичний метод не обов'язково гарантує більший обсяг індивідуальної волі, ніж будь-який інший дозволив би в аналогічних обставинах. Це цілком може бути і навпаки, але ці два явища співвідносяться один з одним. Якщо кожен вільний боротися за політичне лідерство, виставляючи свою кандидатуру перед виборцями, це в більшості випадків означає значну частку волі дискусій для всіх. Зокрема, це, як правило, має на увазі значну волю преси.

4. ***По-четверте*****, варто враховувати, що, вважаючи формування уряду первинною функцією виборців, потрібно включити також і функцію його розпуску**.
5. ***По-п'яте,*** ця теорія проливає світло на старе протиріччя. Адже вважається, що демократичний метод повинен гарантувати, що проблеми звужуються відповідно до волі народу, але **навіть якщо ця воля виражена цілком виразно, прийняття рішень простою більшістю в багатьох випадках спотворить її, а не втілить у життя**. Цілком очевидно, **що воля більшості є воля більшості, а не воля «народу»**.

Критика капіталізму. Праця Шумпетера **«Економічні цикли»** вийшла в світ у 1939 р., а в 1942 р. він опублікував твір «Капіталізм, соціалізм і демократія», в якому провістив поступовий занепад капіталізму. Цей прогноз ґрунтувався на тій ідеї, що саме економічні успіхи, а не економічні невдачі капіталізму, спричиняться до його переростання в соціалізм. За Шумпетером,

відповідальними за структурні зміни в організації суспільства є не економічні, а соціальні чинники.

В осередді капіталістичної економіки, на думку Шумпетера, лежить процес творчого руйнування. Його прояви можна спостерігати в створенні нових ринків, нових методів виробництва, нової продукції та нових типів організації, що безнастанно змінюють економічну структуру зсередини.

Чому ж успіхи капіталізму ведуть до його занепаду? За Шумпетером, капіталізм підриває соціальну структуру, яка його захищає. Ця структура містить залишки феодальної системи і безліч існуючих дрібних фірм та фермерських господарств, їх зникнення послаблює політичні позиції буржуазії. Усунення соціально-економічної функції підприємця ще більше підриває буржуазію, особливо у великих корпораціях, де процес технологічних змін є рутинною справою, а управління забюрократизоване і зазнає зростаючого впливу з боку державного сектора. Понад те, капіталізм породжує армію критично налаштованих і занепалих духом інтелектуалів, які своїм негативним ставленням сприяють подальшому занепаду капіталізму і допомагають створити атмосферу, за якої приватна власність і буржуазні цінності стають предметом повсякденних нападок журналістів і політологів.

Через усю працю проходить ключова ідея про трансформацію капіталізму в соціалізм у розвинутих капіталістичних країнах. Основну рушійну силу історичного розвитку Шумпетер вбачає не в політичній і соціальній боротьбі класів і не в злиднях і бідності інших, а в надзвичайно складних процесах економіки, які включають взаємовідносини між людиною, технікою, товарами, працею тощо.

Шумпетер будував свою концепцію як свідому альтернативу Марксовій теорії неминучого занепаду капіталізму. Він вважав, що капіталізм неминуче поступиться соціалізму, але завдяки внутрішній логіці капіталістичної еволюції, тривалому розвитку раціональних тенденцій, закладених у ринковій підприємності і створенню матеріальних і духовних передумов.

По суті Шумпетер розробляв модель раціонального ринкового соціалізму, раціональної ринкової економіки, яка в принципі переважатиме ринкову капіталістичну економіку.

2. Концепція плюралістичної демократії Г. Ласкі

Спільною посилкою в концепціях плюралістичної демократії виступає положення про те, що держава є демократичною лише за наявності багатьох організацій чи автономних груп, що у здійсненні влади. Виникнення ідей політичного плюралізму було пов’язано з ускладненням соціальної структури

капіталістичного суспільства, формуванням багатопартійних систем у промислово розвинених країн.

З розгорнутим обґрунтуванням ідеалу плюралістичної демократії виступив ***Гарольд Ласкі (1893-1950)*** — британський вчений-політолог та політичний теоретик, економіст, викладач, науковий письменник, теоретик лейбористської партії Великобританії.

Народився в сім'ї Натана Ласкі, торгівця-єврея і лідера Ліберальної партії. Шкільну освіту здобув у Манчестерській гімназії. Одруживишись на жінці-християнці, порвав зі своєю сім'єю і відрікся від юдаїзму, оголосивши себе атеїстом. У 1914 р. отримав докторський ступінь з історії в Оксфорді. За станом здоров'я не був призваний на фронт Першої світової війни і після закінчення навчання деякий час працював у газеті Daily Herald.

В 1916 р. був призначений викладачем сучасної історії в канадському Університеті Макгілла, також читав лекції з 1916 р. в Гарварді і з 1919 р. в Єльському університетах, завівши безліч знайомств в Америці з представниками місцевої еліти. Повернувся в Англію в 1920 р., де став викладати в Лондонській школі економіки і в 1926 р. отримав звання професора, зберігши його до 1950 р.; практично відразу ж після повернення став активним діячем Лейбористської партії. З 1930 р. Ласкі перейшов на соціалістичні і марксистські позиції, ставши одним з найбільш відомих британських політиків-соціалістів міжвоєнного періоду.

У роки Другої світової війни активно читав лекції по всій країні і був помічником віце-прем'єра Клемента Еттлі. У 1945-1946 рр. був головою Лейбористської партії, що багато в чому відбулося за успішних для лейбористів виборів 1945 р., але вже в 1946 р. був змушений піти з посади голови партії через конфлікт з Еттлі, хоча до 1949 р. залишався членом виконавчого комітету партії.

Він сформулював такі поняття, як «плюралістична теорія держави» та «політичний плюралізм», які були сприйняті наступними прихильниками концепції та вживаються нині як її найменування.

Основні праці: «Основи суверенітету» (1921), «Влада в сучасній державі» (1919), «Дослідження проблеми суверенітету» (1917), «Граматика політики» (1925), «Свобода в сучасній державі» (1930), «Демократія в кризі» (1933), «Держава в теорії і практиці» (1935), «Американська демократія» (1948).

За вченням Ласки, сучасний тип держави зародився в епоху Реформації, коли світські правителі, здобувши перемогу над церквою, зосередили у руках всю повноту влади. Надалі, у міру затвердження капіталізму, державна влада зазнала бюрократизації та перетворилася на централізовану ієрархічну систему управління, яка обслуговує інтереси приватних власників. Ласки називав таку

державу моністичною. Представницькі установи (парламент та органи місцевого самоврядування) принципово справи не змінюють, оскільки вони включені до єдиної системи інститутів, які захищають власників. У країнах парламентської демократії, писав Ласки, виборчі права робітників мають декларативний, формальний характер. «Громадяни безсилі перед обличчям ефективно діючої централізованої влади».

Утвердження свободи теоретик пов'язував із встановленням нового суспільного устрою — промислової демократії. Описуючи майбутнє суспільство, Ласки виходив з речей, що приватна власність у ньому збережеться, але функції управління виробництвом передадуть колективам трудящих. На зміну централізованій організації влади прийде «плюралістична держава», в якій систему установ, побудованих за територіальним принципом, доповнять органи представництва професійних інтересів — виробничі асоціації (наприклад, корпорація залізниць), профспілки, об'єднання культурно-освітніх діячів, незалежні церкви. Тим самим станеться дисперсія (розсіяння) державного суверенітету: політична влада розосередиться по численним об'єднанням, які мають різні соціальні інтереси.

Аргументуючи ці положення, Ласки розкритикував попередні вчення про державний суверенітет (Ж. Боден, Т. Гоббс), про спільну волю держави (Ж.-Ж. Руссо) і про право як вираження волі суверена (Дж. Остін). Названі доктрини, на його думку, непомірно звеличують державу і суперечать федеративної природі суспільства. Не погодився Ласки і з концепціями правової держави. Для того, щоб стати правовою, сучасній державі необхідно визнати та забезпечити своїм громадянам такі природні права людини, як право на прожитковий мінімум та достатнє дозвілля, право об'єднуватись для спільних соціальних дій.

Ранні твори Ласки містять програму мирного переходу до промислової демократії. З середини 1930-х його погляди зазнали істотну еволюцію під впливом змін, що відбулися у розстановці соціально-політичних сил. Він відмовився від пропаганди ідеалів плюралістичної демократії і займався головним чином розробкою тактики лейбористської партії на найближчу перспективу. У роки Другої світової війни Ласки прийшов до переконання, що панування буржуазії, що спирається на військову машину, може бути повалено лише шляхом насильницької революції.

3. Теорія зацікавлених груп А. Бентлі і Д. Трумена

Революцію у розвитку теорії зробили вчення американського політолога ***Артура Бентлі (1870-1957)***.

А́ртур Бе́нтлі – політолог, соціолог, філософ, розробник поведінкової методології політичної науки.

Народився у сім'ї банкіра. Здобув ступені бакалавра (1892) та доктора філософії (1895) в Університеті Джона Гопкінса (м. Балтимор, штат Меріленд). 1896 вів семінари з соціології в Чиказькому університеті. Займався журналістикою (1897–1910): працював репортером і редактором у газетах «Чикаго Таймс-Геральд» і «Чикаго Рекорд-Геральд». Переїхав 1910 до м. Паолі, де мешкав до кінця життя, займаючись політичною наукою. Під час Першої світової війни брав активну участь у роботі організації Червоного Хреста. Під час президентських виборів у США 1924 був керівником передвиборчої кампанії сенатора штату Індіана Р.М. Ла Фоллетта (1865–1925; США), висунутого від Прогресивної партії.

Саме йому належала ідея розгляду політичного процесу в контексті взаємовідносин зацікавлених груп, які чинять тиск на уряд з метою примусити його виконати їхні вимоги. Він є одним із основоположників біхевіоризму. Бентлі стверджував, що окрім вивчення офіційних інститутів треба пам'ятати і про «неформальні».

А. Бентлі є родоначальником теорії зацікавлених груп, яку сформулював у своїй роботі «Процес правління. Вивчення суспільних тисків» (1908) у якій вперше було детально розроблено концепцію «груп інтересів».

Артур Бентлі створив одну з перших немарксистських концепцій динаміки соціального процесу та інтерпретації політичного процесу як взаємного тиску соціальних груп у боротьбі за державну владу. Основи теорії А. Бентлі були закладені ще в працях англійських філософів XIX і початку XX ст., що розробили проблему плюралізму. Вони висунули ідею про те, що саме «група» є базовою одиницею суспільства. Ця думка лягла в основу дослідження А. Бентлі, що підійшов до аналізу суспільства як до сукупності груп інтересів.

Значення цієї фундаментальної роботи полягає в тому, що в ній було взято за основу тезу про групу як базову одиницю суспільства і висунуто гіпотезу про те, що політику слід розглядати як процес і результат взаємодії різних груп інтересів. На думку Бентлі, «група» розглядається як масова людська діяльність, яка не може існувати без зацікавленості людей у ній.

Також в основі теорії Артура Бентлі та його підходу до вивчення державного управління лежить поняття «діяльність людей». У житті ця діяльність зумовлена інтересами людей та спрямована на реалізацію цих інтересів. Свої цілі люди досягають не індивідуально, а через групи, які вони об'єднані на основі спільності інтересів. Таким чином, політика постає як взаємодія зацікавлених груп, які мають свої особисті цілі. Ці групи змушують уряд приймати вигідні їм рішення.

До «зацікавлених» А. Бентлі відносив соціальні групи, що мають свої політичні інтереси:

- профспілки робітників та фермерів;
- організації підприємців;
- групи представників різних професій (лікарів, адвокатів, інженерів);
- церковні, жіночі, молодіжні, екологічні та інші громадські організації.

Фактично, політичні рішення влади є результатом співвідношення сил між відповідними групами. Урядові інститути, вважав А. Бентлі, виступають як частиною діяльності груп, остільки ці інститути неможливо розглядати як ізольовані утворення, вони мають бути описані лише термінах «глибинних інтересів», висловлюють мети відповідних груп. Отже, аналіз державного управління має ґрунтуватися на емпіричному спостереженні результатів взаємодії зацікавлених груп.

Новаторським підходом А. Бентлі у дослідженні політичного процесу стало його твердження про те, що вивчення політики не повинно зводитися до опису законодавчих норм та формальних моментів політичної організації суспільства, а насамперед воно передбачає вивчення дій людей, які добровільно об'єдналися у групи та направили свої сили для досягнення політичних цілей.

Бентлі розглядав політичний режим не як жорстку владно-управлінську структуру, бо як певний спосіб представництва інтересів. Відповідно розбіжності у політичних режимах дослідник представляв як розбіжності у типах групової діяльності чи техніці групового тиску. Бентлі вказував, що вони змінюються за мінливістю і плинністю процесу групового суперництва і взаємодії. Так, політичний процес, що включає весь цикл міжгрупової боротьби від конфлікту до досягнення рівноваги, супроводжується розвитком формальних і неформальних принципів, закладених у той чи інший політичний режим, і в міру того, як у суспільстві змінюється структура балансу інтересів, змінюється техніка групового тиску.

Концепція груп тиску Девіда Трумена

Подальший розвиток теорії зацікавлених груп Артура Бентлі було продовжено американським політологом ***Девідом Труменом (1913-2003)*** **у роботі «Управлінський процес» (1951)**.

Девід Бікнелл Трумен був американським академіком, який був 14-м президентом коледжу Маунт-Холіок з 1969 по 1978 рік. Він також відомий своєю роллю адміністратора Колумбійського університету під час протестів Колумбійського університету у 1968 році. Трумен був обраним членом Американського філософського товариства та Американської академії мистецтв та наук.

Трумен народився і виріс у Хайпойнті, Північна Кароліна. Він отримав ступінь бакалавра в Амхерсті та докторський ступінь у університеті Чикаго. Він викладав у низці навчальних закладів, перш ніж вступити до Колумбійського університету у 1950 році. Там, окрім викладання політології, він виконував низку адміністративних функцій, послідовно обіймаючи посаду завідувача кафедри публічного права та державного управління (1959–1961), декана Колумбійського коледжу (1962–67), а також віце-президент та проректор (1967–1969). У 1969 році Трумен «пішов у відставку після бурхливого року студентських заворушень. Під час захоплення університету студентами він постійно згадувався як адміністратор університету, який зберіг повагу студентської спільноти».

Він виходив із того, що політика — це сфера відносин правління, в якій взаємодіють відповідні зацікавлені групи. Трумен конкретніше, ніж А. Бентлі, визначив поняття «група інтересів». Він розглядав «групу» як основну категорію для соціально-політичного аналізу. Суспільство, на його думку, визначалося як безліч груп, що взаємодіють між собою. Він вважав, що будь-яка група, що має один або кілька спільних інтересів і висуває низку вимог до інших груп для встановлення, підтримки або зміцнення норм поведінки, що визначаються спільністю поглядів цієї групи, і є групою інтересів.

Всі ці групи, які мають свої інтереси, прагнуть заручитися підтримкою держави, оскільки тільки вона має право авторитетно розподіляти ресурси та приймати політичні рішення. Вільна конкуренція безлічі таких груп сприяє збалансуванню інтересів, що, своєю чергою, створює стабільність усієї політичної системи. На думку американського вченого, групи інтересів можуть переходити до певного нового стану, якщо вони у своєму прагненні досягти мети діють через урядові структури. Такі групи Трумен називав політичними. По суті, у нього йдеться вже про групи тиску. Група тиску — це та сама група інтересів, але володіє деякими специфічними та індивідуальними рисами або перебуває в деякому специфічному стані та здійснює певну діяльність у сфері політичних відносин.

Для розуміння механізму та логіки владної взаємодії Трумен ввів три поняття:

- група;
- потенційна група;
- рівновага.

Саму «групу» він підрозділяв на «власне групу» та «зацікавлену групу». Для кожної характерна наявність інтересу, що обумовлюється основними установками членів групи. Особливістю «зацікавленої групи» є існування в ній вимог до інших груп, що висуваються на основі базових установок її членів з метою формування та закріплення певних типів поведінки.

«Потенційна група» є конгломератом індивідів з певними загальними установками, але не взаємодіють між собою. «Потенційні групи» в одному випадку представляють інтереси місцевого чи професійного значення, в іншому — виражають ширші інтереси, що випливають із загальних моральних та ціннісних ідеалів та принципів суспільства (права та свободи особистості, демократія, справедливість тощо).

У другому випадку «потенційні групи» встановлюють «правила гри», відповідно до яких повинні взаємодіяти різні групи та будуватись їх внутрішня організація. Стабільність взаємодії різних груп забезпечує стан соціальної рівноваги у суспільстві. Отже, теорія зацікавлених груп Трумена представляє суспільство як взаємодію груп друг з одним, а політичний процес — як боротьбу груп влади, можливість розподіляти ресурси.

Зацікавлені групи діють через державні структури, що є відбитком боротьби груп і залежить від своєї діяльності. Групова згуртованість забезпечується взаємодією учасників, у ході якої формуються групові переваги індивіда. Група може нав'язувати свої норми індивіду, але найчастіше він приймає їх свідомо чи підсвідомо, прагнучі зберегти належність до тієї чи іншій групи.

Взаємодія груп на всіх рівнях має тенденцію до рівноваги та стабільності. Однак досягнення подібного стану відбувається через руйнування рівноваги, що вже відбулася. Порушення колишніх зразків взаємодії викликає реакцію групи у відповідь і супроводжується посиленням активності її членів, задіяних у відновленні колишньої рівноваги чи створення і зміцнення нової. Ця активність, своєю чергою, порушує зразки взаємодії інших індивідів і груп до того часу, поки зрештою всіх рівнях не встановиться нова рівновага.

Трумен збагатив теорію політичного процесу ґрунтовною розробкою ідей зміни рівноваги та нестійкості інтересів, а також «стабільності» суспільства, що визначається ним як стійкий тип групової взаємодії.

Динаміка політичного процесу у концепції Д. Трумена представляється як хвилеподібний цикл переходу від нестабільних взаємодій до встановлення відносної рівноваги між групами та відновлення старої моделі стабільності чи створення нової.

А. Бентлі та Д. Трумен сформували концептуальну основу групової теорії політики. Вихідною посилкою цієї теорії виступило уявлення про суспільство як про сукупність різних груп інтересів. Політичний процес інтерпретувався у формі боротьби груп інтересів, а державна політика — як результат взаємодії груп інтересів, що рівнодіє їх соціально-політичному впливу. Головним постулатом теорії групової політики стала теза про те, що ефективність формування політики визначається процесуальними характеристиками

політичної системи — таким устроєм політичної системи, за якого забезпечується оптимальний характер взаємодії груп інтересів та держави. У зв'язку з цим Government Relations як вид діяльності, спрямований на вибудовування відносин з органами публічної влади, необхідно розглядати у межах конкретних моделей взаємодії держави та груп інтересів.

4. Модель «поліархічної демократії» Роберта Даля (1915-2014)

Роберт Даль – відомий американський політолог, один з основоположників концепції плюралістичної демократії, професор Єльського університету, перший лауреат премії Юхана Шютте в політичних науках (1995), доктор медичних наук, старший науковий співробітник у галузі соціології.

Професійні студії відбув у Вашингтонському університеті (бакалавр, 1936) і Єльському університеті (доктор, 1940). Працював в різних американських урядових установах. Брав участь в 1944—1945 роках в бойових діях в Європі в складі армії США, був нагороджений Бронзовою зіркою. У 1946 році повернувся в Єльський університет, де викладав до 1986 року, в подальшому Стерлінгський професор політичних наук Єльського університету. Був президентом Американської асоціації політичної науки.

Даль Роберт Алан один із засновників концепції плюралістичної демократії, широко відомий своїми працями в галузі політичної теорії, насамперед, сучасної демократії, розподілу влади і плюралізму, які здійснили величезний вплив на сучасні політичні дослідження.

Основні твори: «Економіка, політика і благополуччя» (1953, співавтор — Ч. Ліндблом), «Вступ до теорії демократії» (1956), «Хто керує? Демократія чи влада в американському місті?» (1961), «Плюралістична демократія в США» (1967), «Після революції. Влада в гарному суспільстві» (1970). «Поліархія: участь і опозиція» (1971), «Дилеми плюралістичної демократії» (1982), «Сучасний політичний аналіз» (5-те видання, 1990), «Вступ до економічної демократії» (1985), «Демократія та її критики» (1989), «Про демократію» (1998) та ін.

Наукові погляди Даля складалися під впливом ліберально-позитивістської та біхевіористської парадигм. Спільно з Ліндбломом та Гелбрейтом вони формує неоплюралістичний напрям у політології, який визначає широкий діапазон проблем. **Серед них:**

- **передумови сучасної демократії**, емпіричні умови для часткової або повної реалізації демократичних проектів;
- **співвідношення демократії, свободи і рівності, а також елітарних і плюралістичних елементів** у сучасних демократичних політіях;

- **розподіл влади в суспільстві** і наслідки зростаючого впливу великого бізнесу;
- **моделі сучасної демократії, нормативні теорії, їх оцінки та обґрунтування**, використання даних моделей при аналізі реальних політичних режимів та інститутів.

Концептуальні засади теорії поліархії.

Даль підкреслював у праці «Демократія та її критики», що «Поліархія — система XX століття. Вона має три періоди росту: 1776-1930, 1950-1959 і 1980-ті роки. Він зазначав, що оскільки термін «поліархія» не має свого усталеного розуміння, необхідно розглянути еволюцію його походження і становлення. Сам же дослідник говорить, що цей термін вперше був уведений у сучасну політичну науку Ліндбломом та ним самим у праці «Політика, економіка і добробут» (1953), де він розглядався крізь призму передусім «процесуальних» особливостей.

Характеризуючи сутність поліархії в сучасному (для нього) розумінні, Роберт Даль зводить їх до п'яти інтерпретацій (критеріїв). Так, на кшталт демократії, поліархія може бути розглянута з декількох точок зору, які часто принципово відмінні одна від одної.

1. **По-перше, поліархію можна аналізувати як тип режиму з характеристиками, які чітко відрізняють його від усіх інших режимів, які існували до XIX ст.**, а також від більшості сучасних режимів, котрі існують у націях-державах. **Ця відмінність виникає в результаті поєднання двох характеристик**: **відносно високої терпимості до опозиції** (тобто до тих, хто протистоїть діям уряду) і **відносно широких можливостей брати участь у впливі на поведінку уряду** і навіть відносно усунення мирним шляхом різних офіційних осіб.

Даль за допомогою **двох критеріїв — конкурентності в боротьбі за владу і ступеня залучення громадян до управління — виділяє чотири ідеальних типи політичних режимів**:

- закриту гегемонію;
- відкриту гегемонію;
- змагальну олігархію;
- поліархію.

Гегемонії відрізняються більш жорсткими обмеженнями, забороною опозиції будь-якого роду, незалежністю від прихильності (лояльності) підлеглих. Змагальні олігархії дозволяють конкуренцію, але тільки в рамках еліти. Поліархії ближче за все до демократичного ідеалу. Існує велика кількість змішаних режимів, які наближаються до одного з названих ідеальних типів.

2. **По-друге, поліархія може розглядатися як продукт демократизації націй-держав**. Поліархія також може бути осмислена в контексті історичного розвитку, **як низка певних інститутів, що пережили значну еволюцію, в тому числі — демократизували й лібералізували політичні інститути націй-держав**.
3. **По-третє, — як необхідність демократичного процесу.** Поліархія може бути зрозуміла **як спрямованість політичних інститутів, яка необхідна для того, щоб забезпечити відповідність демократичному процесу**, коли ціль реалізується у великому територіальному просторі, у масштабі нації держави.
4. **По-четверте, — як система перевірки компетенції.** Поліархія може бути зрозуміла **як система політичного контролю**, в якій, відповідно до розглянутої спрямованості інститутів, вищі офіційні особи в управлінні державою зіштовхуються з перспективою бути зміщеними в результаті народних виборів. З такої точки зору **найбільш яскрава характеристика поліархії зводиться до відкритого змагання між політичними елітами за посаду**. Хоча така конкуренція допомагає сформувати радше стан взаємовпливу еліти і мас, ніж стан одностороннього панування еліт, який, на переконання Міхельса, виникає в результаті чинності універсального закону олігархії.
5. **По-п'яте, як система права, в якій звичайні права гарантовані і захищені інституціонально**. Кожен із розглянутих інститутів забезпечує дотримання певних прав, що виправдує його існування та функціонування.

Модель «поліархічної демократії» Роберта Даля.

Для більш чіткої концептуалізації Даль обирає два основних виміри політичних систем: ступінь опозиційності або конкурентності політичних еліт у системі і рівень політичної участі населення у виборі політичних еліт. Публічна конкуренція політичних еліт і включеність населення у політичний процес роблять поняття поліархії близьким до поняття демократії.

Але поліархія за Далем не тотожна демократії.

По-перше, якщо демократія є ідеальним типом політичних систем, то поліархія характеризує реальний тип, тобто являє собою відображення деякого рівня реалізації ідеального типу.

По-друге, поліархія є подібною до демократії якісною ознакою політичних систем і разом з тим (на відміну від демократії) їхнім виміром, тобто можна говорити про ступінь поліархічності системи: повна поліархія або гегемонія.

По-третє, оскільки поліархія не збігається з демократією (тобто ідеалом), то її характеристика як демократичного режиму обмежується лише найбільш загальними інституціональними вимогами демократії (або гарантіями).

По-четверте, поліархія як термін застосовується для характеристики всієї національної системи, а не окремих її рівнів.

Поліархічна політична система повинна характеризуватися високим ступенем управлінської чутливості відповідно до політичних переваг громадян, що є рівноправними.

Гарантіями дієвості процедури формулювання, передачі і впливу переваг виступають:

- свобода формування організацій і поєднуватись в них;
- свобода вираження переваг;
- право голосу;
- відносно необмежене право на роботу у державних органах;
- право політичних лідерів змагатися за підтримку і голоси виборців;
- альтернативні джерела інформації;
- вільні і справедливі вибори;
- інститути розробки державної політики, які залежать від виборців і інших форм вираження переваг.

Перші п'ять гарантій забезпечують функцію формулювання переваг, **сім** — відносяться до передачі переваг і комунікації, а **всі вісім** забезпечують вагомість переваг для створення державних рішень.

У книзі «Вступ до теорії демократії» Даль докладно аналізує умови прийняття політичних рішень, необхідних для забезпечення демократичного вираження переваг. При цьому він веде пошук механізму демократії, що забезпечує гарантії того, що висловлені на виборах переваги дійсно є реальними і дотримується демократична рівність виборців. **Саме цей механізм і є поліархічною процедурою вираження переваг**.

На підставі характеристик, що наявні вже у популістській моделі демократії (народний суверенітет і політична рівність), Даль формулює правило, за яким з існуючих варіантів політичних курсів вибирають той, якому віддана перевага більшості членів суспільства.

Поліархічна процедура ухвалення рішення, заснована на даному правилі, регламентується такими умовами:

- **кожен член організації** робить дію, що розцінюється як вираження переваги відповідно до наявних альтернатив, тобто **голосує**;
- при підведенні підсумків волевиявлення (підрахунку голосів) **зроблений кожним вибір має однакову вагу**;
- **перемігшим є той варіант, який отримав найбільше число голосів**;
- **кожен учасник голосування**, який має перед собою деякий набір варіантів, з яких, принаймні, один він вважає кращим порівняно з будь-

яким іншим з наявних на даний момент, **може включати вибраний ним варіант (варіанти) у число тих, що виносяться на голосування**;

- **кожен учасник голосування має ідентичну інформацію про наявні варіанти**;
- **варіанти** (лідери або політичні курси), **які отримали більшу кількість голосів, заміняють будь-які варіанти** (лідерів або політичних курсів)**, що отримали меншу кількість голосів**;
- **розпорядження виборних офіційних осіб виконуються;**
- або **всі прийняті в період між виборами рішення виходили б з рішень, прийнятих на стадії виборів** (тобто виборам надається визначена контролююча функція);
- або **нові рішення, прийняті в період між виборами, визначалися б попередніми сьома умовами**, що діяли б у значному ступені в іншому інституціональному середовищі;
- **або дотримувалося б і те, і інше.**

Ці умови визначають вибір рішення перед виборами, у процесі виборів і в період між виборами.

Таким чином, Даль дає досить розгорнуту характеристику сутності поліархії. Зокрема, він пише: «Поліархія — політичний порядок, який відзначається у найзагальнішому вигляді двома масштабними характеристиками: громадянські права надані порівняно високій частині дорослих, а самі ці права дають можливість проявляти незгоду і шляхом голосування усувати вищих посадових осіб від управління... Якщо конкретніше, ... то поліархія є політичний порядок, який спирається на сім основних інститутів, і всі вони повинні діяти, щоб система могла бути визнана саме поліархією».

1. ***Виборні посадові особи.*** Контроль за рішенням уряду з приводу політичного курсу конституційно закріплений за виборними посадовими особами.
2. ***Свободні і чесні вибори.*** Виборні посадові особи обираються на частих та чесно проведених виборах, у ході яких примус трапляється досить рідко.
3. ***Всезагальне голосування.*** Практично всі дорослі мають право голосувати на виборах посадових осіб.
4. ***Право претендувати на виборну посаду.*** Майже всі дорослі мають право претендувати на виборні посади в уряді, хоча вікові обмеження можуть бути вищі, ніж для голосування.
5. ***Свобода слова.*** Громадяни мають право висловлювати свою думку без загрози суворого покарання з найширшого кола політичних питань, включаючи критику посадових осіб, уряду, режиму, соціально-економічного порядку і панівної ідеології.

6. ***Альтернативна інформація***. Громадяни мають право звертатися до альтернативних джерел інформації. Більше того, альтернативні джерела інформації існують і захищені законом.
7. ***Незалежність самоорганізації.*** Для забезпечення своїх різноманітних прав, включаючи вище перераховані, громадяни також володіють правом створювати відносно незалежні асоціації чи організації, в тому числі незалежні партії і групи інтересів.

Важливо зрозуміти, що ці положення характеризують реальні, а не номінальні права, інститути і процеси».

Крім зовнішніх характеристик, Роберт Даль звертає увагу і проводить детальний аналіз якісних показників поліархії, які, в свою чергу, дають змогу з'ясувати характер внутрішнього стану даної політичної системи.

Даль визначає як вагомі і необхідні умови існування поліархічної системи й робить наголос на п'яти основних показниках, наявність яких хоч і не може стовідсотково гарантувати повноцінну реалізацію демократичних принципів та поліархічних інститутів, проте в більшості випадків наближає практично ту чи іншу державу до системи поліархічної демократії.

Умови становлення і розвитку поліархії:

1. **Засоби насильницького примусу мають бути розсіяні або нейтралізовані** у державі, тобто постає необхідність громадянського контролю над силовим примусом з боку держави.
2. **У країні має бути сформоване СДП-суспільство**. **СДП** — ні що інше як **сучасність, динамічність та плюралістичність**, як основні характеристики придатного для становлення поліархії суспільства.
3. **За наявності в країні різного роду субкультур лідери держави повинні створити консоціативні механізми врегулювання субкультурних конфліктів** (приклади консоціативних демократій — Швейцарія, Бельгія, Австрія, Нідерланди тощо).
4. **Політична культура та переконання громадян, особливо політичних активістів, мають підкріплювати інститути поліархії**. Якщо громадськість є демократично налаштованою, це сприяє подоланню різноманітних кризових ситуацій.
5. **Країна не повинна піддаватись інтервенції з боку ворожої до поліархії іноземної держави**.

Запропоновані Далем якісні характеристики поліархічної системи є необхідними, але не є самодостатніми, вони перебувають у взаємозв'язку та взаємозалежності. Якщо в державі наявний такий набір показників, то вірогідність становлення та збереження в країні інститутів поліархії надзвичайно висока. Наслідуючи ту саму логіку, Даль робить висновок: у державі, де відсутні

перераховані та описані умови або склались абсолютно протилежні, практично стовідсотково буде встановлено недемократичний режим.

5. Етапи та фази процесу демократизації Д. Растоу (1924-1996)

Данкварт Олександр Растоу *- професор політології та соціології, що спеціалізується на порівняльній політології. Він відомий своїми дослідженнями у сфері демократизації, один з засновників політичної транзитології.*

Растоу народився 1924 року в Берліні. З 1933 по 1938 він навчався в Оденвальдській школі в Хеппенхаймі, Німеччина. Потім він переїхав до Стамбулу, куди його батько втік у 1933 р. Він закінчив Квінс-коледж і отримав ступінь доктора політичних наук у 1951 році в Єльському університеті. Він викладав протягом одного року в коледжі Оглторп поблизу Атланти, потім у Прінстоні та Колумбії і, нарешті, в Центрі аспірантури Міського університету Нью-Йорка протягом 25 років. Він вийшов на пенсію у червні 1995 року з посади заслуженого професора політології та соціології. Він був запрошеним професором у Гарварді та інших установах, віце-президентом Асоціації досліджень Близького Сходу Північної Америки та одержувачем стипендії Гуггенхайма.

Головні праці: "Переходи до демократії: спроба динамічної моделі" (1970); "Американська зовнішня політика у міжнародній перспективі" (1971); "Порівняльна політична динаміка: глобальні дослідницькі перспективи" (1991).

При дослідженні демократизації у межах окремої країни важливе значення має виділення етапів демократизації. Узагальнення конкретно-історичного емпіричного матеріалу дозволяє виділити стадії демократизації як загальноісторичного процесу, що охоплює всі хвилі цього процесу. І тут є значний інтерес змоделювати стадії становлення демократичного режиму, зроблена в 1970 р. американським політологом **Д. Растоу**, **який виділив такі стадії демократизації:**

a) попередня умова;
b) підготовча фаза;
c) фаза прийняття рішень;
d) фаза звикання.

A. Слід зазначити, що як попередню умову автор даної класифікації виділяє національну єдність. Причому поняття «національна єдність» означає не проповідь національно-державної винятковості, що протистоїть іншим національно-державним утворенням (що характерно більшості тоталітарних та авторитарних режимів) і навіть не суб'єктивну самоідентифікацію всіх громадян з певною нацією.

Це поняття, на думку Растоу, ***«означає лише те, що значна більшість громадян потенційної демократії не повинна мати сумнівів або робити уявні застереження щодо того, до якої спільноти вони належать.*** Вимога національної єдності відсікає ситуації, коли в суспільстві є латентний розкол, подібний до того, що існував у габсбурзькій або оттоманській імперіях і який присутній сьогодні в ряді африканських країн».

Однак національна єдність не є єдиною попередньою умовою переходу до демократії. Як таку умову було б доцільно виділити наявність (нехай навіть у латентному стані) елементів громадянського суспільства, розвиток яких веде до наступних стадій демократизації — підготовчої фази та фази прийняття рішень.

B. Підготовча фаза пов'язана з початком боротьби за демократичне оновлення суспільного устрою. У багатьох випадках, особливо в рамках першої хвилі процесу демократизації, демократія представлялася не стільки як самоціль, скільки як засіб позбавлення тих чи інших соціальних зол (деспотичного правління, тяжкого становища значної частини населення).

Для цієї стадії характерні поляризація суспільства, яка, проте, існує у межах «національної єдності». Важливою рисою підготовчої фази є формування демократично орієнтованої політичної еліти, здатної очолити маси рядових членів суспільства, незадоволених існуючим станом справ. Як показує історичний досвід минулого і сьогодення, саме ця фаза найчастіше виявляється вирішальною для подальшого процесу демократизації.

C. Фаза прийняття рішень, яка, зрештою, **є результатом попередньої боротьби за демократизацію, пов'язана зі зміною політичних інститутів та політико-правових норм суспільства у бік поліархічної демократії**. Вона може протікати у формі досягнення домовленості між представниками політичних еліт, результатом чого може стати ухвалення відповідних законів, а також у формі референдумів та перших альтернативних виборів на багатопартайній основі. У часі тривалість даної фази також варіюється в залежності від країни.

A. Фаза звикання є вирішальною для закріплення демократичних завоювань. Саме в рамках даного етапу демократичні норми, що встановилися на попередній стадії прийняття рішень, набувають незворотного (або, навпаки, оборотного) характеру.

6. Теорія демократії Джованні Сарторі

Джованні Сарторі, італійсько-американський дослідник, є одним із найвідоміших учених, які працюють у царині політичних та соціальних наук.

Один із лідерів флорентійської школи політичної науки. У 1956-76 рр. займав професорську кафедру Флорентійського університету, 1976 р. працює переважно в

США, у 1976-79 рр. — професор Стенфордського, з 1979 р. — Колумбійського університету, доктор honoris causa університетів Генуї (1992), Гвадалахарі (1996) і Джорджтаунського університету (1994).

У фокусі наукових інтересів Сарторі — теорія політичного плюралізму і поліархії, теорії еліт. Його праці відзначаються високим теоретичним рівнем, перекладені багатьма мовами світу.

Основні праці: «Демократія і визначення» (1957), «Демократична теорія» (1962), «Переглядаючи теорію демократії» (1987), (обидві роботи витримали 15 видань), «Елементи теорії політики» (1987, 1990, 1995), «Партії і системи партій: концептуальна схема аналізу» (1976); «Порівняльний конституціоналізм» (1994).

Демократія як селективна поліархія. Велике місце у творчості Сарторі займає розробка питань розвитку демократії. Широка характеристика теорії поліархії в інтерпретації Даля, якому належить авторство терміну, та введення його до понятійно-категоріального апарату політології, стала теоретичним підґрунтям для теорії демократії Сарторі.

Демократія, на думку мислителя, являє собою селективну систему виборчих меншостей. Характеристика поліархії в інтерпретації Сарторі здійснюється крізь призму феномену соціальної рівності в суспільстві та способів її забезпечення.

Сутність проблеми радше потрібно виразити так: у якому напрямі варто спрямовувати рух до рівності — у напрямі зростання чи спадання. Дж. Сарторі говорить про необхідність чітко диференціювати пануючу й інтелектуальну еліту, де перша повинна узгоджувати свої дії (аж до підпорядкування) з другою.

Загалом, нормативне визначення Сарторі «демократія повинна являти собою селективну поліархію», на якому наголошувалося вище, можна доповнити таким твердженням дослідника: «Демократія повинна являти собою поліархію на ґрунті достоїнств. Ми можемо залишитися байдужими до аргументу, що вирівнювання нерівних талантів не є справедливим, а являє собою несправедливу рівність».

Сарторі пише: «Соціальна й економічна нерівності повинні бути приведені до такого порядку:

а)за якого можна очікувати, що обидва види нерівності підуть на користь кожному;

б)за якого обидва вони зачіпатимуть передусім фактори соціального статусу і посади, будучи безумовно відкритими для всіх членів суспільства».

Забезпечення такого становища є, на переконання Сарторі, необхідною передумовою та одночасно — гарантією існування поліархії на підставі достоїнств. Одночасно Сарторі підкреслював, що сьогоднішні демократії повинні стерегтися не аристократії, як раніше, а «посередності», яка може

знищити своїх лідерів і замінити їх на контреліту. А тому головна проблема для демократії — збереження вертикальної структури управління і лідерства.

Вчений висував аргументи на користь думки про те, що активна участь людей у політичному процесі може привести прямо до тоталітаризму. Громадяни, на думку Сарторі, неспроможні діяти самочинно, вони реагують на ініціативи й політику конкуруючих еліт. Люди можуть цікавитися тільки тими справами, з якими пов'язаний їх індивідуальний досвід, або підтримати ідеї, сформовані ними самими. Політики повинні розуміти цей факт, оскільки будь-які наміри внести зміни можуть стати загрозою самому демократичному методу. До того ж усіляке перетворення може обернутися насильством по відношенню до апатичних і покаранням активної меншості, що зовсім неприпустимо для демократії.

Розглядаючи сутність демократії, Дж. Сарторі значну увагу приділяє проблематиці ролі та місця меншості в суспільстві. Сарторі наголошує на суттєве зауваження, яке зводиться до наголосу на диференціації між питаннями: «Що таке контролююча меншість?» і «Хто належить до контролюючої меншості?» Перше питання виводить на концептуальну проблему, друге — на емпіричну.

З огляду на численність термінів, якими позначається суспільна меншість, Сарторі наголошує на необхідності виокремити ті чи інші критерії, на основі яких можлива її реальна диференціація. В цьому сенсі зрозуміло, що й самих критеріїв для виділення «контролюючої меншості» досить багато. Проте **головними Сарторі називає два:**

Перший критерій — альтиметричний. Контролююча група є такою тому, що розміщується на чолі вертикальної структури суспільства. Звідси прийнятним є висновок, що в будь-якому суспільстві влада знаходиться у вищого пануючого класу. Альтиметричний критерій передбачає, що той, хто перебуває нагорі, той і «панує». В даному випадку природним є заперечення, з яким погоджується і сам Сарторі, сутність якого зводиться до того, що цей критерій працює благополучно, доки «владна піраміда» існує у класичному вигляді. Але ж цілком реальною може бути ситуація, коли ця піраміда влади вершини не має (нестрога й усічена піраміда).

Сарторі говорить, що така суперечливість може бути подолана з огляду на те, що будь-яке суспільство функціонує виключно як ієрархічно конституйована система страт, кожна з яких матиме власну «вершину». При цьому не можна абсолютизувати положення про те, що «владна піраміда» у випадку стратархії відсутня як така, оскільки стратократія може бути або сконцентрована в одній вершині або розподілена між різними вершинами.

Другий критерій **– «критерій заслуги» або, як він окреслювався —** ***меритократичний*** підкреслює інший аспект політичної природи меншості.

На думку Сарторі, демократія — це передусім виборна поліархія, характеристика якої передбачає пошук відповідей на запитання про те, «чим є її деонтологія, яким є нормативне положення речей? Питання, по суті, не тільки в тому, чи здатна в кінцевому рахунку представницька демократія працювати і, виправдовуючи відповідні надії, свою роботу постійно поліпшувати, не маючи в собі жодного ціннісного впливу. Питання ставиться таким чином: наскільки успішно вона може продовжувати працювати, зіштовхуючися з тим ціннісним впливом, який все більше знецінює вертикальний вимір.

Консенсус — серцевина демократії. Для Сарторі розуміння демократичних засад сучасного йому суспільства було б неповним, якби не вирішилося питання про ключову проблему демократії. Для нього такою є проблема консенсусу.

Сарторі вказує на три об'єкти можливого поділу і можливої згоди громадян:

- кінцеві цілі, що складають структуру системи уявлень;
- «правила гри» або процедури;
- конкретні уряди й урядова політика.

Ці об'єкти він виокремлює як такі, що можуть бути трансформовані відповідно в три рівні консенсусу:

- консенсус на рівні співтовариства (основний консенсус);
- консенсус на рівні режиму (процедурний консенсус);
- консенсус на рівні політики.

Перший об'єкт або рівень консенсусу є основним (ціннісним). Це показник того, чи розділяє дане суспільство однакові ціннісні уявлення й цілі, чи ні. У першому випадку може йтися про однорідну, у другому — про фрагментовану, різнорідну політичну культуру. Обидва типи культури сумісні з демократією, але за умови, що згодом вона конституює створення основного консенсусу.

Другий об'єкт або рівень консенсусу — процедурний — встановлює «правила гри». Звичайно вони викладені в конституціях, законодавчих актах, договірних документах тощо. Головним серед усіх правил взаємин галузей влади і політичних сил, які стоять за ними, повинно стати правило, на основі якого можливий певний порядок вирішення конфліктів. Якщо політичне співтовариство не зуміє визначити такий порядок і опанувати його, воно буде конфліктувати з будь-яких приводів, створюючи кожен раз небезпеку політичної нестабільності і громадянських зіткнень.

В умовах демократії основним правилом вирішення конфліктів є воля більшості. Звідси випливає, що процедурний консенсус і особливо консенсус у відношенні правил вирішення конфліктів через принцип більшості є неодмінною

умовою демократії. Це має пряме відношення до функціонування політичного режиму. Якщо принцип більшості не визнається, то не визнається, отже, і демократичний режим як політична форма правління. Тому завданням процедурного консенсусу є вироблення згоди у відношенні правил, що регулюють незгоду і розглядають конфліктні ситуації.

Третій об'єкт (рівень) консенсусу — згода у відношенні політики й уряду — переносить акцент на управління «через дискусію», тобто на процес вироблення і прийняття політичних рішень. Незгода з питань політики й опозиція уряду розглядаються тут як неконсенсус (неприйняття) членів уряду, а не форм управління. Якщо під питання ставиться останнє, то проблематичним є і процедурний, і основний консенсуси.

Але список проблем постійно поповнюється, і нові конфлікти будуть ставити під загрозу вже досягнуту згоду. Суть демократії — у створенні таких механізмів, у яких принцип мирного, консенсусного вирішення спорів стане апріорним. У міру подолання проблем використання демократичних правил і процедур буде розширюватися і зона консенсусу.

7. Консоціальна (співсуспільна) демократія Арендта Лейпхарта (1936 р.н.)

Арендт Лейпхарт народився в 1936 р. в Голландії. Сучасний американський спеціаліст з проблем демократії, компаративістики. Характерною особливістю творчості Лейпхарта є побудова теоретичних конструкцій на основі узагальнення величезного емпіричного матеріалу.

Основні праці: «Демократія: зразки мажоритарного і погоджувального правління у двадцяти одній країні» (1984), «Політика узгодження: плюралізм і демократія в Нідерландах» (1968), «Демократія в плюралістичних суспільствах: порівняльне дослідження» (1977) та ін.

Лейпхарт досить критично ставиться до пануючих теорій політичного розвитку. Він вважає їх аморфними і невизначеними через те, що в них в якості центральних містяться в основному такі два параметри: демократизація і створення нації, з необхідним доповненням — розподілом функцій інститутів і формуванням ефективних спеціалізованих структур. Він не погоджується з таким підходом.

По-перше, демократизація й інші характеристики розвитку, зазвичай, розуміються як результат розвитку націй.

По-друге, з цього не завжди обґрунтованого передбачення випливають конкретні рекомендації: національне об'єднання повинно стати пріоритетною метою і головним завданням для керівників країн, що розвиваються. Але ситуації в них можуть суттєво відрізнятися.

По-третє, зазвичай вважається, що процес національного будівництва передбачає викорінення первинної субнаціональної ідентифікації і заміну її відданістю нації.

Тому Лейпхарт обґрунтовує свої принципи функціонування демократії в неоднорідних суспільствах. Теорія консоціальної (співсуспільної) демократії. Лейпхарт у праці «Демократії в багатоскладових суспільствах» аналізує усі точки зору, які існують у літературі. Зокрема, він зауважує, що перед кожним мультикультурним співсуспільством в умовах переходу до демократії стоїть нелегке питання — як представити інтереси етнічних груп у політичному просторі.

Розв'язати проблему демократичного розвитку неоднорідних суспільств, Лейпхарт вирішив за допомогою створеної ним теорії консоціальної демократії.

Він визначає таку демократію **за допомогою чотирьох головних ознак**, які поділяє на **дві головні та дві допоміжні**:

1. Головні — «велика коаліція» і «автономія сегментів».
2. Допоміжні — «пропорційність» і «право вето».

Під сегментами автор розуміє певні сукупності індивідів, які являють собою організовані або неорганізовані групи, які відрізняються між собою за мовними, культурними, релігійними, етнічними та іншими принципами, уподоблюють різні погляди і мають різні інтереси.

Велика коаліція. Її сутністю є те, що політичні лідери всіх основних сегментів багатоскладового суспільства співпрацюють в управлінні державою в рамках великої коаліції. Цей принцип може контрастувати з тією системою демократії, для якої характерний розподіл політичної еліти на уряд, який спирається на парламентську більшість, і на впливову опозицію.

Найбільш яскравим прикладом такого устрою є британська демократія, а тому модель «уряд проти опозиції» Лейпхарт називає «британською». Стиль політичного управління при багатоскладовій моделі заснованій на поєднанні інтересів, зокрема, в «британській моделі» — на конкурентному або змагальному принципі.

Функції великої коаліції Лейпхарт пояснює через розгляд їх у контексті протистоячих один одному принципів консенсусу і правління більшості в рамках нормативної теорії. З однієї сторони, широка згода всіх громадян виглядає більш демократично ніж влада більшості. Але з іншого боку, єдина реальна альтернатива влади більшості — влада меншості або, в кращому випадку, право меншості накладати вето.

У більшості випадків ця дилема вирішується встановленням принципу простої більшості, а за більш важливими питаннями, принципом кваліфікованої більшості. Цей принцип на практиці спрацьовує ефективніше там, де розбіг

думок не дуже великий. Але в політичній системі з чітко вираженими суперечностями і потенційно ворожими один одному групами населення прийняття практично будь-якого рішення може стати грою з надзвичайно високими ставками, і тоді влада більшості ставить під загрозу цілісність і благополуччя системи в цілому.

Лейпхарт пропонує два шляхи для перетворення меншості в більшість. **Перший**, коли значна кількість нестійких у своїх думках виборців може різко змінити своє ставлення до існуючої влади і віддати голоси не тільки партіям або партії, яка утримує владу, а опозиції, і тим самим дати їй більшість, яка необхідна для формування уряду. **Другий**, коли можлива система ротації, при якій впродовж декількох років кожна партія буде почергово входити до уряду.

Автономія сегментів і федералізм. Це, за Лейпхартом, по суті самоуправління меншості в сфері своїх інтересів, що є логічним наслідком принципу великої коаліції. З усіх питань загального характеру рішення приймається сегментами спільно на началах пропорційності влади. Але з окремих питань право прийняття рішень може бути передане окремим сегментам.

Право вето. З цим принципом Лейпхарт пов'язує такий стан, коли головна мета права вето меншості концентрується в реальному захисті прав меншин. Це означає, що таке право надається кожному сегменту захищати себе і вручає його і безпеку кожного у ті єдині руки, які тільки й можуть надійно забезпечити їх — в його власні руки.

Разом з тим він зауважує, що ці складнощі можуть бути не такими складними, якщо будуть враховувати такі моменти:

1) якщо вето має взаємний характер, всі групи, що належать до меншості, володіють ним і здатні його застосувати;
2) усвідомлення того, що сам факт право вето завжди є в арсеналі доступних засобів, що надає меншості відчуття впевненості тим самим знижує його ймовірність застосування на практиці;
3) кожний член сегмента розуміє і усвідомлює небезпеку глухого кута, до якого може привести необдумане застосування право вето.

Тому, на думку Лейпхарта, взаємне вето буде або неформальним, неписаним дорученням, або офіційно оформленим правилом, яке закріплюється конституційно.

Принцип пропорційності. За Лейпхартом, також являє собою певне відхилення від принципу влади більшості. Це є метод, за допомогою якого між сегментами розподіляються посади в системі державної служби, а також обмежені фінансові ресурси у формі державних субсидій. Цей принцип за суттю є нейтральним і неупередженим способом розподілу і ліквідації з процесу

прийняття рішень багатьох проблем. Його найважливіша функція: при прийнятті політичних рішень, пов'язаних із розподілом політичного впливу, всі сегменти повинні бути не просто представленні, а представленні пропорційно.

Окремі риси консоціальної демократії, підкреслює вчений, можуть стати причиною її неефективності і нездатності швидко приймати необхідні рішення, зокрема:

1) на практиці при владі великої коаліції процес прийняття рішень проходить дуже повільно;
2) взаємне вето небезпечне тим, що процес прийняття рішень може бути паралізованим;
3) практика використання пропорційності при призначенні на державну службу визначає, що належність до певної групи буде ставати важливішою, ніж самі характеристики кандидатів;
4) автономія сегментів у буквальному смислі дорого коштує: вона вимагає створення нових ланок в ланцюгу державного апарату, рівно як і створення самостійних структур управління для кожного сегменту.

Лейпхарт вважає, що демократія може бути визначена не тільки як керування за допомогою народу, але також, відподно до знаменитого формулювання Президента Авраама Лінкольна, як керування відповідно до народних побажань. Демократичні режими характеризуються не абсолютним, але високим ступенем віповідальності: їхні дії знаходяться у відносно близькій відповідності з побажаннями відносної більшості громадян протягом тривалого проміжку часу.

Питання для обговорення

1. Концепція демократії Г. Ласкі
2. Теорії зацікавлених груп А. Бентлі і Д. Трумена
3. «Поліархія» Роберта Даля.
4. Теорія демократії Джованні Сарторі.
5. Консоціальна демократія Арендта Лейпхарта.

ТЕМА 19. ТЕОРІЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ

1. Теорія політичної модернізації Самюеля Хантінгтона
2. Критичний раціоналізм світового політичного розвитку Карла Поппера

1. Теорія політичної модернізації С. Хантінгтона

Самюель Філіппс Хантінгтон (1927-2008). *Навчався в Єльському (бакалавр 1946 р.), Чиказькому (магістр 1949 р.) і Гарвардському (доктор*

1951 р.) університетах. Займався викладацькою роботою в Гарварді, очолював Інститут досліджень проблем війни і миру при Колумбійському університеті. Крім цього, займав посаду координатора в плануванні при Раді національної безпеки в адміністрації Дж. Картера (1977-1978); потім виконавчого директора Центра Міжнародних досліджень при Гарвардському університеті (1975-1976, 1978-1989). Він обирався віце-президентом (1984-1989) Американської асоціації політичних наук, а в 1985-1987 рр. — і президентом. З 1989 р. — директор Інституту стратегічних досліджень ім. Дж. Оліна. Є дійсним членом Американської академії наук і мистецтв (1965 р.).

Основні праці: «Солдат і держава: теорія і політичні аспекти громадянсько-військових відносин» (1957), «Спільна оборона: стратегічні програми в національній політиці» (1961), «Зміна моделей військової політики» (1962), «Політична влада: США — СРСР» (1964, співавтор — З. Бжезінський); «Політичний порядок в змінних суспільствах: динаміка розвитку однопартійних систем» (1970), Криза демократії» (1975), «Важкий вибір: політична участь в країнах що розвиваються» (1976), «Американська політика: неодмінність дисгармонії» (1981), «Дилеми світової політики» (1985), «Політичний розвиток» (1986), «Третя Хвиля: демократизація в кінці XX ст.» (1991), «Зіткнення цивілізацій і перетворення світового порядку» (1996) та ін.

Теорія політичної модернізації і розвитку.

Хантінгтон стверджує, що громадяни цілком нормально проживуть в умовах політичного порядку без свободи, але вони не зможуть скористатися свободами без порядку. Під останнім він розуміє спроможність високоінституціоналізованої системи зберегти свою автономію шляхом включення нових груп у політику таким чином, щоб вони діяли відповідно до уже прийнятих суспільством (інстуціоналізованих) норм і схем політичної активності. В свою чергу, політична участь для Хантінгтона — це енергійна діяльність громадян, яка впливає на прийняття рішень владами, тобто вибори, лобіювання, членство в організаціях, а також насильство.

Ототожнюючи політичний розвиток з «інституалізацією політичних організацій і процедур», а політичну модернізацію — з масовою мобілізацією і розширенням політичної участі, він висунув гіпотезу про те, що швидка модернізація негативно впливає на інститути і приводить їх до занепаду. В її основі лежить позитивне уявлення про політичну стабільність, яка розглядається як абсолютна мета і джерело легітимності політичних інститутів та існуючого ладу незалежно від задіяних інтересів і характеру режиму.

Соціоекономічна модернізація, за Хантінгтоном, «це процес, який приводить до однорідності», породжує «тенденцію до схожості» сучасних

суспільств через появу в них «однакового набору основних якостей» внаслідок урбанізації, індустріалізації, поширення освіченості, появи ЗМІ і т. п. Вона створює передумови для політичної модернізації і розвитку.

Соціальна структура ускладнюється. В традиційному суспільстві спостерігається «проста політична єдність», яка часто-густо має «чисто етнічну, релігійну або професійну основу», для підтримки якої не вимагається наявність високорозвинутих політичних інститутів. Але чим складнішим і різноманітнішим в ході модернізації стає суспільство, тим воно більшою мірою залежить від ефективного функціонування політичних інститутів, гострий дефіцит яких відчуває більшість суспільств, що модернізуються. Звідси Хантінгтон робить висновок про те, що швидка соціально-економічна модернізація породжує політичну нестабільність і занепад у сфері політики.

***Політична модернізація**,* за Хантінгтоном, це розвиток політичної свідомості та участі, які породжують у кінцевому рахунку нестабільність. Він також застосовує і інші формулювання політичної модернізації, але обов'язково включає в них такі елементи: раціоналізація, диференціація і політична участь. Під раціоналізацією влади він розуміє такий процес, у ході якого внаслідок секуляризації, послаблення традиційних лояльностей, інтеграції і централізації з'являється власне політична влада, в суспільстві утверджується єдиний владний центр, який наділений суверенітетом. Одночасно в суспільстві відбувається диференціація нових політичних функцій і виникнення спеціалізованих структур для їх здійснення, а також масова політична участь і формування нових політичних інститутів для їхньої організації. Політична модернізація може бути ініційована не тільки економічними змінами, а й інтенсифікацією соціальних комунікацій, підвищенням рівня освіченості і т. п.

Хантінгтон впроваджує ще дві моделі модернізації: технократичну і **популістську**.

1. ***Технократична модель модернізації*** визначається цілеспрямованим **зниженням рівня політичної участі громадян, високими темпами економічного зростання і нерівності в доходах**, **що приводить до поляризації суспільства**, яка, в свою чергу, віддзеркалюється на різному підвищенні позаінституціональної участі громадян, наслідком яких можуть бути соціальні потрясіння.
2. ***Популістська модель модернізації*** завжди акцентує увагу на **збільшенні можливостей політичної участі**, яке **супроводжується заходами щодо забезпечення економічної рівності (шляхом перерозподілу)**, що може викликати погіршення параметрів економічного розвитку. **При цій моделі внаслідок різкого економічного розвитку та зростання участі можуть проявлятися різного роду громадянські зіткнення**.

Такими обґрунтуваннями вчений доводить несумісність основних цілей модернізації: не рівність впливає на ступінь політичної участі, а саме останнє впливає на рівність.

Визначаючи інститути як «стабільні високооцінювані, часто повторювані моделі поведінки», інституціоналізацію «як процес набуття організаціями і процедурами стабільності і цінності» і політичний розвиток як створення складних і автономних політичних інститутів, **Хантінгтон пропонує чотири перемінні для визначення рівня інституалізації організацій, процедур і політичних систем:**

- здатність до адаптації (функціональна) і до викликів середовища;
- складність (визначається наявністю різних елементів, підсистем і функцій і в наслідку підтримує стабільність);
- автономія (автономія політичної сфери — атрибут зрілої політичної системи, який здатний забезпечити входження нових груп у політику за визначеними правилами; її відсутність або переважання неполітичних засобів і методів у політиці повертається корупцією);
- цілісність.

Наслідками низького рівня автономії і цілісності є державні перевороти і часте втручання військових в політику. Хантінгтон досить аргументовано доводить, що рівень розвитку будь-якої політичної системи залежить від співвідношення між політичною інституціоналізацією і політичною участю. Із цього він робить висновок, що країни відрізняються між собою переважно не формами правління, а ступенем керованості та його джерелами. Хантінгтон вибудовує свою систему співвідношення політичної модернізації і розвитку та їхньої залежності від соціально-економічних процесів.

Структура її така:

1) збільшення соціальної мобілізації порівняно з економічним зростанням призводить до ситуації розчарування внаслідок завищених соціальних очікувань (фрустрації);
2) зростання соціальної фрустрації порівняно з реальними можливостями мобільності приводять до політизації громадян і як наслідок, до зростання політичної участі;
3) запізнення політичної інституалізації, її невідповідність рівню політичної участі призводить до політичної нестабільності.

Таким чином, якщо темпи соціальної мобілізації і розширення політичної участі високі (результат політичної модернізації), а темпи політичної організації та інституалізації (показники політичного розвитку) низькі, то наслідком стає всезагальне насильство і нестабільність. Звідси висновок про те, що свідоме або спонтанне збільшення участі необхідно обмежувати різноманітними засобами

або спрямувати його в партійне русло. Навпаки, більш висока стадія розвитку характеризується розширенням політичної участі або економічним зростанням.

Проблеми демократизації суспільного розвитку.

За Хантінгтоном, хвиля демократизації — це «група переходів від недемократичних режимів до демократичних у певний період». До цієї хвилі зазвичай відноситься також лібералізація, або часткова демократизація, у тих політичних системах, які не стають повністю демократичними. С. Хантігтон дійшов висновку, що **у світі мали місце три хвилі демократизації**. Кожна з них торкалася порівняно невеликої кількості країн, і під час кожної відбувалися переходи і в недемократичному напрямку. **За кожною з перших двох хвиль демократизації слідував відкат**: деякі, хоч і не всі, країни, що зробили передусім перехід до демократії, поверталися до недемократичного правління.

Хантінгтон визначив такі часові рамки хвиль демократизації:

1) перша, довга хвиля демократизації мала місце у 1828-1926 рр., перший відкат - у 1922-1942 рр.;
2) друга, коротка хвиля демократизації відбулася у 1943-1962 рр., другий відкат - у 1958-1975 рр.;
3) третя хвиля демократизації почалася 1974 р. і триває досі.

Перша хвиля, згідно з концепцією Хантінтона, **пішла від американської та французької революцій.** Проте формування національних справді демократичних інститутів — це феномен XIX ст.

Дослідники висувають два вагомі критерії політичних систем XIX ст., які досягли демократичного мінімуму в контексті тієї епохи:

- по-перше, 50 % дорослого чоловічого населення повинно мати право голосу;
- по-друге, відповідальний голова виконавчої влади або має зберігати у себе підтримку більшості у виборному парламенті, або обиратися під час періодичних всенародних виборів.

Першою країною, яка відповідала цим критеріям, були США близько 1828 р.

До кінця XIX століття перехід до демократії здійснили Швейцарія, заморські британські домініони, Франція, Великобританія і кілька дрібних європейських країн. Незадовго до Першої світової війни більш-менш демократичні режими встановилися в Італії та Аргентині, а також у тих, хто отримав незалежність Ірландії та Ісландії. За 100 років понад 30 країн запровадили принаймні мінімальні загальнонаціональні демократичні інститути.

Перший відкат почався в 1922 р. в Римі, коли Муссоліні прийшов до влади, отримавши в своє розпорядження нестабільну і корумповану італійську демократію.

Демократичні інститути, створені 1920-х гг. у Литві, Польщі, Латвії та Естонії, були повалені внаслідок військових переворотів. Після захоплення влади Гітлером у 1933 р. було покінчено з демократією у Німеччині, у 1934 р. загинула австрійська демократія, а у 1938 р. – демократія в Чехії. Подібні хвилі відкату пережили Греція (1915), Португалія (1926), Іспанія (1936-1939), Японія (1930). Зміни режимів відображали розквіт комуністичних, фашистських та мілітаристських ідеологій. У Франції, у Великій Британії та інших країнах, де демократичні інститути збереглися, антидемократичні рухи також набирали сили, чорна її в кризі економіки кінця 1920-х рр. та депресії 1930-х рр.

Друга світова війна започаткувала **другу, коротку хвилю демократизації**. Союзницька окупація сприяла запровадженню демократичних інститутів у Західній Німеччині, Італії, Австрії, Японії та Кореї, хоча водночас радянським режимом було зруйновано демократію у країнах «соціалістичного табору».

Наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. прийшли до демократії Туреччина та Греція. Щодо Латинської Америки: Уругвай повернувся до демократії під час Другої світової війни, а в Бразилії та Коста-Ріці демократичні зміни відбулися наприкінці 1940-х років. В інших латиноамериканських країнах — Аргентині, Колумбії, Перу та Венесуелі — вибори 1945 та 1946 років привели до влади всенародно обрані уряди.

Проте у всіх чотирьох країнах демократична практика виявилася недовгою, і до початку 1950-х років. там утвердилися диктатури. Розпад колоніальної системи породив низку нових країн. У багатьох із них не робилося жодних реальних спроб запровадити демократичні інституції. У деяких країнах, наприклад, у Пакистані, Малайзії, Індонезії, встановилися квазі-демократичні інститути. В інших, наприклад, в Індії, Шрі-Ланці, на Філіппінах, в Ізраїлі, — демократичні інститути протрималися близько десяти років.

Після другої світової війни хвиля демократизації захопила Африканський континент. *У 1960 р. демократичним проголосила себе найбільша держава Африки – Нігерія, де демократичні інститути протрималися близько десяти років.*

На початку 1960-х років. друга хвиля демократизації вичерпала себе. *Наприкінці 1950-х років політичний розвиток та транзит режимів отримали авторитарний тренд. Істотні зміни відбулися Латинської Америки. Зсув у бік авторитаризму почався в Перу (1962), Бразилії та Болівії (1964), Аргентині (1966), Еквадорі (1972), Уругваї та Чилі (1973).*

Аналогічні процеси розпочалися в Азії. У 1958 р. армія встановила режим воєнного стану Пакистані. У 1959 р. від демократичних процедур відмовилися у Кореї, у 1960 р. – на Тайвані, у 1965 р. – в Індонезії, у 1972 р. – на Філіппінах. У

1975 р. Індіра Ганді, тимчасово відмовившись від демократичної практики, оголосила надзвичайний стан Індії. У 1967 р. у Греції прийшли до влади «чорні полковники», а Туреччині військові повалили громадянський уряд країни.

В Африці відкат другої хвилі демократизації виявився ще більш наочно. Нігерія в 1966 р. стала жертвою військового перевороту. Тридцять три інших африканських держави, які здобули незалежність між 1956 і 1970 р., стали авторитарними. Єдиною африканською країною, яка стійко дотримувалась демократичної практики, залишилася Ботсвана.

Глобальний поворот від демократії до авторитаризму у 1960-х – на початку 1970-х рр. набув вражаючих розмірів. За однією з оцінок, третина з 32 демократій, що існували у світі в 1958 р., перетворилася на авторитарні режими до середини 1970-х рр.

Сформувався дуже песимістичний погляд на необхідність демократії країнам, що розвиваються, і посилили сумніви в життєздатності демократії в розвинених країнах, де вона існувала багато років.

Третя хвиля демократизації почалася 1974 р. після падіння диктатури в Португалії. За 15 років демократичні режими прийшли на зміну авторитарним майже 30 країнах Європи, Азії та Латинської Америки. У деяких країнах відбулася значна лібералізація авторитарних режимів. В інших — рухи, які виступають за демократію, набули сили та легальності.

Спочатку цей демократичний «приплив» виявив себе у Південній Європі. Через три місяці після португальського перевороту впав військовий режим у Греції, який існував з 1967 р., потім в Іспанії смерть Франка у 1976 р. поклала край його режиму. Наприкінці 1970-х років. демократична хвиля докотилася Латинської Америки.

Демократичний рух заявив про себе і в Азії. На початку 1977 р. перша демократична країна третього світу - Індія, - проіснувавши півтора роки в умовах надзвичайного стану, повернулася на демократичний шлях. У 1983 р. у Туреччині внаслідок відходу військових та демократичних виборів було сформовано громадянський уряд, а на Філіппінах після знищення диктатури Маркоса у 1986 р. відновлено демократію. У період із 1987 по 1988 рр. зобов'язання створити демократичну політичну систему взяли він Південна Корея, Тайвань і Пакистан.

Наприкінці 1980-х років демократична хвиля захлеснула комуністичний світ. *У 1988 р. в Угорщині розпочався перехід до багатопартійної системи. У 1989 р. вибори делегатів з'їзду народних депутатів СРСР завдали поразки кількох високопоставленим партійним лідерам і дозволили створити незалежну Верховну Раду. На початку 1990 р. стали розвиватися багатопартійні системи*

у прибалтійських республіках, а комуністична партія Радянського Союзу відмовилася від керівної ролі.

Стагнація транзиту та відкати хвиль демократизації

Процеси відкатів після першої та другої хвиль демократизації С. Хантінгтон вбачає в тому, що:

По-перше, причини переходів від демократичних до авторитарних політичних систем відрізнялися не менше, ніж причини переходів від авторитаризму до демократії, і почасти перепліталися з ними.

Серед факторів, що сприяли транзиту під час першого та другого відкатів, американський політолог називає такі:

- недостатня вкоріненість демократичних цінностей серед ключових груп еліти та широкого загалу;
- економічна криза або крах, що загострив соціальний конфлікт і підвищив популярність жорстких заходів, які могли бути застосовані лише авторитарним урядом;
- соціальна та політична поляризація, часто викликана діями лівих урядів, які намагалися проводити надмірно багато великих соціально-економічних реформ надто швидко;
- рішучість консервативних груп середнього та вищого класу позбутися популістських та лівих рухів, а також позбавити нижчий клас доступу до політичної влади;
- зникнення закону та порядку внаслідок тероризму та повстанських рухів;
- інтервенція недемократичної іноземної держави або завоювання ним іншої держави;
- ефект «снігової грудки» у вигляді дії прикладу аварії або повалення демократичних систем в інших країнах.

По-друге, переходи від демократії до авторитаризму, крім тих, що були викликані діями іноземних факторів, майже завжди здійснювалися тими, хто стояв при владі або близько до влади у демократичній системі. **По-третє,** у багатьох випадках як першого, і другого відкатів демократичні системи замінювалися історично новими формами авторитарного правління.

Проте про жодну з усіх старих і нових форм авторитаризму не можна сказати, що вона найбільш ймовірна, але про жодну також не можна сказати, що вона повністю неможлива.

Застій демократизації у межах її сучасної третьої хвилі пояснюється такими факторами:

1) слабкістю соціальної бази ліберального демократичного транзиту, що виявляється у слабкості середнього класу, його незначності (або недостатньої питомої ваги у соціальній структурі суспільства);

2) слабкістю та недостатньою структурованістю громадянського суспільства;
3) відсутністю ефективної багатопартійної системи за наявності безлічі дрібних політичних партій, які не в змозі створити реальну дійсну опозицію та мобілізувати громадян для забезпечення ефективного контролю за владними структурами;
4) дуже слабкою поширеністю серед громадян ліберальної політичної культури.

Хантінгтон виділяє три типи процесів (моделей) переходу:

- *трансформації* (еліти ініціюють і очолюють перехід);
- *усунення* або *повалення* (опозиція на чолі процесу, авторитарний режим руйнується або сам або його ліквідовують);
- *заміна* (демократизація як результат спільних дій уряду і опозиції).

Трансформація, більше поширена в кількісному відношенні і заміна (в окремих випадках різниця між ними умовна) моделі демократичного транзиту найбільш характерні для більшості військових і однопартійних режимів.

Трансформація проходить п'ять основних фаз:

1) поява в рамках авторитарного режиму ліберально і демократично налаштованих реформаторів;
2) отримання реформаторами влади, причому їх лідерам необхідно якнайшвидше поставити своїх прихильників на ключові позиції в силових структурах;
3) провал лібералізації (курс на лібералізацію, пом'якшення, «покращення» авторитарного режиму при його збереженні швидко себе вичерпує; він приводить або до масштабної демократизації політичної системи, або до посилення режиму);
4) **стара легітимність** (підкреслює спадковість, зв'язки з минулим; реформаторам слід проводити демократичні реформи в рамках інститутів, установлених ще авторитарним режимом), **повалення консерваторів** (реформатори-демократи посилюють свої позиції в уряді, ослабляють і витісняють консерваторів, але при цьому роблять їм окремі компенсації і демонструють збереження зв'язків з минулим; потрібно бути готовим до намірів заколоту з боку консерваторів, можна його спровокувати, а потім жорстоко повалити);
5) проходить за межами авторитарного режиму — **кооптування опозиції** (реформатори-демократи звертаються з консультаціями до лідерів опозиційних круп і рухів, результатом яких можуть стати переговори і в кінцевому рахунку укладання договорів, пакетів, меморандумів; опозиція розглядається реформаторами як опора в конкуренції з консерваторами).

Як показує досвід вдалих трансформацій, реформатори-демократи повинні утримувати ініціативу демократизації і намагатися гасити невиправдано високі соціальні і політичні очікування, підтримуючи при цьому помірковану опозицію і створюючи відчуття неминучості демократичних перемін.

Заміна як модель демократичного транзиту є результатом спільних дій уряду, який не має принципових намірів утримувати владу за будь-яких обставин і готовий розпочати консультації про зміни режиму, але сам не здатний їх ініціювати, та опозиції, серед якої переважають демократично налаштовані і поміркковані, але недостатньо сильні для самостійної заміни режиму і налаштовані за певних обставин брати участь у переговорах з урядом.

Заміна розвивається, як правило, за таким сценарієм:

1) уряд розпочинає в країні лібералізацію, через що владний потенціал зменшується;
2) опозиція користується результатами лібералізації і послаблення уряду, намагається збільшити свою базу підтримки і активізує діяльність з надією усунути уряд;
3) влада застосовує жорстокі заходи, щоб припинити політичну мобілізацію населення опозицією;
4) в умовах невизначеності уряд і опозиція розуміють, що заходять у глухий кут, і розпочинають шукати шляхи до ведення переговорів і досягнення компромісу.

Усунення характерно в основному для режимів, заснованих на особистій диктатурі, і досить виразно вирізняється від трансформації: в уряді немає реформаторів або їхні позиції досить слабенькі, влада повністю монополізована консерваторами або диктатором, у кінцевому рахунку вони опираються на військову силу, і в останній момент — на вирішальний фактор: на чиїй стороні армія.

В цих умовах демократизація являється результатом втрати правлячим режимом впливу, що приводить до його саморуйнації або повалення, і приходу до влади опозиційних груп, які різко відмежовуються від минулого, тобто замість «старої легітимності» вимальовується «майбутня легітимність».

Усунення проходить три основних фази розвитку:

1) підготовка повалення режиму (початком може стати військова поразка, втрата підтримки з-за кордону і т. п.);
2) руйнація режиму (дуже швидка);
3) боротьба після падіння старого режиму між групами опозиції, які взяли владу.

Цивілізаційна модель майбутнього світу. Хантінгтон звертається до проблем цивілізаційного розвитку в працях «Зіткнення цивілізацій» та

«Зіткнення цивілізацій і оновлення світового порядку». В них вчений стверджує, що замість ліберального сценарію «кінця історії» і затухання глобальних конфліктів має місце перетворення факторів культурного характеру в основне джерело майбутніх конфліктів у світі, які наберуть форми конфліктів між «націями і групами», що належать до різних цивілізацій. Останню Хантінгтон визначає як «культурну спільність найвищого рангу, як найширший рівень культурної ідентичності людей»; вище цивілізації в цьому відношенні може бути тільки весь людський рід.

Цивілізації достатньо динамічні: вони «змішуються, накладаються одна на другу, включають субцивілізації», «у них буває підйом і занепад, вони розпадаються і зливаються» і, нарешті, вони можуть згинути в «тисках часу».

«Зіткнення цивілізацій» є наслідком того, що головним критерієм відмінностей між людьми в сучасному світі стає культурна належність, або ідентичність, яка складається з лінгвістичних, етнічних, історичних, релігійних, інституціональних елементів, а традиційні ідеологічні, економічні і т.д. антагонізми поступово втрачають статус домінуючих у політиці, яка все більше перетворюється на засіб утвердження культурних і цивілізаційних ідентичностей.

Ці обставини ведуть до перетворення світового порядку: він стає уже не навколо політико-ідеологічних блоків держав, як під час холодної війни, а навколо семи-восьми основних цивілізацій світу: західної, конфуціанської, японської, ісламської, індуїстської, православно-слов'янської, латино-американської і «можливо африканської» (пізніше Хантінгтон додав дев'яту — буддистську).

Зіткнення цивілізацій, як підкреслював Хантінгтон, неминуче через:

1) фундаментальні відмінності між цивілізаціями;
2) посилення взаємодії між ними («світ все більше стає тісним») і зростання цивілізаційної самосвідомості;
3) ослаблення (один із наслідків модернізації) і наступну заміну ідентифікації з місцем проживання і «своєю» нацією-державою, конфесійною ідентифікацією, яка викликає сплеск релігійного фундаменталізму;
4) роздвоєння ролі Заходу, який активно поширює свої цінності і відстоює свої інтереси, який стає менш популярним у незахідних еліт і все більше популярним у широких масах народів, які прагнуть до західного стилю життя і цінностей;
5) стійкість культурних і цивілізаційних відмінностей;
6) посилення економічного регіоналізму, успіх якого прямо пов'язаний з цивілізаційною спільністю учасників регіональних економічних зв'язків.

Основним джерелом конфліктів близького майбутнього, за Хантінгтоном, стануть взаємовідносини між Заходом і деякими незахідними цивілізаціями, представленими, насамперед, у вигляді «конфуціансько-ісламського» блоку. Саме у сфері взаємовідносин із Заходом будуватимуться стратегії розвитку всіх інших цивілізацій, які роблять вибір між самоізоляцією, копіюванням західних інститутів і засвоєнням його цінностей або протистоянням (у якійсь формі) Заходу. В останньому випадку країни і цивілізації повинні здійснити модернізацію без вестернізації, тобто стати сучасними і при цьому залишатися незахідними, зберігши свою унікальність.

Висновок Хантінгтона однозначний: не дивлячись на окремі прояви, єдина універсальна цивілізація переважно західного ґатунку, в найближчому майбутньому неможлива.

Одна з ключових проблем його досліджень — політичний розвиток, який відокремив від соціально-економічної модернізації. Основним критерієм політичного розвитку американський вчений вважав інституціоналізацію. Високий рівень політичної інституціоналізації є основою політичної стабільності і стійкості в перехідних суспільствах.

2. Критичний раціоналізм світового політичного розвитку Карла Поппера (1902-1994)

Карл Поппер народився у Відні в родині юриста, переконаного ліберала, шанувальника Е. Канта й Дж. Ст. Мілля. Основна сфера інтересів Поппера — методологія наукового дослідження, теорія пізнання. Але поряд з філософією його вабило і громадське життя. Наукова кар'єра Поппера розпочалася у Відні. З 1937 по 1946 р. він працював у Новій Зеландії, а з 1946 р. до середини 70-х років у Лондонській школі економіки. До кінця своїх днів Поппер залишався палким шанувальником Англії та її політичної системи. Отримавши широке визнання як філософ і соціолог, Поппер виступав з лекціями в багатьох найбільших університетах світу.

Основні праці: «Логіка наукового відкриття» (1934), «Передбачення і заперечення» (1963), «Об'єктивне значення — еволюційний підхід» (1972), «Особа та її мозок» (1977) та ін.

У названих працях К. Поппер з позицій критичного раціоналізму, тобто подолання логічного позитивізму, розглядає широке коло проблем філософії політики, а тому багато дослідників називають ці праці маніфестом «політичної філософії науки» чи «філософії науки про політику», яка продовжує традиції радикального лібералізму Дж. Ст. Мілля.

У двотомнику «Відкрите суспільство і його вороги» автор, аналізуючи ідейні витоки різних суспільств, вказує на трьох головних у людській історії

ідеологічних ворогів «відкритого суспільства». Цими «ворогами» були Платон, Гегель і Маркс.

У «Відкритому суспільстві...» подано розгорнуту критику ідей і Гегеля та Маркса: їхні концепції трактуються Поппером як повна протилежність учення про «відкриті» системи суспільного устрою, тобто як такі доктрини, що культивують ідейні платформи для «закритого» типу суспільств. Щодо мислителів, котрі репрезентують «відкриті» вчення, то серед них автор називає передусім Сократа і Канта.

Теорія відкритого і закритого суспільства. К. Поппер закритим називає суспільство, яке організоване за тоталітарним принципом на основі авторитарно установлених і незмінних норм. На противагу йому, «відкрите суспільство, засноване на могутньому критичному потенціалі людського розуму, в якому не просто терплять, а всіляко стимулюють за допомогою демократичних інституцій інакомислення, інтелектуальну свободу індивідів і соціальних груп, спрямованих на вирішення соціальних проблем і неперервне реформування суспільства».

Для нього характерне підпорядкування магічним силам, магічне, або ірраціональне, некритичне ставлення до звичаїв соціального життя. Розпорядження (закони та звичаї) і заборони (табу) повністю визначають усе життя суспільства й людини. Це суспільство можна було б уподібнити клітці, якби не одна обставина: люди не усвідомлюють своєї несвободи, своєї пов’язаності веліннями й заборонами, оскільки вони позбавлені здібності до критичної оцінки і самостійного прийняття рішень. У цьому і немає потреби, за них усе вирішено традицією, її диктат видається природним, єдино можливим та абсолютно не обмеженим ззовні.

Плем’я виступає як зразок, прототип закритого суспільства, але останнє аж ніяк не зводиться до племені. Поппер пише, що він буде називати магічне, племінне або колективістське суспільство закритим. У цей розряд відносяться фашизм, комунізм, будь-які суспільства, для яких характерна духовна й політична тиранія. Християнство розпочиналося як відкрите суспільство, але інквізиція зробила його закритим, надала йому тоталітарного, антихристиянського забарвлення.

Відзначаючи загальні властивості всіх закритих суспільств (ірраціоналізм, відсутність свободи вибору і т. п.), Поппер не приділяє належної уваги розходженням між ними. Модель закритого суспільства отримала в Поппера абстрактний позаісторичний зміст.

Відкрите суспільство — раціональне й критичне. У ньому панують розум і воля. Тут розходження між законами природи і суспільства цілком очевидні. Людина усвідомлює свою автономність, вона — не є клітинкою єдиного

суспільного організму. Звідси проявляються моральні колізії, необхідність приймати самостійні рішення. Суспільні проблеми слугують предметом вільного обговорення. У системі управління відкрите суспільство демократичне, в економіці воно вимагає вільного ринку. Поппер не приховує, що відкрите суспільство — це зображення тих порядків, які конституювалися в передових країнах Заходу.

Вважаючи відкрите суспільство найкращим із усіх можливих, оскільки саме воно створює передумови для прогресу, Поппер не ігнорує властивих йому протиріч. Багато членів відкритого суспільства «прагнуть піднятися по соціальній драбині і зайняти місця інших членів». Це може привести «до такого важливого суспільного явища, як класова боротьба», тоді як в організмі, яким є племінне суспільство, «не можна знайти нічого подібного на класову боротьбу».

Перехід від закритого до відкритого суспільства Поппер характеризує як «одну з найглибших революцій, через які пройшло людство». Він супроводжувався проблемами і напруженням, пов'язаними з «проблемою тертя між класами, котрі вперше виникли в процесі краху закритого суспільства». Цю найбільшу революцію почали греки, але вона «все ще знаходиться у своїй початковій стадії, а саме — в стадії переходу від закритого суспільства до відкритого».

Відкрите суспільство являє собою одночасно й ідеал, і політичну програму Поппера. Вона неоригінальна і включає традиційний набір ліберальних принципів, «те, у що вірить Захід»: заперечення деспотизму і насильства, захист прав і свобод людини, свобода думки й ідейний плюралізм, система політичної демократії західного зразка.

Держава і влада як соціальне явище. Підхід Поппера до держави і влади як соціального явища значною мірою визначається його критикою марксистської методології.

За Марксом, вважає Поппер, політика виявляється на останньому місці, вона залежить від системи економічних класових відносин, характер яких диктується розвитком техніки. Поппер приходить до протилежного погляду на речі, для нього «політична влада має фундаментальний характер».

Екстраполюючи точку зору Поппера про фундаментальний характер політичної влади на марксистську ідеологію, можна припустити, що держава видається йому базисом відносно економіки. Вона визначає шляхи економічного розвитку, і немає факторів, здатних перешкодити їй обрати і впровадити ту чи іншу лінію.

За Поппером, «держава — це неминуче зло»; вона необхідна для захисту прав кожної людини, але в той же час вона являє собою постійну загрозу або зло, хоча й необхідне. Для виконання своїх функцій держава повинна мати більшу

силу, ніж будь-який окремий громадянин чи суспільна корпорація. Розширення влади держави понад необхідний рівень небезпечне.

Виходячи з небезпеки розширення державних повноважень, Поппер оголошує основним питанням політичної теорії не «кому належить влада», а «скільки влади варто надати уряду» або, іншими словами, «як побудувати політичні установи таким чином, щоб навіть некомпетентні й нечесні правителі не змогли заподіяти занадто великої шкоди». Йдеться про «стримування і противаги, за допомогою яких політична влада, її сваволя і зловживання нею можуть контролюватися і долатися». При цьому Поппер репрезентує ці два питання («кому належить влада» і «скільки влади варто дати уряду») як взаємовиключні.

Цілі держави, стверджує Поппер, повинні бути обмеженими й негативними, їх можна узагальнити одним словом: «захист». Держава покликана забезпечити певні загальні умови, щоб люди могли переслідувати свої цілі й облаштовувати своє життя за власним бажанням. Ці умови полягають у захисті життя, свободи та власності від зазіхань з боку приватних осіб та органів держави, у подоланні матеріальних нестатків і страждань та в підтримці певного рівня загального благополуччя.

Поппер приходить до протилежного Марксу погляду – для нього політична влада має фундаментальний характер.

Як бачимо, функції держави, за Поппером, все ж виходять за рамки захисних і негативних. Але позитивні цілі Поппер зводить до мінімуму. Він підкреслює, що держава не повинна прагнути зробити людей щасливими чи створити усталений суспільний лад.

Подібні спонукання небезпечні. У людей не може бути єдності в цих питаннях. Звідси, здійснення проектів радикальних перетворень зумовить зазіхання на свободу особи. Утилітаристській формулі «найбільше щастя найбільшій кількості людей» Поппер протиставляє свою, більш скромну: «найменші страждання (з тих, яких уникнути неможливо) для всіх». Що таке страждання, завжди зрозуміло, міркує Поппер, і в цьому питанні люди можуть дійти спільної згоди.

Він переконаний, що вільний ринок є одним з найважливіших ознак відкритого суспільства, оскільки лише він здатний задовольнити потреби споживача, а саме це є єдиною раціональною метою всякої економічної системи. Але вільний ринок володіє і низкою істотних недоліків. Він веде до монополій, які обмежують волю, а також до бідності і до зловживань економічною владою.

Демократичний уряд зобов’язаний втручатися в економічне життя, щоб запобігати негативним наслідкам вільного ринку й оберігати громадян від економічного примусу.

Отже, консерватор і ліберал другої половини XX ст. Карл Поппер виступає за державний інтервенціонізм.

Поппер не забуває і про небезпеку державного інтервенціонізму: «розширюючи владу уряду, підсилюючи бюрократію, він загрожує свободі, а якщо свобода буде втрачена, разом з нею будуть втрачені всі позитивні здобутки». Виступаючи за планове державне регулювання, Поппер виступає проти планової економіки, і не лише тому, що вона неефективна.

Поппер вважає, що державне регулювання не загрожуватиме свободі, якщо воно буде інституціональним і непрямим, а не особистим і безпосереднім.

Не приділяючи особливої уваги формальностям і тонкощам конституційного права, **Поппер виокремлює два типи або дві форми уряду (або державного ладу):**

- ті держави, в яких піддані можуть позбутися своїх правителів без кровопролиття;
- ті, де піддані можуть позбутися своїх урядів лише за допомогою кровопролиття.

Перший тип називається демократією, другий — тиранією або диктатурою. Поппера цікавить не правова форма, а політична суть, причому з однієї точки зору: чи може народ змінювати уряд мирним шляхом за власним бажанням.

Демократія — серцевина відкритого суспільства. Сутність демократії К. Поппер визначає не тільки через демократичність держави. Він скоріш намагається розкрити її через аналіз організації життєдіяльності суспільства в цілому. Зокрема, демократичність суспільного життя найбільш проявляється в забезпеченні свободи слова і критики, свободи вибору, наявності мирної й ефективної діючої опозиції, поваги прав і свобод меншості (гарантії цих прав від сваволі з боку більшості). Оберігаючи права особи й меншості, демократія відкидає концепцію і практику необмеженого та неконтрольованого суверенітету, до якого схиляються ті, хто вважає питання «кому належить влада» головним у політиці та у політичній теорії. Тільки демократичні інститути дозволяють проводити реформи без застосування насильства.

Поппер не ідеалізує демократію. Він констатує, що:

- і в умовах демократії править зовсім не народ;
- більшість часто приймає помилкові рішення;
- від демократії як такої не варто очікувати якихось матеріальних благ для громадян;
- вона лише створює рамки, в яких громадяни можуть діяти більш-менш організовано та усвідомлено.

Поппер називає демократію «найменшим злом із усіх форм правління». Але ця стриманість оцінок і певний цілком реалістичний скепсис не заважають йому бути переконаним прихильником демократії. Він оголошує злочином не лише спроби повалення демократії, але й «антиегалітаристську позицію в політичному житті».

Він заперечує політичний елітизм в усіх його варіантах, від платонівського правління філософів (хто буде оцінювати якості правителів) до антимарксистських фашистських еліт, які не поступаються в жорстокості комуністичній диктатурі. Для нього еліта і кліка на практиці нероздільні, а антидемократичний уряд — це небезпечна банда злочинців.

Заперечення демократії більшістю народів або громадською думкою в тих країнах, які надавали перевагу тиранам, свідчить не про негації й нежиттєздатність цього політичного режиму, стверджує Поппер, а про те, що демократичні традиції виявилися недостатньо сильними.

Можливість мирних трансформацій видається Попперу однією з найважливіших ознак демократії. Тому «принцип ненасильства» — складова частина його програми.

Застосування насильства виправдане тільки при тиранії, яка самим фактом свого існування унеможливлює ненасильницькі реформи. При цьому, його єдиною метою мусить стати створення передумов для подальшого проведення ненасильницьких реформ.

У цілому сутність демократії у відкритому суспільстві, за Поппером, можна окреслити такими положеннями.

1. **Демократію не можна характеризувати як правління більшості, навіть якщо брати до уваги інститут всезагальних виборів**. «Якщо можновладці не визнають інституцій, що гарантують меншості можливість проводити в життя мирні оздоровчі реформи, такий режим однозначно кваліфікується як тиранія».
2. **А звідси випливає, що існує дві форми правління — демократія і тиранія**.
3. **Демократична конституція не допускає тільки одного типу змін у системі законів — зміни, які піддають небезпеці саму демократію**.
4. **Демократія, яка в цілому підтримує меншість, не поширюється на тих, хто порушує закон**, і особливо на тих, хто підштовхує, збурює інших до насильницького повалення демократії.
5. **Політична лінія на зміцнення, оберігаючи демократію інститутів, не може упускати з виду наявність скритих антидемократичних тенденцій** серед керуючих і у владних структурах.

6. **Занепад демократії означає зникнення всіх прав**. Навіть за умови збереження економічного зростання соціальні повинності стають імперативом, а свавілля властей — безмежним.
7. **Демократія дає безцінну можливість відстоювати будь-яку розумну реформу, якщо її реалізація не вимагає насильства**. Стресовий ефект насильницьких перемін для цивілізації майже завжди породжує антидемократичні тенденції.
8. **У відкритому суспільстві вільне і законне обговорення, а також наслідки публічних дискусій впливають на політику**. В такому суспільстві є інститути, які сприяють свободі тих, хто не шукає вигоди.

Питання для обговорення

1) Теорія політичної модернізації Самюеля Хантінгтона
2) Критичний раціоналізм світового політичного розвитку Карла Поппера

ТЕМА 20. ПСИХОАНАЛІТИЧНИЙ ПІДХІД ДО АНАЛІЗУ ПОЛІТИКИ

1. Психоаналітичний підхід до аналізу політики З. Фрейда
2. Концепція «колективного несвідомого» К. Юнга
3. А. Адлер про гіперкомпенсацію у політиці
4. Психоаналітичний підхід до політики Г. Лассуела
5. Функціонально-психологічна теорія «політичної підтримки» (Д. Істон і Дж. Деніс)
6. Основні положення гуманістичної психології щодо політики. Е. Фромм про «втечу від свободи»

Активізація досліджень психіки людини не могла не зачепити політичну науку, позаяк такий потенційний інструментарій може подолати класичні недоліки останньої (схоластично-описовий, декларативно-ціннісний характер). Психологія як така здатна урізноманітнити політичну науку та надати змогу звернути увагу на ті феномени, які до цього практично не розглядалися: природу психічного життя як людини, так і соціуму, при тому без опори на формулювання типу «громадянськості», що вже передбачають логіку «правильного» та «неправильного».

1. Психоаналітичний підхід до аналізу політики З. Фрейда

З. Фрейд – основоположник психоаналізу

Істотний вплив на політичну науку здійснив *психоаналіз*. Він здатен зробити внесок у реалістичність сприйняття та аналізу політичних процесів. Поява психоаналізу та його оформлення пов'язані з постаттю *Зигмунда Фрейда **(1856-1936)*** (також транскрибують прізвище як *Фройд*).

Основні твори: «Тлумачення сновидінь» (1900), «Психопатологія повсякденного життя» (1901), «Один ранній спогад Леонардо да Вінчі» (1910), «Тотем і табу» (1913), «Лекції по введенню в психоаналіз» (1916-1917), «По той бік принципу задоволення» (1920), «Психологія натовпу і аналіз людського ''я''» (1921), «Я і Воно» (1923), «Незадоволення культурою» (1930).

Народився 6 травня 1856 р. у Фрайберґу, Чехія в сімї євреїв. У 1860 р. сім'я Фрейда в зв'язку з фінансовою скрутою перебралася до Відня. У 9-річному віці Фрейд вступив до гімназії (середня школа), де був одним з кращих учнів, і з відзнакою закінчив її в 17 років. Після цього бажав зробити військову або політичну кар'єру, але внаслідок антисемітських настроїв і матеріальну скруту його амбіції були перекреслені.

Восени 1873 р. вступив на медичне відділення Віденського університету. З 1876 по 1882 рік працював в лабораторії психології Ернста Брюкке, вивчаючи гістологію нервових клітин. У 1881 р. він з відзнакою склав випускні іспити і отримав ступінь доктора медицини.

У 1882 р. Фрейд приступив до медичної практики. Наукові інтереси привели його в головну лікарню Відня, де він почав дослідження в Інституті церебральної анатомії. У 1891 р. виходить друком робота Фрейда «Про афазії», в якій він, зокрема, вперше виступив з аргументованою критикою загальноприйнятої тоді концепції локалізації функцій мозку в певних його центрах і запропонував альтернативний функціонально-генетичний підхід до вивчення психіки і її фізіологічних механізмів.

У 1923 р. у Фрейда виявлено рак піднебіння. Вчений переніс 33 болісні операції, але продовжував працювати до останніх днів життя. У 1930 р. Фрейд став лауреатом премії Гете.

У 1938 р. після приєднання Австрії до Німеччини (аншлюсу) почалися гоніння на євреїв з боку нацистів, положення Фрейда значно ускладнилося. Після арешту дочки Анни і допиту в гестапо, Фрейд прийняв рішення покинути Третій рейх. Однак влада не поспішала випускати його з країни. Він був змушений не тільки підписати принизливу подяку гестапо «за ряд добрих послуг», а й виплатити уряду рейху нечуваний «викуп» в 4000 доларів за право покинути Німеччину. Багато в чому завдяки турботам і зв'язкам

принцеси грецької і датської Марі Бонапарт – пацієнтки і учениці Фрейда – йому вдалося зберегти життя і разом з дружиною і дочкою емігрувати до Лондона. Дві його сестри були вислані в концтабір, де загинули в 1942 р.

Болісно страждаючи від раку порожнини рота, викликаного курінням, в 1939 р. він попросив свого лікаря й друга Макса Шура допомогти йому зробити евтаназію, ідея якої була в той час досить популярною. Той дав йому потрійну дозу морфіну, від якої Фрейд помер 23 вересня в віці 83 років.

Фрейд вивчав людське несвідоме і розвинув методику вільних асоціацій і тлумачення сновидінь, яку було покладено в основу психоаналізу, та сформулював концепцію структури психіки (Id, ego та superego, або Воно, Я і Над-Я).

Первинною проблемою політичного характеру, яка цікавила Фрейда, була проблема влади як форми панування несвідомого над людською свідомістю і поведінкою, а також численних способів боротьби і примирення з цією владою.

Варто розпочати із того, що перехід від природи до культури Фрейд мислить як незавершений процес, відповідно це і зумовлює принципову, якісну неоднорідність, внутрішню конфліктність особистості та й соціуму загалом. Звідси також і гіпотеза про повторення та відтворення архаїчних структур влади в свідомості сучасної людини.

Фрейд переконаний, що модерна людина здатна жити цими переживаннями у світі захисту прав та свобод, рівної цінності кожного життя, оскільки всі конкретні життєві умови, увесь спектр міжлюдських взаємодій, постає у інстанціях влади, явних чи прихованих, пов'язаних відносинами панування та підпорядкування – така модель взаємодій ніяким чином викорінена бути не може.

Ця динаміка на рівні особистості розглядається Фрейдом на двох моделях (їх ще іменують «топіками»). Обидві **вони засновані на ідеї «волі до влади» несвідомих потягів**. Розглянемо детальніше ці топіки.

1. По-перше, це **топографічна модель свідомості**. Тут Фрейд виділяє три рівні.
   - **Перший рівень – це рівень свідомості, що складається з відчуттів і переживань, які ми усвідомлюємо у даний конкретний момент**. Цей рівень слід розглядати як результат процесу вибіркового сортування, в значній мірі регульованого зовнішніми сигналами. Тобто на цьому рівні ми маємо справу із подразниками, що тут і зараз вимагають нашої реакції, зі стимулами, які її зумовлюють.
   - **Другий рівень – це сфера передсвідомого, яку ще іноді називають «доступною пам'яттю»**. Вона включає в себе весь той досвід, який не усвідомлюється в даний момент, але може легко повернутися, якщо тільки

буде на те потреба чи зусилля. Так ми, наприклад, можемо пригадати, що ми робили вчора чи плануємо на завтра.

- **Третій рівень – це несвідоме**. Несвідоме є сховищем примітивних інстинктивних спонукань, а також емоції та спогадів, які настільки загрожують свідомості, що були придушені або витіснені в область несвідомого.

2. По-друге, це **топографічна структура особистості**. Тут Фрейд також виділяє три рівні.
   - **Першим елементом є Ід (Id), що означає виключно примітивні, інстинктивні та вроджені аспекти особистості**. Id виражає первинний принцип усього людського життя – негайну розрядку психічної енергії. Така розрядка отримала назву «принцип задоволення». Цей принцип виражає прагнення тут-і-зараз отримувати насолоду через реалізацію природніх потягів. Природа цих потягів не тотожна інстинктивній логіці, вона носить ширший і складніший характер.
   - **Другим елементом є Его (Ego), що відповідає за прийняття рішень**. Ego прагне висловити та задовольнити бажання Id відповідно до обмежень, що накладаються зовнішнім світом. **Ego підпорядковується принципу реальності, суть якого у забезпеченні безпеки та самозбереженні організму**. Зрозуміло, що природа людських потягів може носити неоднозначний характер і їх реалізація здатна шкодити як людям, що нас оточують, так і нам самим. Зазвичай індивід не здатен уповні зрозуміти логіку своїх потягів, раціонально їх осмислити**. Орієнтація на реальність у такому випадку забезпечує баланс між суб'єктом і зовнішнім середовищем**.
   - **Третім елементом є Супер-его (Super-ego), що по суті є системою норм і цінностей етичних та моральних переконань, зумовлених поєднанням багатьох чинників, від виховання до орієнтації на поведінку оточення**. У підсумку можна сказати, що Super-ego формується у результаті процесу соціалізації, відповідно – це достатньо «рухомий» конструкт, що перебуває у процесі постійної видозміни, тривалістю у життя. Людина не народжується із відчуттям обов'язку – жоден категоричний імператив не закладений у нас апріорі. Ми здатні лише здобувати його, розуміти необхідність його засвоєння та переживання собою.

Super-ego передбачає дві підсистеми: совість і его-ідеал. Совість здобувається за допомогою батьківських покарань; вона включає здатність до критичної самооцінки, наявність моральних заборон.

Его-ідеал формується на підставі того, що батьки схвалюють або високо цінують; він веде індивіда до встановлення для себе високих стандартів. І, якщо мета досягнута, це викликає почуття самоповаги і гордості.

Ще одним важливим концептом у теорії Фрейда є визначення двох груп потягів.

1. **Перша група під загальною назвою *Ерос, або лібідо***.

Фрейд, обґрунтовуючи лібідо, наголошує, що ми називаємо цим терміном енергію таких потягів, які мають справу з усім тим, що можна охопити словом любов: з одного боку, себелюбство, з іншого – любов до батьків і дітей, дружба і загальне людинолюбство. Всі ці прагнення є вираженням одних і тих же потягів. По суті любов визначає весь спектр життєвої енергії – від нарцистичного самоствердження до самопожертви. Любов як почуття, як до ближнього так і, наприклад, до батьківщини, є виявом одного і того ж потягу.

2. **Друга група – це інстинкти смерті, які ще іменуються Танатос**.

Це начало лежить в основі всіх проявів жорстокості, агресії, самогубств і вбивств. Тобто, ця група потягів відповідає за весь деструктивний потенціал людської природи, що збалансовує останню через співвідношення із лібідо.

Як ілюстрацію тут можна застосувати приклади революцій – останні як процес, що вивільняє енергію лібідо, тісно пов'язаний із Танатосом як у контексті власного проведення, так і у контексті постреволюційних трансформацій політичних режимів і систем. Така трансформація далеко не завжди є сутнісною та докорінною.

3. Фрейд про ірраціональну природу політики

Природу власних уявлень про політику на метарівні Фрейд репрезентує у праці «Масова психологія і аналіз людського «Я».

Феномен маси Фрейд розглядав в соціальній сфері і, зокрема, політичну його експлікацію[3] як стан регресу до примітивної душевної діяльності, що концептуалізується у понятті «первісної орди». Людина у натовпі знаходиться наче у стані гіпнозу, який спричинює прорив із несвідомого того самого первісного Id («Воно»), що вже не обмежується свідомим контролем Супер-его. В такому випадку і відбувається зникнення «свідомої» особистості – домінувати починають несвідомі потяги, що набувають загального, масового характеру.

Сам Фрейд як приклад маси розглядав дві штучні високоорганізовані її форми: церкву та армію. У кожній із цих структур чітко проявляється «чинник лібідо». Щодо церкви, то як приклад цього соціального інституту Фрейд обирає найактуальніший приклад для його часу – католицьку церкву.

---

[3] філос. **Розгортання** – процес, в результаті якого розкривається зміст певної єдності, а її частини дістають самостійне існування.

Мислитель вважає, що у цих масах функціонує помилкове переконання (ілюзія), що глава – в католицькій церкві Христос, в армії – головнокомандуючий – любить однаково всіх індивідів, що входять у масу. Він зазначає, що від цієї ілюзії залежить все; якщо вона зникне, тоді негайно, наскільки дозволять зовнішні умови, розпадуться як церква, так і військо. Щодо любові Христа сказано достатньо прямо у Новому Заповіті – це символічний Батько для своїх прихожан, символ та опора.

Фрейд підсумовує, що в обох цих штучних масах кожен індивід прив'язаний лібідозно, з одного боку – до вождя (Христос, полководець), а з іншого боку – до решти індивідів, які входять у масу. При цьому паніка виникає в тому випадку, коли маса розкладається. Взаємні прихильності перестають існувати, виникає величезний безглуздий страх.

Для аналізу політики розгляд цих двох масових утворень є надзвичайно продуктивним, оскільки у соціальних взаємодіях первинною є влада примусу, вторинною щодо якої є політична взаємодія. Політика – явище інклюзивне, ретранслюючи природу цих відносин примусу, показує межі та природу здійснення цього примусу, основи якого закладаються соціальними інститутами.

Учасники маси потребують ілюзії, що всі вони в однаковій мірі люблені вождем, але сам вождь не повинен любити нікого, бути абсолютно нарцистичним, самовпевненим і самостійним. Справжній політичний лідер так чи інакше є «ідеальним нарцисом».

Фрейд також відзначає, що інтерналізація зовнішніх заборон веде до появи неврозів (через пригнічення внутрішніх лібідозних потягів) і почуття провини (через пригнічення внутрішніх агресивних потягів). Це своєрідна плата людства за цивілізацію. І ця плата проявляється, перш за все, у політиці.

2. Концепція «колективного несвідомого» К.Г. Юнга

Карл Ґустав Юнг (1875-1961) – швейцарський психоаналітик, психолог, філософ культури, родоначальник аналітичної психології. **Основні праці: «Психологічні типи» (1921), «Відношення між Я і безсвідомим» (1928) «Проблеми душі нашого часу» (1931), «Форми несвідомого» (1950), «Сучасний міф» (1958).**

Юнг народився 26 липня 1875 р. в сім'ї пастора в м. Кесвиль в Швейцарії. Закінчив медичний факультет університету в Базелі. З 1900 по 1906 рік працював у психіатричній клініці в Цюріху в якості асистента відомого психіатра Е. Блейлера.

У 1909-1913 працював з Зигмундом Фрейдом, грав провідну роль в психоаналітичному русі: був першим президентом Міжнародного

психоаналітичного суспільства, редактором психоаналітичного журналу, читав лекції по введенню в психоаналіз.

У 1914 р. Юнг вийшов з Міжнародної психоаналітичної асоціації відмовився від техніки психоаналізу в своїй практиці. Він розробив власну теорію і терапію, названу ним «аналітична психологія».

У 1933 р. став активним учасником і одним з натхненників впливового міжнародного інтелектуального співтовариства «Еранос». У 1935 р. Юнг стає професором психології Швейцарської політехнічної школи в Цюріху, а також засновником і президентом Швейцарського товариства практичної психології, викладає в Цюріху і Базелі.

З 1933 по 1939 рік видавав «Журнал по психотерапії і суміжних галузей», який підтримував національну і внутрішню політику нацистів по очищенню раси. Після війни Юнг пояснював політику журналу вимогами часу.

У квітні 1948 року в Цюріху був організований Інститут Юнга.

Перебуваючи у тісному науковому контакті із З. Фрейдом, він поступово відійшов від його переконань і виробив низку власних, аутентичних концепцій, зокрема: архетипу, колективного несвідомого, комплексу синхронічності. Юнг значно поглибив і розширив уявлення про несвідоме. Дослідник стверджував, що душа (в теорії Юнга термін тотожний поняттю особистості) складається з трьох окремих, але взаємовпливових структур: его, особистого несвідомого і колективного несвідомого.

Его є поняттям, що характеризує сферу свідомості. Воно є компонентом психіки, що включає в себе всі ті думки, почуття, спогади, завдяки яким ми відчуваємо свою цілісність, сталість і сприймаємо себе особистостями. Его є основою нашої самосвідомості, і завдяки йому ми здатні бачити результати своєї звичайної свідомої діяльності, по суті розуміти логіку власних рішень і приймати їх загалом.

Особисте несвідоме включає в себе конфлікти та спогади, які колись усвідомлювалися, але тепер пригнічені або забуті. У нього входять і ті почуття та враження, яким бракує яскравості для того, щоб бути відзначеними в свідомості.

Колективне несвідоме є сховищем латентних слідів пам’яті людства і навіть наших предків. У ньому виражені думки та почуття, загальні для всіх особистостей; вони є результатом нашого спільного емоційного минулого. У широкому сенсі, це сукупність психічних процесів, операцій і станів, не представлених у свідомості індивідуального суб’єкта політичної поведінки, але таких, що здійснюють активний, а в окремих (критичних, зазвичай) ситуаціях визначальний вплив на поведінку неструктурованих спеціальним чином конгломератів людей (наприклад, натовпу).

Головною змістовою складовою колективного несвідомого для Юнга були архетипи, які можна пояснити як загальні апріорні схеми поведінки, що наповнюються конкретним змістом в реальному житті особистості, особливі надособисті (видові, групові) способи сприйняття та реагування на події навколо себе, що визначають схожість поведінки людей, які відносяться до деякого «колективу» філогенетичного спрямування (до одного етносу). Це поняття не тотожне спогадам або образам у банальному сенсі.

Структурно в рамках колективного несвідомого виділяються колективні емоції, почуття, настрої, думки, знання, оцінки і судження. Домінуючу роль при цьому відіграють емоційні компоненти цих складових. Відтак раціональні елементи існують у складі колективного несвідомого лише у вигляді усталених стереотипів, традиційних поглядів і вірувань, що лише здатні намагатися упорядковувати, ієрархізувати, зменшувати та контролювати роль ірраціональних чинників.

«Пригнічена людина має свідому установку на пригнічення; вона вибирає в досвіді саме цей момент і скрізь його відчуває, тому її несвідома установка направлена на владу і перевагу». (К.Г. Юнг, «Психологічні типи»)

Колективне несвідоме проявляється у двох відмінних типах масової поведінки. Перший тип масової поведінки зводиться до однорідних дій, що передбачають однакову змістову оцінку, поєднують особистостей у цілісну, монолітну масу на основі загального для всіх її членів колективного несвідомого. Зазвичай, це відбувається в результаті захоплення, «зараження» значної кількості людей подібними емоційними станами та масовими настроями.

Другий тип масової поведінки, в якому важливу роль грає колективне несвідоме, навпаки пов’язаний із такими обставинами, за яких емоційні потрясіння не поєднують, а роз’єднують людей. Тоді в дію вступають не загальні, а відмінні, але однакові для значної кількості людей поведінкові механізми, і виникає поведінка, головним змістом якої є спонтанні, однорідні реакції великих множин людей на критичні («межові») ситуації, що виникають об’єктивно та раптово. До таких ситуацій нарівні зі стихійними лихами відносяться війни, революції і т.п. Тут прикладів також безліч: більшість теорій революції приблизно будуються на схожих тезисах.

На переконання Юнга, основними характеристиками подібних обставин є їх непередбачуваність, незвичність і новизна. В силу цих особливостей індивідуальний досвід людини відмовляється адекватно оцінити та відреагувати на ситуацію такого типу. Прикладом таких реакцій є паніка, а також обурення.

Вчинки людей, які залучені до влади колективного несвідомого, неминуче стають ірраціональними. Стрімко зникає практично будь-яка індивідуальна відповідальність за них. Паралізується механізм прийняття

особистих рішень. І це зрозуміло з природи самого натовпу – природа його «загальницького» типу дозволяє особистості насолоджуватись емоційною єдністю, при тому не відчуваючи відповідальність ні за чиєсь, ні навіть за своє життя.

Колективне несвідоме нівелює саме поняття особистості – натовп завжди культивує серединну, «просту» людину, як би це безглуздо не звучало. Водночас колективне пробуджує найпримітивніші, некеровані людьми інстинкти, які однак піддаються зовнішнім маніпуляціям.

Колективне несвідоме може бути опорою в тому випадку, коли воно стимулює політичну єдність великих мас людей, натхнених, наприклад, істеричною вірою в харизматичного лідера. У цих випадках колективне несвідоме може виступати основою організованої політичної поведінки.

Авторитарні та тоталітарні лідери будують стійкість своїх режимів саме на цій основі, економіка, громадянські права – все це відходить на другий план і не відіграє особливої ролі, допоки широкі маси людей відчувають цю єдність, почуваються захищеними під її впливом – відсутність відповідальності та відчуття спокою, гордості за лідера і масу відповідно все це пересилює.

Це використовується в практиці маніпулятивного впливу на значні маси людей, наприклад, на мітингах. Відповідно колективне несвідоме вкрай небезпечне у тих випадках, коли руйнує соціально-організовані форми поведінки та протиставляється політиці.

3. А. Адлер про гіперкомпенсацію у політиці

Альфред Адлер (1870-1937) – австрійський психолог.

Австрійський психолог, психіатр та мислитель, творець системи індивідуальної психології. Його власний життєвий шлях, можливо, став важливою підмогою у створенні концепції індивідуальної теорії особистості.

Альфред був другим з шести дітей у небагатій єврейській сім'ї Він мав уроджену кульгавість, і різна довжина ніг створювала йому масу незручностей. Він тільки вперто боровся зі своєю фізичною слабкістю. У дитинстві Адлер кілька разів був близьким до смерті. У юності Адлер дуже любив читати.

У 18 р. Адлер вступив до Віденського університету на відділення медицини. В університеті він зацікавився ідеями соціалізму та брав участь у кількох політичних зборах. До кінця навчання Адлер став впевненим соціал-демократом. У 1895 р. Адлер отримав медичний ступінь. Він почав практику спочатку як офтальмолог, потім як лікар загального напряму, пізніше професійні устремління перемістилися у бік неврології та психіатрії.

Адлер у 1902 р. приєднався до гуртка Фрейда і тривалий час він був учнем Фрейда. Проте Адлер ніколи не був прихильником фрейдистської тези про

універсальну роль дитячої сексуальності у розвитку людської психіки. Поступово розробив власну, авторську систему індивідуальної психології, на становлення якої вагомий вплив мав його власний життєвий досвід. У студентські роки Адлер занурився в політику.

У 1910 Адлер був обраний президентом Віденського психоаналітичного товариства. 8 лютого 1911 року на чергових зборах товариства Фрейд різко критикував погляди Адлера. У відповідь Адлер і віце-президент Штеклер, який був прихильником поглядів Адлера, склали з себе повноваження. У червні Адлер залишив Віденське психоаналітичне суспільство.

В 1912 Адлер заснував «Журнал індивідуальної психології», випуск якого незабаром був перерваний I світової війною. Протягом двох років Адлер служив військовим лікарем на російському фронті, а повернувшись 1916 р. до Відня, очолив військовий шпиталь. 1919 р. за підтримки австрійського уряду Адлер організував першу дитячу реабілітаційну клініку. За кілька років у Відні було близько тридцяти таких клінік. Діяльність Адлера здобула міжнародну популярність і подібні клініки незабаром з'явилися в Голландії та Німеччині, потім у США, де функціонують і досі.

У 1926 Адлер отримав запрошення обійняти посаду професора Колумбійського університету в Нью-Йорку. У 1928 р. побував у США, де читав лекції у Новій школі соціальних досліджень у Нью-Йорку. 1932 року Адлер остаточно переїжджає до США. В останні роки свого життя він активно займався лекційною діяльністю у багатьох вищих навчальних закладах Заходу. 28 травня 1937, приїхавши в Абердін (Шотландія) для читання серії лекцій, він несподівано помер від серцевого нападу у віці 67 років.

Основні твори: «Практика і теорія індивідуальної психології» (1920), «Проблеми людської природи» (1929), «Наука життя» (1929), «Соціальні інтереси: виклик людству» (1938), «Перевага і соціальні інтереси» (1964).

Розглянемо кілька основних тез індивідуальної психології, що мають значення для дослідження політики.

***По-перше,* індивід є самоорганізованим та єдиним цілим**. Ця теза є визначальною у індивідуальній психології. Сама назва теорії зумовлена тим, що в латинській мові слово «індивід» означає «неподільний», тобто позначає сутність, яку не можна розділити. Адлер виходив із того, що жоден прояв життєвої активності не можна розглядати в ізоляції, а лише у співвідношенні із особистістю в цілому. Структуру особистості Адлер визначав як стиль життя.

***По-друге,* людське життя є активним прагненням до досконалості**. Розгляд людини як органічної цілісності вимагає єдиного психодинамічного принципу. Адлер вивів його зі самого життя, саме з тієї обставини, **що життя** неможливо уявити собі без безперервного руху в напрямку зростання та

розвитку. Тільки в русі, у напрямку до особистісного зростання та вдосконалення індивід може бути сприйнятий як єдине ціле. Стверджуючи, що людина прагне до досконалості, Адлер виходив із міркування, що люди не відштовхуються від внутрішніх або зовнішніх причин, а радше тягнуться вперед, до самовдосконалення.

***По-третє,* індивід є творчим цілим**. Тобто людина володіє творчою силою, яка забезпечує можливість розпоряджатися своїм життям, тобто по суті бути вільним, а також усвідомлено корегувати власну активність у всіх можливих напрямах, політиці зокрема.

***По-четверте,* соціальна приналежність індивіда**. Провідним у теорії Адлера є положення, за яким уся поведінка людини відбувається в соціальному контексті, і суть людської природи можна осягнути тільки через розуміння соціальних відносин. Більше того, у кожної людини є природне почуття спільності, соціальний інтерес, що характеризується вродженим прагненням вступати у взаємні соціальні відносини співпраці.

***По-п'яте,* це індивідуальна суб'єктивність**. Твердо дотримуючись феноменологічної традиції, Адлер вважав, що поведінка завжди залежить від думки людей про себе та про оточення, в яке вони повинні вписуватися. Люди живуть у ними ж створеному світі відповідно до їх власної схеми апперцепції (сприйняття). Адлер переконаний, що люди мотивовані фіктивними цілями – особистими думками про актуальні, тут-і-зараз і майбутні події, які регулюють їх поведінку.

Окрім цих тез Адлер наголошує ще і на почутті неповноцінності і механізмах компенсації, які особливо важливі для розуміння політики. Адлер вважає, що неповноцінність органу, тобто його вроджена слабкість або недостатнє функціонування, може призводити до вражаючих досягнень у житті людини. Але вона ж може спричинити і надмірно виражене почуття власної неповноцінності, якщо зусилля, спрямовані на компенсацію дефекту, не призводять до бажаного результату. По суті це лише підтверджує тезу про дефективність більшості політичних лідерів і схильність до ефективності виборця.

Адлер вважав, що почуття неповноцінності бере свій початок в дитинстві. Він пояснював це так: дитина переживає дуже тривалий період залежності, безпорадності і, щоб вижити, повинна спиратися на батьків. Таким чином, фактично все, що роблять люди, має на меті подолання відчуття своєї неповноцінності та зміцнення почуття переваги. Однак відчуття неповноцінності з різних причин може у деяких людей стати надмірним. У результаті з'являється комплекс неповноцінності – перебільшене почуття власної слабкості та неспроможності.

В останні роки життя Адлер прийшов до висновку, що прагнення до переваги є фундаментальним законом людського життя; це «щось, без чого життя людини неможливо уявити». Ця потреба «піднятися» від недосконалості до досконалості, від нездатності до здатності сміливо зустрічати проблеми. Адлер був переконаний в тому, що прагнення до переваги є вродженим, від нього ми ніколи не звільнимося, бо це прагнення і є самим життям.

Ще одна концепція Адлера – ***концепція соціального інтересу***. Вона відображає переконання Адлера, що ми, люди, є соціальними створіннями. Якщо ми хочемо глибше зрозуміти себе, то повинні розглядати наші відносини з іншими людьми через соціально-культурний контекст, в якому живемо.

Вираженість соціального інтересу є зручним критерієм оцінки психічного здоров'я індивіда. Адлер посилався на нього як на своєрідний показник «нормальності», який можна використовувати при оцінці якості життя людини. Нормальні, здорові люди по-справжньому турбуються про інших.

Також Адлер розвивав думку про те, що наші основні життєві цілі, що визначають емоційну та змістовну направленість нашого життя, є фіктивними цілями, співвіднесеність яких із «реальним життям» неможливо ні перевірити, ні довести. Відповідно і прагнення до переваги якраз і визначається добраною фіктивною ціллю – по суті сама перевага як фіктивна ціль є результатом самостійно прийнятого рішення.

Для політики це практично симптоматичний тезис, що пояснює як поняття політичного лідерства, так і масові феномени, і що важливіше, логіку неприйняття політики на рівні суб'єкта у час суспільної фрустрації через неефективність влади, політичної системи загалом, коли політика нездатна забезпечити поле для самореалізації людини.

Коли людина нездатна утвердити себе у житті, сама політика перетворюється на прості несприйняття та яскраво вираженої недовіри та ненависті, суть якої часто полягає у визнанні самим суб'єктом, потенційним виборцем, своєї вищості як розумової, так і моральної, над політиками і політикою – вона нас не заслуговує в такому випадку. Парадокс, але при цьому суб'єкт стає відкритим для маніпуляцій із боку політика, який якраз свою вищість здатен реалізувати у цих умовах – самі умови наче відбирають, фільтрують індивіда такого типу.

4. Психоаналітичний підхід до політики Г. Лассуела

Знаковою постаттю у класичній американській науці є постать **Гарольда Дуайта Лассуела (1902-1978)**, дослідження якого методологічно ґрунтуються на синтезі здавалося б непоєднуваного, а саме психоаналізу та емпіричних методів дослідження.

Американський політолог і теоретик комунікації. Автор лінійної моделі комунікації. Велику частину праць присвятив вивченню явища пропаганди. Професор права Єльського університету. Президент Американської асоціації політології (APSA) і Всесвітньої академії мистецтв і наук (WAAS).

Г. Лассуелл народився у 1902 р. у місті Доннеллсон, штат Іллінойс. Його батько був пресвітеріанським священиком, а його мати – вчителькою. Усе своє раннє життя Лассуелл провів у постійних переїздах від одного маленького міста до іншого, оскільки того вимагала робота батька.

Під час навчання у школі Лассуелл познайомився з роботами К. Маркса, навчався «Правознавства» у Вільяма Кейсі, який потім став професором соціології у Бернардському Коледжі у Колумбійському Університеті. Його дядько, який працював лікарем, познайомив молодого Лассуелла з роботами Фрейда. Лассуелл навчався у школі на відмінно, був редактором шкільної газети та після виграшу у змагальницьких екзаменах з сучасної історії та англійської мови був нагороджений стипендією в Чиказькому університеті.

Лассуелл вступив до Чиказького університету у 1918, у віці шістнадцяти років. Саме у той час університет перебував у науковому розквіті. Роботи та науковий інтерес Чарльза Мерріама, який був науковим керівником Лассуелла, у важливості моралі, пропаганди та громадського тренування, у поясненні політичної поведінки, вплинули на тему докторської його дисертації яку він захистив у 1927 році. Ця робота яка стосувалась контент-аналізу пропагандиських повідомлень в часи Першої Світової війни (1914-1918 рр.) була спробою помістити досвід пропаганди у контекст політичної теорії.

У період Другої Світової війни служив в якості керівника Експериментального відділу по вивченню комунікацій воєнного часу, який знаходився у Бібліотеці Конгресу у Вашингтоні.

Після війни у 1946 році був назначений професором Школи права у Єльському університеті, де працював до 1972 року. У 1952 отримав там звання професора політичних наук. У 1970 році отримав звання заслуженого професора та до 1972 року працював у цій якості у Міському університеті Нью-Йорка.

У 1972 р. отримав звання заслуженого професора Темпльского університету (Школи права) та статус професора міжнародних відносин у Колумбійському університеті у Нью-Йорці, де працював до 1976 р.. У 1976 р. був обраний Президентом Центра політичних наук у Нью-Йорці.

Гарольд Лассуелл помер 18 грудня 1978 р. у Нью-Йорку.

Основні праці: «Техніка пропаганди у світовій війні» (1927), «Психопатологія і політика» (1930), «Політика: хто отримує що, коли і як» (1936), «Пропаганда, комунікації та громадський порядок» (1946), «Аналіз політичної поведінки» (1947), «Майбутнє політичної науки» (1963) та ін.

Лассуел вважає, що більшість інших дослідників, які опираються на «класичний» емпіричний базис, не здатні аналізувати політику у повній мірі, оскільки їх методологія не враховує несвідомої природи політичного життя.

З іншого боку ті дослідники, які повністю та безапеляційно спираються на психоаналіз, також не здатні зрозуміти логіку політики, оскільки, для прикладу, аналіз ставлення людини до верховної влади, що досліджується із позиції пригніченого почуття ненависті до батька, перенесеного на верховну владу взагалі, не може бути вичерпною інтерпретацією. Вибори з психоаналітичної точки зору можуть розглядатися як сублімація царевбивства або батьковбивства та ін. Сукупність всіх цих і багатьох інших чинників лише підкреслює коректність такого методологічного поєднання, вважає Лассуел.

У даному контексті варто розпочати із огляду концепту гіперкомпенсації. Лассуел вважає, що саме низька самооцінка найчастіше призводить до своєрідних «захисних реакцій» індивіда, які перш за все виявляються в потребі у владі, потребі домінування над іншими людьми.

Індивід, який обирає політику як символ і сферу реалізації своїх потреб та амбіцій, тим самим намагається скорегувати свої внутрішні розлади абсолютно неадекватними способами. За Лассуелом, політика є найлегшим і найефективнішим способом захистити себе психологічно від викликів світу та переживань, при цьому суттєво заглибившись у ілюзію власної переваги чи абстрактної місії.

У повній відповідності зі сказаним, «політичним типом» Лассуел називав такий тип розвитку, при якому можливості, що потенційно можуть надаватися владою, у кожній ситуації здаються кращими від альтернатив.

Резюмуючи свої теоретичні конструкції, він підсумовував, що «всі люди народжуються політиками, але більшість із них переростає цей період». Загострене прагнення людини до влади це своєрідне «провисання» у дитинстві.

Суть цієї теорії виражається Лассуелом у формулі $p \times f \times d \times f \times r = P$, де:

p – особисті мотиви;

d – перенесення на суспільний об’єкт;

r – раціоналізація через суспільний інтерес;

f – процес трансформації;

P – людина політична.

Наведена формула наштовхує на висновок: «людина політична», як і всі інші люди, володіє p (особистими мотивами) і d (здатністю направити ці мотиви на громадський об’єкт), але відмінною її властивістю є саме r – раціоналізація власних політичних мотивів через суспільний інтерес.

Лассуел вважає, що політика – це процес, за допомогою якого виходить назовні ірраціональна основа суспільства, і політичну діяльність слід розглядати як перенесення приватних афектів на публічні цілі.

Процес перенесення відбувається за допомогою політичних символів. Такими символами можуть слугувати слова, що позначають партії, класи, нації, інститути, політику, форми політичної участі. Все це ще можна назвати символізацією, природа якої тісно пов'язана із ефективним веденням політики і сьогодні.

Лассуел виділяє низку особливостей, які необхідно враховувати при вивченні політичної символізації.

***По-перше*, це роль емоційного чинника людських відносин у політиці**. Політика починається тоді, коли люди досягають символічного визначення самих себе щодо формування вимог стосовно світу. Просте невдоволення працівника керівником не має політичного значення, якщо воно не означене у політичних символах.

***По-друге*, роль прихованих мотивів, що визначають політичну поведінку**. Якщо припустити, що мотиви більшою чи меншою мірою універсальні, то це не означає, що вони завжди діють однаково інтенсивно. Вони можуть блокувати один одного, поки зовнішні події не порушать рівноваги.

По суті Лассуел вважає, що політика – це процес творення вигаданих цінностей. Слова, в яких індивід формулює власні інтереси, змінюються в залежності від безлічі чинників, але яким би не був вплив умов, кінцеве уявлення про інтерес завжди носитиме нарцистичний характер, а сам політичний символ занадто швидко перестає бути інструментом і стає кінцевою цінністю.

Однією із найвідоміших концепцій Лассуела, що наочно ілюструє синтез психоаналізу та емпіричних методик, є ***психопатологічна типологія***, описана ним у праці **«Психопатологія та політика»**. Методологічно при побудові цієї типології дослідник виходив із розгляду руху несвідомих чинників у критичних ситуаціях розвитку кар'єри кожного з цих типів, а також їх роль у становленні певних політичних типів.

1. ***Першим* типом є «агітатори». Основна функція «агітаторів» – поширення своєї агітації та спілкування із громадянами**. Вони цінують риторику, вербальні формули, жести та ритуалізоване повторення основних своїх тезисів. Вони живуть заради того, щоб їх помітили, а чисто адміністраторські функції викликають у них фрустрацію. Це **недисципліновані, сварливі політики** з яскраво вираженим інтересом, які **збуджують публіку закликами, часом навіть лайкою**. **Для них має цінність емоційний відгук аудиторії**.

Це яскраво виражені нарциси (хоча їх нарцисизм примітивний), їх лібідо обертається на власне Я і Я-подібні об'єкти, що веде до появи гомосексуальних схильностей, які проектуються на абстрактні об'єкти. Більшість політиків-харизматиків такими і є, оскільки тільки такий «типаж» здатен «запалити» публіку навколо своїх, далеко не завжди новаторських, ідей.

2. ***Другим*** **типом є «адміністратори»**. «Адміністратори», на відміну від «агітаторів», проектують свої афекти на менш віддалені й абстрактні об'єкти, фокусуючи увагу на маніпуляції певною групою, демонструючи неупереджений безособистісний інтерес до поставлених перед ними завдань. Їм чужі абстракції, адже вони не потребували їх раніше для вирішення своїх емоційних проблем. Їх не можна назвати безафектними, вони просто більш холоднокровні й афективно збалансовані.

Лассуел виділяв два підтипи «адміністраторів»:

- ✓ ***перший*** **підтип характеризується вираженою енергією й уявою, що зовні наближає їх до агітаторів**. Однак в центрі їх уваги знаходяться певні індивіди, вони переносять свої афекти на менш загальні об'єкти і не прагнуть «сподобатися» великій кількості громадян. Вони прив'язані до свого оточення і намагаються координувати його дії. Нездатність до досягнення абстрактних об'єктів є наслідком надмірної зайнятості конкретними індивідами в колі сім'ї та труднощами у визначенні там ролі свого «Я». **Відповідно цей тип менше схильний до популізму**, проте не позбавлений своїх недоліків.
- ✓ ***другий*** **підтип є надмірно педантичним і «совісним»**. Любов таких політиків до рутини та деталей, пристрасть до точності, одночасно зберігають цілісність і розвивають відчуження оточення. «Адміністратори» цього типу не мали серйозних потрясінь у перебігу розвитку особистості, не мали надрепресованих емоцій, бо або сублімували їх, або висловлювали в колі сім'ї. Їх педантичність – це спроба продемонструвати свою силу.

3. ***Третім*** **типом є «теоретики»**. **«Теоретиків» (експертів та ідеологів) цікавлять віддалені і високо раціоналізовані цілі**. На відміну від «агітаторів», які обирають для атаки близькі цілі, «теоретики» прагнуть до абстракції та грандіозності. Розгляд різних ідей часто є для «теоретиків» самоціллю, що дещо віддаляє їх від дійсності. «Теоретику» абстракції необхідні для вирішення власних емоційних проблем. На відміну від «адміністраторів», теоретики страждають при відсутності афектів, адже пережили багато фрустрацій у процесі свого розвитку. Інтелектуалізація – це своєрідна відповідь теоретиків на власні, колись невирішені, емоційні проблеми.

Лассуел вважає, що на побудову політичної кар'єри, стиль поведінки впливає характер політика.

Він виділяв два основних типи такого характеру:

- ✓ «примусовий»;
- ✓ «драматизуючий»;
- ✓ а також підтип «неупереджений».

Для індивіда з «примусовим» характером властиві жорсткі відносини, одноманітність, монотонність самопрезентації, десуб'єктивізація ситуації, заперечення новизни та інші якості «бюрократа». «Драматизуючий» характер, із його схильністю до самомилування, провокацій, флірту і т. п., є повною протилежністю «примусовому» характеру, основою для розвитку «агітатора» як політичного типу. Індивіди з «неупередженим» характером відрізняються відсутністю яскравих емоційних станів, можуть перетворитися як на добрих суддів, дипломатів і т. д., так і на негідників.

5. Функціонально-психологічна теорія «політичної підтримки» (Д. Істон, Дж. Денніс)

Однією з найвідоміших політико-психологічних концепцій політичного біхевіоризму стала теорія «політичної підтримки», розроблена американськими політологами **Девідом Істоном (1917-2014) і Джеком Деннісом** у 60-х роках XX століття. Ця теорія увиразнилася у праці **«Діти у політичній системі: витоки політичної легітимності» (1969)**.

Специфіка цієї теорії полягає у тому, що особистість на рівні підсвідомих процесів теоретиків «політичної підтримки» не надто цікавила. Їх завдання полягало в пошуку джерел збоїв у роботі політичної системи. Це власне «класика» системності, психологічний бік якої концентрований навколо проблеми політичної соціалізації та адаптації особистості до соціуму, що цілком відповідає логіці американської традиції використання психоаналізу та психологічного інструментарію загалом.

Істон і Денніс вважають:

- **що стрес («напруга») системи зменшується, якщо громадяни приймають запропоновані системою «правила гри» без опору, добровільно**. Це можливо, якщо вимоги системи засвоюються ними в міру соціалізації, з раннього віку;
- джерелом психологічних поглядів Денніса й Істона є синтез психоаналізу та біхевіоризму. Вони виходять із того, що **політичні установки дорослих є кінцевим продуктом попереднього навчання і що вони в свою чергу визначають їх поведінку**.

Зрозуміло, що не політика є центром дитячої психіки, однак основою наших пізніших політичних переконань є загальні (а не власне політичні) установки, що мають свої корені в дитинстві й які обумовлені типом сім'ї, досвідом взаємодії з владою батька чи вчителя.

Теоретики «політичної підтримки» стверджували, що цей досвід визначає подальше ставлення громадянина до влади в державі. Так, якщо дитина виросла в родині з авторитарними батьками, то це може згодом сформувати її ставлення до очільників держави, які займають у свідомості особистості те місце, яке колись займав батько. Також досвід сімейного сприйняття політики та політичних партій має безпосередній вплив на становлення політичних переконань дитини – тут хорошим прикладом буде традиція голосувати за демократів чи республіканців у США із покоління у покоління – партія тут це не просто політика, це декларація стилю життя та пріоритету певних цінностей.

Істон та Денніс вважають, що доросла людина буде підтримувати політичну систему в тому випадку, якщо в дитинстві її ставлення до системи було позитивним. Дитяча політична картина світу, звичайно, не збігається в деталях із набутими переконаннями у процесі соціалізації дорослої людини, однак базові цінності підтримки залишаються і проявляються в лояльності до влади, довірі до держави, симпатії до національного прапора, ідентифікації зі своєю країною. І навпаки – доросла людина здатна відтворювати ті негативні стереотипи, набуті через переживання у дитинстві.

Коли політика сприймається негативно виникають такі її дисфункції або хвороби, як рухи протесту, екстремізм, тероризм, апатія та інші негативні явища.

При цьому формування позитивного образу політики у дітей через виховання повинне бути адекватним стосовно дитячого сприйняття: комікси і мультфільми, ігри та дитячі книги, де різні представники влади (від поліцейського до президента) вводили б дитину в стійкий і «хороший» світ дорослих.

6. Основні положення гуманістичної психології щодо політики. Е. Фромм про втечу від свободи

Серед безлічі потреб, які можуть детермінувати логіку розуміння та відношення до політики з боку громадян, можна визначити загальну їх спрямованість на встановлення особистісного контролю над ситуацією, дослідженням чого, зокрема, і займався соціальний психолог, філософ, психоаналітик, представник Франкфуртської школи, один зі засновників неофрейдизму та фрейдомарксизму **Еріх Фромм (1900-1980)**.

Еріх Фромм народився 23 березня 1900 р. в місті Франкфурт-на-Майні в сім'ї ортодоксальних юдеїв. Скепсис по відношенню до капіталістичних

цінностей Ерік вбирав з самого дитинства. Роздуми про Першу світову війну привели молоду людину до вивчення психології, соціології і філософії.

Фромм вчився у Франкфуртському, а потім в Гейдельберзькому університеті, де викладали Макс Вебер і Карл Ясперс. Отримавши у 22 роки ступінь доктора філософії (його науковим керівником був Альфред Вебер), він продовжує свою освіту і опиняється в Берлінському інституті психоаналізу. Сумлінно вивчивши теорію ортодоксального фрейдизму і застосовуючи її в клінічній практиці, Фромм незабаром починає сумніватися. Ці сумніви поступово привели до ревізії фрейдизму і до створення своєї концепції.

З 1930 р. Фромм працює у Франкфуртському інституті соціальних досліджень, де склалася знаменита Франкфуртська школа (Макс Горкгаймер, Теодор Адорно, Герберт Маркузе та інші). Тут Фромм проводить ряд соціологічних досліджень серед німецьких робітників і службовців — і в 1932 р. приходить до висновку, що серйозного опору нацистам, що йдуть до влади, з боку робітників не буде.

У 1933 р., після приходу нацистів до влади, Франкфуртський інститут перебирається в США. У Нью-Йорку ним проводяться дослідження за програмою «Авторитет і родина», за наслідками яких в 1941 р. виходить перша книга Фромма «Втеча від свободи». Книга Теодора Адорно, що з'явилася в 1950 р., «Авторитарна особистість», також ґрунтувалася на матеріалах цих досліджень.

Наприкінці 30-х — в 40-і роки Фромм, все більше розбігаючись в поглядах із Маркузе та Адорно, відходить від Франкфуртської школи. Він займається науковою, викладацькою і суспільною діяльністю, практикою психоаналізу. Клінічна практика приводить його до висновку, що більшість неврозів в сучасному суспільстві не зводяться виключно до біологічних інстинктів, про які говорив Фрейд, а мають соціальне коріння. Цей висновок сприяв остаточному відходу Фромма від ортодоксального фрейдизму.

З 1949 по 1969 рр. Фромм живе в Мексиці. В цей час Фромм присвячує себе дослідженню Нового часу, дослідженню соціальних проєктів минулого і сьогодення. У 1960 р. Фромм вступає в Соціалістичну партію США.

1968 р. стався перший інфаркт. Після тривалої реабілітації, в 1969 р., він переїздить до Швейцарії, в якій житиме до своєї смерті. У ніч на 18 березня 1980 р., за п'ять днів до свого 80-річчя, Еріх Фромм помер від обширного інфаркту.

Основні праці: «Втеча від свободи» (1941), «Здорове суспільство» (1955), «Марксова концепція людини» (1961), «Мистецтво любові» (1961), «Революція надії» (1968), «Мати чи бути?» (1976).

Будучи неортодоксальним марксистом, Е. Фромм різко критикував не тільки капіталістичне суспільство, але і побудований в СРСР соціалізм, вважаючи, що радянська ідеологія не має нічого спільного з вченням Маркса. З цієї причини так само, як раніше в гітлерівській Німеччині, книги Е. Фромма в СРСР були під забороною до кінця 1980-х рр.

Жоден теоретик не зміг настільки виразно окреслити соціальні детермінанти особистості, як Фромм. Як представник гуманістичного спрямування, Фромм стверджував, що поведінка людини може бути зрозумілою тільки в світлі впливу культури, яка існує в даний конкретний момент історії. З точки зору Фромма, особистість є продуктом динамічної взаємодії між вродженими потребами та тиском соціальних норм і приписів.

У книзі «Втеча від свободи» Фромм розкриває свою теорію «авторитарної особистості». Авторитарна особистість - це по-іншому названий «середня людина», представник середніх верств, дрібний буржуа, обиватель. Авторитарна особистість - це особистість, схильна до підпорядкування авторитету, для якої авторитет є достатньою психологічною силою, щоб йому підкоритися, це особистість, яка сама авторитетом бути не може.

Е. Фромм, кажучи про «середній клас», тобто про обивателя, виводить деякі **характерні його риси**, причому на всьому протязі історії:

- **любов до сильного і ненависть до слабкого**;
- **обмеженість, ворожість, скнарість в почуттях і в грошах** і, **особливо, аскетизм**;
- ці люди відрізняються **вузькістю поглядів, підозріливістю, ненавистю до незнайомця**, а знайомий завжди викликав у них зневажливу цікавість;
- причому **заздрість у них завжди раціоналізувалася як презирливе обурення**;
- **вся їх життя було засноване на злиднях** - не тільки в **економічному, але і в психологічному** сенсі.

Фромм вважав, що **невід'ємною рисою людського існування в наш час є самотність, ізоляція та відчуженість**.

У той же час він був впевнений у тому, що для кожного історичного періоду характерний прогресивний розвиток індивідуальності в міру того, як люди боролися за досягнення більшої особистої свободи в розвитку всіх своїх потенційних можливостей. Однак значна ступінь автономії та свободи вибору, якими насолоджуються люди, що живуть в сучасному західному суспільстві, були досягнуті ціною втрати почуття повної безпеки і появи відчуття особистої незначущості.

З точки зору Фромма, перед сьогоднішніми людьми стоїть хвороблива дилема: небачена свобода від жорстких соціальних, політичних, економічних і

релігійних обмежень (як це є сьогодні у цивілізованому світі) зажадала компенсації у вигляді почуття безпеки та почуття приналежності до соціуму.

Фромм вважав, що ця прірва між свободою та безпекою стала причиною безпрецедентних труднощів у людському існуванні. Люди борються за свободу й автономію, але сама ця боротьба викликає почуття відчуження від природи та суспільства. Люди потребують того, щоб мати владу над своїм життям і мати право вибору, але їм також необхідно відчувати себе об'єднаними та пов'язаними з іншими людьми. Інтенсивність цього конфлікту та способи його вирішення залежать, за Фроммом, від економічних і політичних систем суспільства.

Потенційно вся ця відчуженість, це почуття самотності може викликати бажання «втечі від свободи». Фромм описав кілька стратегій, які використовуються людьми для такої втечі.

Перша стратегія – авторитаризм. Він визначається через тенденцію до поєднання самого себе з кимось або чимось зовнішнім, щоб отримати силу, яка була втрачена індивідуальним «Я». Авторитаризм проявляється як в мазохістських, так і в садистських формах.

При мазохістській формі авторитаризму люди виявляють у відносинах із оточуючими надмірну залежність, підпорядкованість і безпорадність. Садистська форма, навпаки, виражається в експлуатації інших, домінуванні та контролі над ними. Фромм стверджував, що у одного і того ж індивіда присутні обидві тенденції.

Мужність авторитарної особистості полягає лише в тому, щоб витримати все, що послала Доля або представник цієї Долі – Вождь.

Друга стратегія – деструктивність. Дотримуючись цієї стратегії втечі, людина намагається долати почуття неповноцінності, знищуючи або підкоряючи інших. За Фроммом, борг, патріотизм і любов – загальнопоширені приклади раціоналізації деструктивних дій.

Також люди можуть позбутися самотності і відчуженості через третю стратегію – шляхом абсолютного підпорядкування соціальним нормам, які регулюють поведінку. Термін «конформність автомату» Фромм застосовував до людини, яка використовує цю стратегію, завдяки чому вона стає абсолютно такою ж, як всі інші, і веде себе так, як загальноприйнято. Фромм вважав, що подібна втрата індивідуальності міцно вкоренилася в соціальному характері більшості сучасних людей. Вони поділяють ті ж цінності, переслідують ті ж кар'єрні цілі, купують ті ж продукти, мислять і відчувають практично ідентично.

Відповідно до Фромма, на противагу трьом перерахованим механізмам втечі від свободи існує також досвід позитивної свободи, завдяки якому можна позбутися відчуття самотності та відстороненості. Фромм вважав, що люди

можуть бути автономними й унікальними, не втрачаючи при цьому відчуття єднання з іншими людьми та суспільством. Він називав цей вид свободи, при якій людина відчуває себе частиною світу і водночас не залежить від нього, позитивною свободою.

Досягнення позитивної свободи вимагає від людей спонтанної активності в житті. Фромм відзначав, що спонтанну активність ми спостерігаємо у дітей, які зазвичай діють у відповідності зі своєю внутрішньою природою, а не відповідно до соціальних норм і заборон. Фромм підкреслював, що любов і праця – це ключові компоненти, за допомогою яких здійснюється розвиток позитивної свободи.

Крім цього Фромм стверджував, що конфлікт між прагненням до свободи і прагненням до безпеки є найпотужнішою мотиваційною силою в житті людей. **Дихотомія «свобода – безпека» обумовлена екзистенційними потребами.**

При цьому він виділяє п’ять екзистенційних потреб людини:

1) **Потреба у встановленні зв’язків**. Людям необхідно про когось піклуватися, нести відповідальність за когось. Ідеальний шлях зв’язку зі світом здійснюється за допомогою «продуктивної любові», що допомагає людям працювати разом і водночас зберігати свою індивідуальність.
2) **Потреба в подоланні**. Люди мають потребу в подоланні своєї пасивної тваринної природи, щоб стати активними й оригінальними творцями свого життя. Оптимальне вирішення цієї потреби полягає у творенні.
3) **Потреба в коренях**. Люди потребують відчувати себе невід’ємною частиною світу. Тому упродовж життя люди мають потребу в коренях, основі, в почутті стабільності й міцності, подібним до відчуття безпеки, яке в дитинстві давав зв’язок із матір’ю.
4) **Потреба в ідентичності**. Люди відчувають внутрішню потребу тотожності з самими собою, в ідентичності, завдяки якій вони відчувають свою несхожість із іншими й усвідомлюють, хто вони насправді.
5) **Потреба в системі поглядів та відданості**. Фромм особливо підкреслював значення формування об’єктивного і раціонального погляду на природу та суспільство. Він стверджував, що раціональний підхід абсолютно необхідний для збереження здоров’я, у т. ч. психічного.

Люди потребують також і об’єкта відданості, вищої мети, в чому полягав би для них сенс життя. Така посвята дає можливість подолання ізольованого існування і наділяє життя сенсом.

Вчений вважав, що авторитарна особистість - це переважаючий тип в сучасному суспільстві. Коли Фромм писав про фашистські держави, він використовував термін «авторитарна особистість», а коли про сучасних країнах буржуазної представницької демократії - «конформістська особистість».

Конформістом Е. Фромм називав сучасну західну людину, яка заради свого спокою і комфорту пристосовується, підлаштовується під загальноприйняті стандарти поведінки, перетворюючись як би в людину-робота, підлеглого масовій культурі.

Конформістська особистість не має своєї позиції, думки, її емоційність пригнічена. І чим більше вона мімікрує, тим більше втрачає свою особистість. Е. Фромм вважав, що сучасна людина знесилена – і це головна небезпека епохи, бо вона не в змозі мислити критично, готова прийняти будь-яку ідеологію і будь-якого вождя, який пообіцяє їй внести сенс в її життя.

І більш того, в деяких відносинах конформістська особистість ще більш страшна, мерзенні, крейди, вона веде себе ще більш ганебно, ніж обиватель в фашистських країнах: якщо авторитарна особистість із задоволенням підпорядковує себе авторитету, то конформістська особистість повністю в цьому авторитеті розчиняється.

Безпосередньо від критики середньої людини як представника фашистських рухів Е. Фромм переходить до критики середньої людини капіталізму, так званої людини-автомата або, в іншому перекладі, автоматизованої людини. Вчений вважав, що для виникнення людини-автомата необхідний механізм автоматизує конформізм, тобто такий психологічний механізм, який дозволяє людині уникнути репресій (навіть неявних) з боку суспільства за рахунок підпорядкування правилам цього суспільства.

Фромм не бачить принципової різниці в пристосуванні до гітлерівського режиму або режиму парламентської демократії - просто репресія здійснюється більш явно або менш явно, більш грубо-менш грубо, але все одно вона існує, вона здійснюється. В цьому і полягає найважливіший висновок Е. Фромма: ніякої принципової різниці (принципової, тобто не на рівні формальних законів, гасел, методів дій, впливу на кожного індивіда, а на філософському, глобальному, концептуальному рівні) немає між так званими тоталітарними режимами і так званими нетоталітарними режимами, парламентської демократії.

Е. Фромм вважав, що автоматизована поведінка - це механізм втечі, що дозволяє конформісту (сучасній західній людині) уникнути несприятливої ситуації, втекти від небезпеки. За допомогою конформізму індивід долає почуття своєї нікчемності в порівнянні з переважною потужним зовнішнім світом - або за рахунок відмови від власної цілісності, або за рахунок руйнування інших. Тобто людина або відмовляється від самої себе, або когось підставляє замість себе: «цей хтось буде покараний, цього когось зараз битимуть, а я за цей час встигну сховатись». Фромм виводив людини-автомата з потреби нинішнього капіталістичного суспільства.

Сучасне класове суспільство створює такий тип соціального характеру, якого воно потребує. Соціальний характер створюється системою освіти, релігією, схваленими інститутами культури і вихованням в сім'ї. При цьому треба мати на увазі, що в сім'ї дитина виховується в першу чергу тими методами, які теж санкціоновані, схвалені існуючою культурою, вважаються звичайними, нормальними, природними.

Під соціальним характером Фромм розумів сукупність психологічних рис, притаманних суспільству на тому чи іншому етапі його розвитку. Соціальний характер - це результат адаптації людини до суспільного ладу, він перетворює зовнішню необхідність у внутрішню потребу індивідів і тим самим мобілізує людську енергію на виконання завдань даної економічної системи. Таким чином, соціальний характер формує потреби людини, приводить їх у відповідність з рівнем розвитку продуктивних сил.

Високо оцінюючи вчення Маркса і Енгельса про базис і надбудову, Е. Фромм, проте, вважав, що вони не показали механізм, що з'єднує ці дві категорії. Згідно Е. Фроммом, цей механізм повинен забезпечити соціальний характер, який пов'язує базис і надбудову воєдино. Однак у міру економічного розвитку між соціальним характером і базисом утворюється розрив, старі психологічні стереотипи нездатні обслужити нові виробничі відносини. У цьому випадку для відновлення рівноваги суспільної системи необхідний адаптаційний стрибок, кардинально міняє соціальний характер і встановлює адекватні потреби.

Розмірковуючи про соціальний характер сучасної західної людини, Фромм критикує переважну в ньому ринкову орієнтацію, засновану на тому, що особистість перетворюється в один з товарів, що циркулюють на ринку.

Ще в 1920-і рр. Фромм ввів поняття, широко застосовується для характеристики сучасного суспільства, – «суспільство споживання». Він зазначав, що, людина подібно валізі, повинна бути в моді на ринку, а щоб бути в моді, вона має знати, якого роду особистості користуються попитом на ринку. Тобто відбувається повна відмова особистості від себе на догоду моді і прагненню себе продати.

Вищим типом соціального характеру, на думку Фромма, є революційний. При цьому треба мати на увазі, що революціонер - це не бунтар, вічно незадоволений владою, а особистість, яка прагне на підставі радикально-гуманістичних ідей перевлаштувати суспільство. Вона часто непомітна зовні і відрізняється від бунтаря приблизно так, як відрізняється вуличний оратор від професійного розвідника. Професійного розвідника не бачить ніхто - що він там робить у своєму професійному підпіллі, ніхто не знає, але результат може бути зовсім катастрофічним для противника. Революціонер – це людина, яка прагне

до вільної творчої самореалізації. Тільки він може протистояти системі й не перетворитися на людину-робота.

Питання для обговорення

1. Психоаналітичний підхід до аналізу політики З. Фрейда:
2. Концепція «колективного несвідомого» К. Г. Юнга
3. А. Адлер про гіперкомпенсацію у політиці
4. Психоаналітичний підхід до політики Г. Лассуела
5. Функціонально-психологічна теорія «політичної підтримки» (Д. Істон і Дж. Деніс)
6. Основні положення гуманістичної психології щодо політики. Е. Фромм про «втечу від свободи»
7. Когнітивізм у політичній психології. Теорія когнітивного дисонансу

ТЕМА 21. БІХЕВІОРИСТИЧНІ ТЕОРІЇ ПОЛІТИКИ

1. Чарльз Мерріам.
2. Гарольд Лассуелл.

Термін біхевіоризм (від behavior — поведінка) з'явився ще наприкінці XIX — початку XX ст. Він означав провідний напрям в американській психології, в основі якого лежало розуміння поведінки людини як сукупності рухових і пов'язаних з ними вербальних і емоційних реакцій на вплив зовнішнього середовища. А похідний термін — біхевіоризм — означає політичні теорії, які вивчають політику через поведінку акторів (дійових осіб). Отже, поведінка — ключовий елемент біхевіоризму.

Політичний процес розглядається біхевіористами як реалізація певного первісного вольового зусилля, який надає політичний сенс будь-якому поведінковому акту. Домінуючою рисою людської психіки проголошувалося устремління до влади. Влада — вихідний пункт і кінцева мета будь-якої політичної дії. Практично вся політична теорія перетворюється на вчення про владу.

1. Чарльз Мерріам як один із фундаторів політичної науки

Чарльз Мерріам (1874-1953). До самостійних досліджень політичного життя він приступив у той час, коли в США політична наука інституціоналізувалася як самостійна академічна дисципліна. Глибоке усвідомлення необхідності відмовитися від голого теоретизування, звернутися до осмислення нагальних соціально-політичних проблем і надати політичній науці

дієвого характеру прийшло до Ч. Мерріама після його прибуття до Чикаго. З цим містом пов'язане практично все наступне життя вченого, його практично-політична, педагогічна і наукова діяльність. Мерріам мав до Чикаго особливі почуття, відчуваючи нерозривний зв'язок з його жителями і своєю відповідальністю перед ними.

У 1923 р. Ч. Мерріам очолив відділення політичної науки в Чиказькому університеті. Він об'єднав талановиту молодь, розробив нову методологію політичного дослідження, заклав основи нової науки про політику. Численні праці вченого і його колег привели до формування Чиказької школи політичної науки. Вона стала однією з перших шкіл у галузі політичної теорії і займала домінуюче становище в період між світовими війнами. В Чиказькому університеті він працював до своєї смерті.

Основні праці: «Сучасний стан дослідження політики» (1921), «Неголосування: причини і методи контролю» (1924), «Чотири американських партійних лідери» (1926), «Виховання громадян: порівняльне дослідження методів цивільного виховання» (1931), «Нові аспекти політики», «Виховання громадянськості в Сполучених Штатах» (1934).

Заслуга чиказької школи політичної науки (1920-1940 рр.) — у обґрунтуванні її представниками на прикладах конкретних емпіричних досліджень тих обставин, що справжній розвиток політичного знання може бути досягнутий за допомогою стратегії міждисциплінарних досліджень із застосуванням кількісних методологій і за рахунок організованої підтримки наукових розробок.

Основні параметри політичної науки за Ч. Мерріамом.

На межі XIX-XX ст. було опубліковано чимало робіт з політичної тематики, однак створення справжньої наукової політичної теорії просувалося повільно. І одна з причин цього полягала, очевидно, в недостатній розробленості методології політичних досліджень. Поступово набирав силу сцієнтизм, прихильники якого вважали, що у вивченні людських проявів треба ефективно використовувати методи природничих наук, підтримувати тісний зв'язок між теорією і даними і виявляти особливу старанність у їхньому зборі й аналізі.

Ч. Мерріам, якого завжди відзначало дивне чуття на нові віяння і тенденції, обґрунтовував необхідність переробки методів політичного дослідження і створення нової науки про політику, орієнтованої на вивчення реальної дійсності. Ці ідеї сприяли активізації наукових пошуків, а також створенню Комітету з політичних досліджень у рамках Американської Асоціації політичних наук.

Ч. Мерріам стверджував, що завдання політики полягає в тому, щоб забезпечити політичну розсудливість, «пом'якшити жахи війни, уникнути руйнівних революцій, звести до мінімуму втрати від руйнівних міжгрупових конфліктів, реалізувати потенційні можливості співробітництва і людського творення».

Настанова Ч. Мерріама на емпіричне вивчення політичної поведінки людей свідчить про те, що вчений стояв біля джерел біхевіористського (поведінкового) підходу в дослідженні політичних явищ. Ч. Мерріам вважав, що оскільки політичні процеси залежать від життєвих характеристик індивіда і протікають за деякими незмінними закономірностями, їх можна встановити в ході емпіричного дослідження, у цьому, безумовно, проглядаються ідеї майбутньої біополітики.

Ч. Мерріам наполягав на неупередженості наукового дослідження, на дотриманні ціннісного нейтралітету, застосуванні суворих наукових методів вивчення політичних феноменів. Біхевіористський підхід мав емпіричний і прагматичний характер, тому що передбачав спирання на достовірні факти і досвід. Особлива увага стала приділятися кількісним методам, що дозволяють здійснити прямий чи непрямий вимір. Використання кількісних методів забезпечувало, наприклад, перевірку гіпотез, які стосуються політичної поведінки.

Обґрунтування необхідності нової методології привело Ч. Мерріама до переосмислення ролі і значення застосовуваних раніше методів політичного дослідження. У 1926 р. Ч. Мерріам опублікував книгу «Чотири американських партійних лідери». Ця невелика за обсягом праця була воістину новаторською, тому що являла собою не просто порівняльний аналіз політичних біографій А. Лінкольна, Т. Рузвельта, В. Вільсона і В. Дж. Брайана. У ній розкрито психологічні основи лідерства, проаналізовано потреби і мотиви лідерів, які впливають на їхню політичну поведінку, показано стиль прийняття політичних рішень і міжособистісних відносин. Таким чином, були закладені основи нової галузі знання — політичної психології.

Ч. Мерріам всіляко уповав на всебічне, об'єктивне осмислення і пояснення політичної реальності, виявлення властивих їй проблем і їхнє розв'язання на основі отриманих наукових знань і в той же час беззастережно вірив в американську демократію, вважаючи її такою формою політичного правління, що найбільше відповідає природі людини.

Ч. Мерріам про владу і політику

Ч. Мерріам висував у своїх численних працях велику програму політичних досліджень, реалізація якої протягом наступних десятиліть покладалася на нові покоління як американських політологів, так і вчених інших країн.

У своїй книзі «Нові аспекти політики» Ч. Мерріам пропонує тим, хто відповіддю на виклик нового вважав твердження, що настала ера «зникнення політики», тим, хто закликав «деполітизувати» суспільне життя, повернутися спиною до держави й уряду, бойкотувати політику і спробувати створити нові інститути, які відрізнялись б від тих, яких зазвичай називають політичними.

Труднощі Ч. Мерріам вбачає в тому, що перейменування того, що завжди називали «політикою», не змінить самих дій і процедур, які дотепер позначалися цим терміном. Ті ж самі процеси будуть відбуватися просто під якоюсь іншою назвою.

Реальну відповідь на виклик політиці вчений бачить у тому, щоб розробити і прийняти більш продумані наукові методи вивчення правління і його практичного здійснення, дати відповідь на виникаючі питання: яким чином можна розробити в новому світі більш ефективну політику? Як і з теоретичної, і з практичної точки зору може політична наука щонайкраще засвоїти і використовувати все те, що внесли в сучасні мислення і практику інші науки?

Цілі політики з якоїсь точки зору коротко можна узагальнити в такому вигляді:

1. Зведення до мінімуму негативних наслідків політичних дій.
2. Вивільнення політичних можливостей у людській природі.

До втрат, яких політика могла б уникнути чи звести до мінімуму, відносяться:

- війни;
- революції (громадянські війни);
- чвари між індивідами і класами.

Типовими явищами (ситуаціями), що викликають величезні втрати, є:

- хабарництво;
- розподіл посад за принципом взаємних послуг;
- експлуатація;
- бездіяльність як результат нездатності перебороти інерцію і застій;
- нестабільність, викликана дисбалансом груп;
- зіткнення науки і влади, що ведуть до нехтування результатами сучасної науки і нездатності до їхнього швидкого освоєння.

Усе це приводить до зниження продуктивності і самопочуття людей, а в підсумку перешкоджають зростанню добробуту суспільства в цілому.

Другим найбільшим завданням політики Чарльз Мерріам вважає вивільнення творчих можливостей політичної природи людини. Розроблювані сучасні методи управління повинні визволити творчі можливості людської природи і забезпечити вражаючі досягнення в цій галузі.

Ч. Мерріам не тішиться ілюзіями про те, що в найближчому майбутньому яка-небудь зі шкіл політичної науки зможе запобігати війнам, революціям і різним чварам, однак потрясіння від цих конфліктів можуть поступово знижуватися. У всьому цьому він бачив завдання наукової політики.

З історичної точки зору нововведення політики, хоча вони й можуть здаватися самі по собі зрозумілими, не можна недооцінювати. Серед них — держава, суди, система парламентського представництва, public administration з їхніми недосконалими правилами правосуддя і жорсткими законами, що визначають обов'язки і підтримують суспільний порядок. Але в цілому ці нововведення означали крок уперед від стану тваринної боротьби за виживання.

У політичному процесі є дві складові:

- з одного боку, прихильність традиції;
- з іншого, — безнастанна винахідливість і пристосування до змін, у політиці, як і в житті, незвичні нововведення спочатку піддаються полеміці, потім поступово засвоюються, доводяться до автоматизму;
- потім те ж саме відбувається і з іншими нововведеннями.

Це передбачає процес пристосування, поступової реадаптації до умов, що змінюються. В одних країнах це протікає в муках революції, в інших здійснюється більш спокійними, але і не настільки швидкими способами.

Одне з основних завдань політики завжди полягає в тому, щоб зробити наслідки змін як можна менш руйнівними. Те, що механізми і засоби політики часто деформувалися так, що робили суспільству скоріше погані, ніж гарні послуги, зовсім не дивно.

У книзі «Нові аспекти політики» Ч. Мерріам ставить питання про більш розумне регулювання і застосування наукових категорій до все важливіших сил соціального і політичного контролю. Люди небагато чого зможуть домогтися, якщо наука завоює весь світ, за винятком світового управління.

Таку перебудову, невиконання якої може привести до руйнування сучасної цивілізації, вчений вважав одним з нагальних завдань свого часу. У процесі розвитку науки цілком часто відбувається так, що точні знання про людські відносини отримуються в останню чергу, слідом за розвитком відносин, які видаються менш складними. Але навіть якщо такий висновок і правильний, це не дає права політичній науці плентатись у хвості.

Велику увагу вчений приділяв суміжним соціальним наукам. Політика повинна слідувати за своєю проблемою, куди б та не вела. Цінності історії і юриспруденції не можуть і не повинні бути втрачені. Навпаки, їх треба використовувати; ці цінності повинні стати складовою частиною нового синтетичного знання, що створюється не тільки в політиці, а й в усіх галузях суспільствознавства і людського знання.

Ґрунтуючись на власному практичному досвіді, Ч. Мерріам застерігав деяких своїх колег від побоювання надто стрімких змін у методах політичної науки чи практики. Справжню небезпеку він вбачав у тому, що рух уперед у цій сфері не буде встигати за розвитком сучасної думки.

2. Біхевіористська концепція політичної науки Гарольда Лассуелла

Г. Лассуелл (1902-1978) заслужено вважається одним з батьків-засновників біхевіористського підходу в політичній науці.

Його вважають найвідомішим фахівцем у галузі політичної науки США. Навчально-педагогічна і наукова кар'єра Г. Лассуела почалася в Чиказькому університеті, де він працював з 1922 по 1938 р., потім була продовжена в інших американських і закордонних вузах.

Суспільно-політична кар'єра містила в собі активну роботу на різних посадах в Американській асоціації політичної науки, а також діяльність на посаді співголови Нью-Йоркського центру політично орієнтованих наук (1926) і на посаді директора дослідження військових комунікацій бібліотеки Конгресу США у Вашингтоні (1939-1945).

Основні праці: «Техніка пропаганди у світовій війні» (1927), «Психопатологія і політика» (1930), «Світова політика й особиста ненадійність» (1935), «Політика: хто отримує, що, коли і як» (1936), «Демократія за допомогою суспільної думки» (1941), «Політика перед обличчям економіки» (1946), «Аналіз політичної поведінки» (1947.), «Влада й особистість» (1948), «Мова політики: дослідження в галузі кількісної семантики» (1949), «Влада і суспільство: контури політичного аналізу» (1950), «Світова революція нашого часу» (1951), «На захист суспільного порядку» (1961), «Майбутнє політичної науки» (1963), «Влада, корупція і чесність» (1963), «Політично орієнтовані науки і населення» (1975).

Лассуелл досліджував широкий спектр політичних феноменів, розглядаючи як неформальне підґрунтя владних відносин, так і формальні політичні інститути і структуру процесу прийняття управлінських рішень у соціальному контексті.

Одне з головних завдань, яке він ставив перед собою, полягало в збагненні деструктивної природи прагнення людини до влади і виокремлення способів її подолання в демократичному суспільстві.

Біхевіористські концептуальні засади теорії політики. У центрі інтересів Лассуелла були проблеми політичної поведінки, пропаганди і формування політичного курсу, роль масових комунікацій у відтворенні символіки політичної влади, еліт у суспільстві, політичний розвиток, загальнотеоретичні проблеми і категоріальний апарат політичної науки.

Лассуелл став одним з основоположників якісного і кількісного контент-аналізу при дослідженні політики. Він запропонував методи вивчення того, що раніше вважалося непридатним для дослідження.

Лассуелл гостро відчував потребу в теоретичній основі і працював над виокремленням зв'язків між класичною політичною думкою й емпіричною політичною наукою. Він розробив концептуальну структуру політичного аналізу, що включала в себе як загальні положення класичної теорії, так і досягнення емпіричних методів дослідження. Результатом цієї роботи стала книга «Влада і суспільство: структура політичного аналізу».

Надзвичайно впливовими теоретичними напрямами в рамках біхевіористського підходу стали системний і структурно-функціональний підходи. З позиції системного аналізу суспільство та його соціальні складові можна розглядати як більш-менш постійні утворення, які існують відносно ширшого стосовно їх навколишнього середовища. Вони аналізуються як цілісні системи, до складу яких входить комплекс взаємозалежних елементів. Ці елементи можна вичленувати із системи й аналізувати. Системи мають чітко окреслені межі, виділяючи їх з навколишнього середовища, причому існує тенденція до певної рівноваги між ними.

Політична система, за Д. Істоном, — це сукупність взаємодій, за допомогою яких у суспільстві розподіляються цінності. Основним завданням системного аналізу стало вивчення умов, необхідних для виживання політичної системи. Однак через надмірний акцент на механізмах саморегуляції не можна було ані врахувати зміни в суспільстві, ані виокремити напруженість соціального життя й конфлікти всередині самої системи.

З точки зору структурного функціоналізму суспільство розумілося як нескінченна безліч і переплетення комунікацій між людьми. Проте в цьому соціальному середовищі можна знайти стійкі елементи, які й утворюють структуру. Одиниці структури безпосередньо не пов'язані з конкретними індивідами, але вони є позиціями індивідів у системі.

Функції — це те, що здійснюється структурними елементами. Структурно-функціональний аналіз у політиці — це виявлення структури політичної сфери суспільства і наступне вивчення функцій, виконуваних її елементами. Така позиція дозволяла розглядати політику як цілісність. Однак при такому підході надмірна увага приділялася функціям підтримки й адаптації політичної системи, умовам її стабільності, послідовності розвитку і виживання на шкоду вивченню соціальних зіткнень і антагонізмів.

Лассуелл багато працював над проблемою трактування цінностей у політичній науці. Одне з питань, яке він ставив перед собою, — чи може бути наука вільною від аксіологічної функції, оперуючи лише поведінковими

зразками? Іншими словами, якщо допустити, що поведінку індивідів і груп визначають довгострокові цілі, то як саме їх визначати? Позиція Лассуелла полягала в тому, що «ключові» цінності, спільні для всіх людей, існують і можуть бути встановлені хоча б на найвищому рівні узагальнення. Він вважав за можливе дослідження особливостей загальних цінностей окремих учасників політичного процесу. І в ході дослідження, на думку вченого, можна було побачити, наскільки онтологічне близькими є частини цілого в даному соціумі.

Лассуелл досить жорстко дотримувався принципів біхевіористського підходу. Тому конституйовані ним методи дослідження політики є мультидисциплінарними, зорієнтованими на емпіричне застосування і спрямовані на пояснення, розуміння і прогнозування політичної поведінки індивідів і функціонування політичних інститутів.

Для аналізу політичної реальності Лассуелл розробив оригінальну версію структурно-функціонального аналізу, призначеного для правильної орієнтації дослідника в просторово-тимчасовому континуумі. Розуміючи важливість співвідношення теорії і матеріалів, доступних для спостереження, Лассуелл аналізував політичні абстракції (держава, суверенітет) на основі конкретних міжособистісних відносин впливу і влади.

Лассуелл визначав предмет політичної науки на основі подій, а не позачасових абстракцій. Таким чином, дослідження влади охоплює різноманіття соціально-політичного життя людини і суспільства.

Для вивчення настільки широкого і різнопланового матеріалу Лассуелл використовував складний синтез психологічних та економічних методів дослідження, які в сукупності і склали його політичний аналіз.

Психоаналітичні аспекти концепції політики

Лассуелл зробив суттєвий внесок у розвиток політичної психології, визначивши її сучасний «порядок денний» і запропонував використовувати її методи соціальної психології, психоаналізу і психіатрії в дослідженнях людського виміру політики. Він звернувся до фрейдистського вчення і сформував на його основі теорії політичного психоаналізу.

На думку Лассуелла, політична наука одержує доступ до абсолютно незвіданого масиву матеріалу, який міститься в біографіях конкретних людей.

Безпосереднім джерелом подібного матеріалу він вважав дані, якими володіють психіатричні лікарні, а також отримані від здорових людей. З його міркувань очевидно, що упродовж усієї історії науки про людину і суспільство жоден учений, крім Фрейда, не ризикнув описати все, на що здатен неприборканий людський розум, і критично оцінити це зі сподіванням виокремити закони психічного життя.

По-друге, своєрідно трактуючи вчення Фрейда, Лассуелл виділяє кілька важливих моментів у становленні психоаналізу, котрі мають безпосереднє відношення до вивчення формування політичної особистості. Він відзначав, що для Фрейда поведінка людини визначалася імпульсами, які вислизали від її власної свідомості.

Передбачався пошук джерел таких передумов поведінки у конкретних подіях життя індивіда. Ситуація, яка має місце в конкретний час, могла бути прояснена за допомогою свідомої пам'яті, коли виокремлювався той чи інший ключовий епізод. Процес згадування суттєво полегшувався, якщо особлива увага приділялася «ірраціональним» або нерегульованим аспектам поведінки людини. «Ірраціональні» аспекти перетворюються в раціональні після виявлення прихованих мотивів. І, якщо людина прагнутиме того, рано чи пізно неусвідомлені мотиви усвідомлюються. Але цей процес можна прискорити, використовуючи, певний стиль мислення, що принципово відрізняється від логічного.

Таким чином, Лассуелл трактує метод вільних асоціацій, по-перше, як інструмент психотерапевта для лікування хворого, по-друге, як спосіб, яким може скористатися здорова людина, щоб пояснити самій собі істинну природу своїх вчинків. Лассуелл пропонує навчити людей, які займаються судовою та управлінською діяльністю, користуватися, поряд з логічним мисленням, методом вільних асоціацій. Це один з найважливіших аспектів застосування психоаналізу в політичній науці, оскільки, на переконання Лассуелла, «необхідна зовсім інша методика мислення, щоб позбавити розум від перекручених результатів невидимих примусів». Люди, використовуючи цей метод, «будуть здатні переглянути мову закону, політики й культури та звільняться від безлічі знайдених там логічно помилкових приватних значень».

Однак Лассуелл не зупиняється на ідеї простого навчання новому методу мислення особи, що приймає рішення. Він рухається далі і пропонує новий спосіб здійснення політики, заснований на психоаналізі.

Цей новий напрям він назвав превентивною політикою.

На думку Лассуелла, методи політичних дій, які використовувалися раніше, залишали поза увагою несвідому природу політичного життя. Так, згідно Лассуеллу, «політика — це процес, за допомогою якого виходить назовні ірраціональна основа суспільства», і політичну діяльність варто розглядати як перенесення приватних афектів на публічні цілі.

Процес перенесення відбувається за допомогою політичних символів (слова, які позначають партії, класи, нації, інститути, політику, форми політичної участі). Однак Лассуелл відзначає, що надзвичайно важко встановити ясні зв'язки між символами і процесами, що ними передбачається позначати. Це

відбувається з огляду на те, що той самий символ може використовуватися для перенесення на нього абсолютно різних мотивів різних людей. Тим самим він перетворюється у «фокус нагромадження недоречностей». І оскільки політика повинна проводитися в інтересах всього суспільства, приватні мотиви порівняно легко раціоналізувати за допомогою суспільної вигоди.

Лассуелл виокремлює низку особливостей, які необхідно враховувати при вивченні політичної символізації.

По-перше, роль емоційного фактору людських відносин у політиці. Політика починається тоді, коли люди досягають символічного визначення самих себе у відношенні вимог до світу. Просте невдоволення працівника начальником не має політичного значення, якщо воно не виправдане в політичних символах.

По-друге, йдеться про роль прихованих мотивів, які визначають політичну поведінку. Вони можуть блокувати один одного, поки зовнішні події не порушать рівноваги. Дослідження несвідомої мотивації пояснює диспропорціональність між відгуком і прямим стимулом. «Ключ» до значення цієї диспропорціональності знайдений у глибинних (ранніх) психологічних структурах індивіда.

Шляхом інтенсивного аналізу типових представників можна одержати ключ до розуміння природи цих «невидимих сил і продумати шляхи і засоби роботи з ними для виконання соціальних завдань».

На основі вивчення факторів, які не враховуються традиційними методами реалізації політики, Лассуелл доходить однієї зі своїх центральних ідей — до нового розуміння політики як засобу вирішення соціальних проблем. Якщо психоаналітичне дослідження засвідчить невідповідність між тим, що індивід вимагає, і тим, що йому насправді необхідно (тобто тим, що обов’язково виведе його зі стану напруженості), можна серйозно засумніватися в ефективності діалогу як методу вирішення соціальних проблем. Передумова демократії полягає в тому, що кожна людина — найкращий суддя своїм власним інтересам, і всі ці інтереси піддаються емоційному впливу і враховуються при визначенні політики. Таким чином, спосіб існування демократичного суспільства полягає в з’ясуванні шляху висунення різних вимог зацікавленими партіями, залишаючи можливість для угод і компромісів, для творчих винаходів та інтеграції.

Лассуелл дійшов висновку, що людина — поганий суддя своїм власним інтересам. Дослідження загального стану особистості засвідчило, що уявлення про власні інтереси дуже далеке від того, що може забезпечити щасливе і спокійне життя. У певному розумінні політика — це створення вигаданих цінностей. Слова, в яких індивід формулює власні інтереси, змінюються залежно

від безлічі факторів, але яким би не був вплив умов, кінцеве уявлення про інтерес буде паралелізоване з нарцисизмом. Політичний символ занадто швидко перестає бути інструментом і стає кінцевою цінністю. Підводячи підсумок, Лассуелл саркастично зазначає, що «людина відрізняється від тварини своєю необмеженою здатністю робити мету зі своїх засобів».

Політичні кризи ускладнюються активізацією особливих примітивних мотивів, які утворилися в ранньому досвіді індивідів. Політичні символи слугують мішенями для перенесення емоції в силу їхнього неоднозначного розуміння в особистому досвіді і через їхній загальний круговорот». Отже, політичні дії залежать від символізації невдоволення індивіда, який захищає систему своїх вимог до соціальної дії.

Лассуелл пропонує змінити думку про політику як про засіб організації діалогу між зацікавленими сторонами, що беруть участь у конфлікті. Політика не повинна бути рятівним клапаном для соціального протесту, її завдання — спрямовувати суспільну енергію на ліквідацію постійних джерел напруження в суспільстві, скорочуючи його рівень та неадаптованість. Для цього необхідні особливі засоби — психоаналітичні методики та ознайомлення з особливостями їхнього застосування.

Подальший розвиток ідей і методів психоаналізу Лассуелл здійснив у праці «Світова політика й особиста небезпека», одна з головних проблем, розглянутих у ній, — пошук ефективних засобів зниження напруженості в суспільстві.

Виявлення несвідомих компонентів політичної дії відкрило нову перспективу контролю над поведінкою мас шляхом маніпулювання значимими символами.

Як уникнути воєн і революцій? Як скоротити рівень насильства у світовій політиці? У яке русло спрямувати невдоволення мас? Відповідь, на думку Лассуелла, однозначна: потрібні альтернативні засоби нейтралізації напруги в суспільстві. Вивчаючи механізми виникнення загрози безпеки і найбільш впливові символи, варто розробити методи впровадження у свідомість безпечних шляхів зниження напруженості.

За допомогою психоаналітичної теорії особистості Лассуелл докладно аналізує процес виникнення напруженностей і перенесення їх на зовнішні символи, використовуючи прийнятий в психоаналізі потрійний розподіл структури особистості; за біологічними потребами, за соціально отриманими самообмеженнями та примусам, за перевіркою реальністю.

У політичній сфері напруженість формується наступним чином. Усталений код поведінки, прийнятий у даній культурі і закріплений вихованням, при зіткненні з імпульсами, які суперечать йому, створює внутрішньо-

особистісний конфлікт, котрий проявляється в агресивних діях, маніфестаціях, терористичних актах, індивідуальній політичній активності тощо і потім виправдовується політичними символами.

Таким чином, внутрішньо-особистісні напруженості виявляються джерелом і рушійною силою суспільно-політичних явищ.

І головне призначення психоаналітичного методу в політиці полягає «у створенні прийомів управління масами засобами значимих символів, котрі стимулюють нешкідливу розрядку колективних напруженостей або знімають постійно виникаючі джерела напруженості.

Таким чином, Лассуелл довів:

- політичні мотиви в основному народжуються в суті міжособових зв'язків, які традиційно вважалися винятково приватними, не політичними;
- відношення індивіда до політики зумовлене переважно психологічними механізмами його особи;
- для забезпечення політичної стабільності надзвичайно важливо збереження психологічної рівноваги індивіда.

Вчений запропонував в основному точний психологічний портрет прихильника демократії, серед якостей якого виділяються:

- відкритість особистості;
- критичність мислення;
- здатність орієнтуватися на багатьох цінностях одночасно;
- довіряти оточуючим тощо.

Методологія дослідження політичних процесів. Серцевиною біхевіористської концепції політичної науки Лассуелла є його методологія дослідження політичних процесів. Він виходив з того, що політичне життя занадто складне, ніж те, яким його змальовували попередники.

Тому для Лассуелла «держава» — це не лише набір існуючих формальних інститутів, а й конкретні дії конкретних індивідів, котрі в даному часовому проміжку управляють населенням на даній території.

У зв'язку з тим, що політичне дослідження повинне вивчати конкретні факти політичної поведінки, Лассуелл запропонував теорію «функціональної еквівалентності», котра диференціює розуміння інститутів як традиційно визнаних соціальних структур і їхнє реальне функціонування.

У соціальній науці використовуються два підходи до визначення поняття «політичне». Лассуелл назвав їх «інституціональним» та «функціональним» методами визначення. Бажано описувати соціальні процеси за допомогою двох блоків, один з яких відноситься до «інститутів», а інший — до «функцій», котрі виявлені в різних інституціональних рамках. Виходячи з цього, поняття

«політичне» може розглядатися в «інституціональному» або «функціональному» значенні в певному контексті, і таким чином будь-який внесок у розуміння «інституціонального» процесу є внеском у розуміння ширшого «функціонального» процесу, і навпаки. В цьому, вважає він, і полягає специфіка соціальних наук.

Отже, в основі політичного аналізу лежить виявлення еліт, цінностей, а також методів і засобів, що еліти використовують для досягнення цінностей чи підтримки існуючого їхнього розподілу.

І завдання науки полягає у визначенні принципів рекрутування еліт, а також у виявленні засобів маніпулювання масами. Поки не будуть визначені рамки соціального контексту, у яких відбуваються події які цікавлять дослідника, ці події будуть позбавлені змісту і, отже, не зможуть прийматися в якості достовірних даних.

«Конфігуративний метод політичного аналізу полягає у використанні концепцій розвитку і рівноваги, а також у прийнятті спостережливої (споглядальної) і маніпулятивної установок відносно політичних змін». Тут слід зазначити безсумнівний вплив Ч. Мерріама, що виокремив дві складові політичних процесів: з одного боку, прихильність до традицій, з іншого — безупинна винахідливість і пристосування до змін. Саме це й лягло в основу двох типів аналізу, запропонованих Лассуеллом, — аналізу розвитку й аналізу рівноваги.

Аналіз розвитку, за Лассуеллом, є вивченням динаміки досягнення ціннісних позицій. У вузькому змісті — це динаміка боротьби за владу. Цей тип аналізу призначений для виявлення того, що допоможе спрогнозувати можливий варіант подій і за несприятливого прогнозу втрутитися до них, щоб запобігти кризовій ситуації.

Аналіз рівноваги необхідний для виявлення механізмів збереження елітою ціннісних позицій. Цей тип аналізу «розглядає деталі як показник якісних змін у перемінних, на основі яких сформульовані політичні зміни».

Лассуелл виокремлює три види символів, котрі повинні враховуватися в політичному дослідженні:

- символи ідентифікації — нація, держава, раса і церква;
- символи вимог — безпека, рівність і перевага;
- символи очікувань — успіх і невдача.

Швидкість, з якою засвоюються ці символи, залежить, зокрема, від рівня стабільності/нестабільності в суспільстві.

Оскільки в будь-якому співтоваристві і в будь-якій країні увага громадськості розосереджена на безлічі взаємно конкуруючих символів, котрі в населення можуть асоціюватися як з ненавистю, так і з лояльністю, окремі групи

іноді маніпулюють громадською думкою у своїх цілях, залучаючи її до певних подій, тим самим використовуючи напруженість у своїх цілях.

Соціальні науки, вважає Лассуелл, варто розглядати як стратегічні в тому сенсі, що їхня головна функція забезпечення інформації, необхідної для інтеграції цінностей, втілених у міжособистісних відносинах. Політична наука є однією з цих стратегічних наук, оскільки вивчає владу і вплив як інструменти подібної інтеграції. І головна проблема соціальної політики в цьому випадку, вважає вчений, — створити такі умови, за яких влада може і буде діяти з метою інтеграції основних цінностей суспільства.

Лассуелл наполягав на існуванні двох складових політичної теорії – емпіричних тверджень і ціннісних суджень. Тобто він диференціює ціннісні судження й емпіричні факти, стверджуючи, що тільки останні особливо значимі для створення методологічних основ дослідження політики.

Комплексне застосування маніпулятивного й споглядального підходів, на думку Лассуелла, і є принципом конфігуративного аналізу. «Розумне застосування цих позицій важливе як для теорії, так і для практики. Функції вчених перетинаються і контактують з функціями політиків».

Перше, що пропонує Лассуелл як методологію дослідження, — поступовість. Зміст цього поняття, яке він почав розвивати в роботі «Світова політика й особиста небезпека», полягає в тому, що між політичними категоріями і фактичними характеристиками існує безупинний зв’язок. Це має на увазі наявність не одного ідеального визначення, а цілої низки показників, що розташовуються на політичному континуумі і дозволяють описати шукану теорію. Політична наука має справу не зі стійкими атрибутами, між якими існують одного разу встановленні відмінності, а з категоріями, котрі виводяться на основі подій постійно еволюціонуючого політичного світу.

В одній зі своїх пізніх праці — «Стратегічна орієнтація політичної науки» Лассуелл виокремлює три обов’язкових умови, котрі, на його думку, слід враховувати під час здійснення аналізу у сфері політики.

По-перше, це «контекстуальність». Науковий підхід контекстуальний, оскільки абсолютно точно визначає місце політики в соціальному процесі і дає чітке розуміння взаємин між політичною сферою і суспільством у цілому. Відповідно, політичне дослідження, яке не враховує особливостей соціального контексту, позбавлене будь-якого змісту.

По-друге, «проблемна спрямованість» науки. На думку вченого, йдеться про те, що політична наука повинна бути спрямована на вивчення діяльності, пов’язаної з прийняттям рішень. Він виокремлює такі завдання: з’ясування ціннісних цілей, на досягнення яких спрямований соціальний процес; опис тенденцій коливання рівня досяжності цих цілей; аналіз факторів, котрі

зумовлюють напрям і величину тенденцій; проектування майбутніх подій; створення, оцінка і вибір стратегічних альтернатив.

По-третє, для вирішення поставлених завдань необхідне широке використання методів, створених іншими науками. Серед таких важливих запозичень, котрі істотно збагатили методологічний арсенал політичної науки, він називає моделі «споживання — виробництва», використовувані в економічному аналізі; теоретичні моделі психоаналізу — методики короткого огляду інтерв'ю і включене спостереження на всіх рівнях процесу прийняття рішень в уряді, а також статистичні методи обробки даних передвиборної боротьби і результатів голосування.

* * * * *

Підводячи підсумки аналізу методів дослідження політики, розроблених Лассуеллом, можна зробити такі висновки.

По-перше, методологія Лассуелла була спрямована на вивчення поведінки індивідів та груп у політичній сфері. При цьому він вважав обов'язковою умовою політичного дослідження врахування специфіки соціального контексту, котрий відображає розподіл цінностей у даному суспільстві.

Влада, за Лассуеллом, це участь у прийнятті рішень і розподілі цінностей, а також здатність досягнути необхідного впливу на людські дії.

Він запропонував п'ять «*ключових питань*», або рівнів аналізу будь якої політичної ситуації:

1) які виношуються цінності — цілі (це сфера політичної філософії);
2) які тенденції виникають при реалізації цінностей — цілей (це сфера соціально-політичної історії);
3) якими факторами визначаються дані тенденції (це суто наукове питання, яке потребує побудови теорії і використання емпіричних методів збору і оброблення даних);
4) які можливі траєкторії розвитку (прогнози відносно можливого розвитку подій);
5) чи існують альтернативні політичні курси, які здатні забезпечити як можна більш повну реалізацію цінностей — цілей (в ідеалі дослідник політики повинен запропонувати декілька варіантів політичних курсів або форм правління).

По-друге, глибоко вивчаючи політичні реалії, Лассуелл висунув модель комунікації, яка дає можливість відповісти на питання: хто, що говорить який канал (засіб зв'язку) при цьому використовується, на кого цей канал спрямований і з якою ефективністю. «Хто говорить» відноситься до контролера інформації, «що говорить» — до сутності повідомлення, яка досліджується

шляхом контент-аналізу; «засіб зв'язку» вказує на специфіку каналу, який переносить повідомлення; «на кого спрямований канал» характеризує аудиторію, для якої призначене повідомлення.

Засоби зв`язку, або інформації виконують такі завдання:

- спостереження за середовищем;
- координація відповіді різноманітних частин суспільства на умови середовища;
- перенесення «спадщини соціуму» від одного покоління до наступного (*соціалізація*).

По-третє, Лассуелл дав одне з перших наукових визначень пропаганди (в т. ч. і політичної) як технології впливу на дії людини шляхом маніпулювання уявами і образами, що виражається в усній, письмовій, образотворчій і музикальній формах.

І, нарешті, досліджуючи роль еліти в сучасному «діловому» суспільстві, Лассуелл звертає увагу на небезпеку перетворення її на «державу-гарнізон», або військову диктатуру, через розвиток військових технологій, а також через те, що найбільшим впливом починають користуватися військові та інші «спеціалісти по насильству». Суспільство, яке ставить вищою метою постійну готовність до війни, мілітаризується: зникає межа між військовими і громадянськими інститутами, а військова еліта стає одним із важливих елементів еліти суспільства. В свою чергу, «держава-гарнізон», як і суспільство в цілому, повністю втрачає здатність до розвитку: прогрес спостерігається лише в сфері військових технологій.

Питання для обговорення

1. Чарльз Мерріам: політика як поведінка, аналіз політичних дій та інститутів.
2. Гарольд Лассуелл: політика як процес розподілу влади та ресурсів, методи вивчення політичної поведінки.
3. Значення біхевіористичних теорій для сучасного політичного аналізу та досліджень громадської думки.

ТЕМА 22. ТЕХНОКРАТИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ

1. Формування концептуальних основ технократичних теорій у Т. Веблена та Дж. Гелбрейта.
2. Теорія «постіндустріального суспільства» як суспільства «меритократії» (М. Янг, Д. Рісмен, Д. Белл).
3. Постіндустріальна прогностика Елвіна Тоффлера.
4. Концепції «інформаційного суспільства» Йозефа Масуди і Мануеля Кастельса.

Теорія технократії займає одне з чільних місць у сучасній політології. Ідея технократії (техно — мистецтво, майстерність; кратос — влада) пов'язана з уявленнями про соціальну організацію, що ґрунтується на науковому знанні та регулюється носіями такого знання — вченими та технічними спеціалістами. Основи такої ідеї були закладені в «Державі» Платона при обґрунтуванні влади філософів у ідеальній державі. Аналогічна проблематика була викладена Френсісом Беконом у «Новій Атлантиді».

Своє характерне формулювання теорія технократії отримала саме в американському суспільстві, яке в кінці XIX – на початку XX ст. виражало найбільшу готовність до стрімкого індустріального розвитку і мало можливість виокремити питання економічного зростання у коло найпріоритетніших завдань держави й суспільства загалом.

Поява теорії технократії зобов'язана передусім розвитку економіки, становленню науки та переходу філософії в якісно нову фазу руху інтелектуального мислення. **Особливістю теорії технократії є те, що в своїх межах вона спромоглася об'єднати велику кількість різнопланових концепцій і привести їх до однакового знаменника**. Цей феномен був пов'язаний з відносною однорідністю об'єктів дослідження та напрямків наукової розробки:

- прагматичність і визначальність практичного значення концепції в американській теорії політики;
- теоретичне обґрунтування в межах політичної теорії структурних змін в суспільстві, пов'язаних із появою науково-технічної інтелігенції;
- об'єктивна необхідність бюрократизації апаратів соціального управління, удосконалення їхньої діяльності;
- відношення бюрократії до рівня демократії та особистих прав і свобод громадян;
- пошук і розробка оптимального складу політичної керівної еліти американського суспільства.

Серед усього розмаїття концептуальних розробок американських політологів можна виділити декілька груп, що відзначалися відносно однорідними предметами, характером та напрямами дослідження.

1. **Першу групу складають концепції обґрунтування нової ролі технічної інтелігенції в американському суспільстві**. Це передусім «Теория праздного класса» **Т. Веблена**, праці прогресистів (**У. Ліппман, Г. Кроулі**), науковий менеджмент **Ф. Тейлора, технократія Г. Скотта**, «цивілізація менеджерів» **Дж. Бернхема**, право як соціальна інженерія **Р. Паунда**. Концепції цієї групи відзначалися техніцистсько-сцієнтичною спрямованістю і радикальним характером.
2. **Друга група формується з концептуальних розробок діячів американської політології 50-х років**. Вони відзначаються відлунням ейфорії, пов'язаної з економічними успіхами післявоєнних США, а також сміливими прогнозами майбутнього країни. Одним із найяскравіших викликів тогочасній політичній ситуації була концепція «деідеологізації політики», яку розробляли **Д. Белл, С. Ліпсет, Р. Дарендорф, З. Бжезінський, Р. Нісбет**. Однопорядковим концептуальним напрямком політології була теорія «стадій росту» У. Ростоу.
3. **Третю групу складають концепції, що розроблялись основними теоретиками індустріалізму Дж. Гелбрейтом та Д. Беллом**. Основою цього напряму стало судження про напрям руху США до «інтегрованого суспільства згоди», використання структурно-функціональної методології та основних надбань соціології. Авторами концепцій перевтілення індустріального суспільства в «інтегроване» можна назвати Р. Тіболда, В. Доунса, Дж. Гелбрейта.

1. Формування концептуальних основ технократичних теорій

Торстейн Бунде Веблен (1857-1929).

Основні праці: «Теорія бездіяльного класу: економічне дослідження інституцій» (1899), «Теорія ділового підприємства» (1904), «Інстинкт майстерності» (1914), «Імперська Німеччина і її промисловий переворот» (1915), «Дослідження природи світу і умов його підтримки» (1917), «Вища освіта в Америці» (1918), «Підприємці і проста людина» (1919), «Інженери і система ціноутворення» (1921), «Власність відсутніх осіб і підприємництво в сучасну епоху: приклад Америка» (1923).

Американський економіст, соціолог та публіцист, основоположник інституційного напряму політичної економії. Викладав в Корнельському, Чиказькому, Стенфордському університетах, а також в університеті штату Міссурі

Веблен народився в місті Кейто, штат Вісконсин, у родині норвезьких іммігрантів. Родина Веблена була дуже заможною та успішною і тому приділяла велику увагу освіті і вихованню своїх дітей в дусі релігійних і культурних традицій Батьківщини. Проте Веблен відійшов від них, коли почав відвідувати загальну школу, а потім Карлтон-коледж в місті Нортфілд, штат Міннесота. Там він познайомився з відомим економістом Джоном Бейтсом Кларком, який справив значний вплив на формування його економічних поглядів.

Веблен написав свою дипломну роботу в університеті Джона Хопкінса під керівництвом американського філософа та логіка Чарльза Сандерса Пірса, засновника прагматичної школи у філософії. У 1884 році у Єльському університеті він захищає свою кандидатську дисертацію «Етичні основи вчення про відплату». Тоді він був учнем філософа Ноа Портера і соціолога Вільяма Грема Самнера. Проте найбільш важливий інтелектуальний вплив на Веблена справили Чарльз Дарвін і Герберт Спенсер, роботи яких у другій половині XIX ст. викликали величезний суспільний та науковий інтерес. У 1891 році він був запрошений до Корнельського університету.

Т. Веблен зазначав, що в Америці утворився замкнутий елітарний клас, представники якого розкошують, можуть собі дозволити виконання майже кожного їхнього бажання. Кількісно займаючи невелику частину суспільства, ця псевдоеліта вирішувала свої нагальні питання завдяки своєму соціальному статусу (що визначався кількістю капіталу), фінансовим положенням і зв'язками в структурах влади. Загроза суспільного катаклізму, викликаного, з одного боку, економічним піднесенням, а з іншого — полярністю суспільного положення соціальних груп, штовхало автора до пошуку нового механізму залагодження соціальних конфліктів. Таким способом Веблен проголосив «бунт інженерів», що, на відміну від пролетаріату, міг, не ушкоджуючи американських суспільних підвалин, змінити структуру суспільства.

Такий радикальний висновок мав ряд об'єктивних причин. Стрімке економічне зростання вимагало великої кількості професійно підготовлених працівників, які завдяки своїм спеціальним знанням могли успішно організовувати, розвивати та підтримувати економічне виробництво. Кількість інженерів, та осіб, що удосконалювали виробничі процеси з метою зменшення собівартості кінцевого продукту неухильно зростала.

Це призвело до того, що інженери, які вже не могли бути зарахованими до класу робітників, але фактично і не були власниками засобів виробництва, стали шукати способи адекватної оцінки своєї ролі в суспільних відносинах. Американське суспільство, яке традиційно поділялося на представників аграрного сектора, пролетаріату та промисловців і підприємців, створило ще одну, доволі замкнуту соціальну групу технічно-інтелектуальних працівників,

яка, досягши певної кількості, почала реалізовувати власні корпоративні інтереси.

Як зазначав засновник американської теорії технократії, наука, інженерне мислення та наявні тогочасні технології були здатні повною мірою реалізувати американську мрію. Проте економічний та соціальний устрій, у якому використовуються наявні ресурси, не були адекватними сучасності. Отже, реформування суспільного устрою за технократичною програмою мало початися з економічної сфери, яка, в свою чергу, провокувала загальносуспільні зміни.

Попри всі оптимістичні прогнози, сувора соціальна реальність поставила під сумніви способи вирішення соціальних проблем, проголошених прогресистами. Вихід книги Т. Веблена «Теорія пустого (бездіяльного) класу» спричинила доволі бурхливу реакцію в американському суспільстві. Підтверджуючи необхідність планування, автор доводив, що при існуючому соціальному порядку кризи не уникнути, тому необхідно докорінно змінити як структуру влади, так і суспільний порядок.

Ця ідея була підхоплена Дж. Бернхемом, який пізніше написав книгу «Революція менеджерів». Необхідність революції, після якої домінуючим соціальним прошарком стане інженерний (у Т. Веблена) та менеджеристський (у Дж. Бернхема), і буде встановлений справедливий соціальний порядок, надефективна структура управління, «залізна» стабільність економіки — були основними аргументами цих авторів.

Веблен проголошував майбутню зміну ролі інженерів у суспільстві й можливість останніх стати «обраною» соціальною групою для утвердження нового технократичного порядку, при якому політичні відносини будувались би на сцієнтичних раціональних засадах і функції соціального управління були передані компетентним інженерам — технікам.

На відміну від Т. Веблена, Дж. Бернхем не моделював майбутню суспільну конструкцію, а констатував факти зміни носіїв функцій управління, проголошував перехід власності під контроль менеджерів. Наріжним каменем його концепції було твердження про відокремлення володіння від управлінських процесів. Менеджери, зазначав автор, керуючи і розпоряджаючися засобами виробництва, отримують над ними повний контроль, тому власник втрачає своє значення. Отже, в американському суспільстві, в якому з розробкою теоретичного менеджменту з’явився соціальний прошарок професійних управлінців, змінилась уся система влади, владні відносини перейшли під контроль останніх.

Хоча обидва автори зазначали, що майбутня революція в Америці призведе до встановлення сцієнтично-технократичного правління, на відміну від Веблена, Дж. Бернхем доводив, що вона призведе лише до юридичного

закріплення прав управління технократів, виявить справжній стан речей у суспільстві.

Поява структурованої управлінської організації в економіці, а пізніше і в політиці, чітке диференціювання соціальної групи менеджерів на три рівні та виокремлення еліти професійних управлінців вимагало теоретичної аргументації цих процесів у технократичній теорії. Це, в свою чергу, привело до переходу технократичної теорії на наступний етап свого розвитку.

Усе це корінним чином відбилось і на теорії технократії. Якщо раніше технократи (Т. Веблен) проголошували майбутній перехід влади до кваліфікованого інженера — носія знань, або менеджера, який має науковий світогляд (Дж. Бернхем), то тепер став очевидним той факт, що сучасні технократи можуть і не володіти знанням, а тільки мати ґрунтовну управлінську підготовку.

Новий етап технократичної теорії полягав у тому, що тепер технократи не вимагали зміни соціальної системи та передачі влади до нової соціальної групи. В межах технократичних концепцій обумовлювався реальний факт зайняття керівних позицій управлінцями-технократами, які були в змозі забезпечити ефективну соціальну політику держави, попередити напруженість у суспільстві шляхом оптимізації діяльності різноманітних державних інституцій.

Такою **технократичною концепцію, в якій американське суспільство під впливом науково-технічного прогресу та ефективної діяльності управлінців всіх рівнів перетворювалось на «інтегроване»**, тобто збалансоване й стабілізоване, ***була теоретична розробка Джона Кеннета Гелбрейта («Нове індустріальне суспільство», «Економічна теорія і цілі суспільства»)***.

Джон Кеннет «Кен» Ґелбрейт (1908-2006)

Основні праці: «Американський капіталізм» (1952), «Суспільство достатку» (1958), «Нове індустріальне суспільство» (1967).

Канадсько-американський економіст, кейнсіанець та інституціоналіст, прихильник американського лібералізму і прогресизму. Його книги на економічні теми були бестселерами протягом 1950-1970-х рр.

Ґелбрейт був плідним автором, написав чотири десятки книг і понад тисячу статей з різних тем. Викладав у Гарвардському університеті протягом багатьох років. Ґелбрейт був активним в політиці, працював в адміністрації президента Франкліна Рузвельта, Гаррі Трумена, Джон Кеннеді і Ліндона Джонсона. Був послом США в Індії при Кеннеді, Президентом Американської економічної асоціації (1972).

Ґелбрейт був одним з небагатьох лауреатів, що одержали Президентську медаль Свободи двічі. У 1946 році від Гаррі Трумена, а в 2000 році від Біла Клінтона.

Будучи передусім економістом, працюючи тривалий час на посаді експерта при уряді Ф.Д. Рузвельта, Гелбрейт одним із перших почав аналізувати зміну ролі управлінських структур у суспільстві й способи їхнього впливу на соціальні процеси.

Систему управління корпорацією (можна вказати і на державну установу) автор називає техноструктурою і виділяє ряд особливостей для теоретичного обґрунтування цього терміну.

***По-перше*, техноструктуру становлять керівні ланки будь-якої організації, її експертно-дорадчі органи, та ті підрозділи, що забезпечують реалізацію рішень на місцях**. Тому техноструктура кількісно охоплює більшу частину працюючого складу, за винятком великих акціонерів та робітників, що займаються фізичною працею.

***По-друге,* у техноструктурі наявні корпоративні інтереси, вона тісно об'єднана ім'ям тієї установи, в якій управлінці працюють, а отже, мають спільні інтереси**. Це зумовлює міцність зв'язків між її членами та готовність іти один з одним. Ця функція належить вищому менеджерському складу та управлінцям середньої руки, а вони є найактивнішими членами техноструктури.

Останнє твердження зовсім не говорить про те, що відносини між власниками та управлінцями могли стати антагоністичними. Навіть навпаки, за умови тісної співпраці й взаєморозуміння, перші отримували стабільні прибутки, другі — гарантоване місце роботи і фінансове забезпечення.

2. Теорія «постіндустріального суспільства» як суспільства «меритократії» (М. Янг, Д. Рісмен, Д. Белл)

Термін «меритократія» *(від лат. meritus — гідний і грец. kratos — влада найбільш обдарованих)* — одна з елітарних концепцій у західній політичній науці, в основу якої покладено принцип індивідуальної заслуги у здійсненні політичної влади і соціального управління.

Прибічники цієї концепції виходять з того, що в умовах формування інформаційного суспільства на відміну від «принципу приписування», на основі якого в минулому до влади приходили внаслідок шляхетного походження або наявності капіталу, а також на зміну традиційній демократії — правління за допомогою організованої більшості — має прийти меритократія, тобто правління осіб які мають особливі здібності і чесноти, високі інтелектуальні якості та кваліфікацію, що відповідають потребам. Ідея меритократії, на думку її прихильників, органічно виходить з класичного принципу лібералізму — «рівності можливостей».

Засновником концепції меритократії є англійський вчений Майкл Янг, який у формі технократичної утопії виклав її ідеї в книзі **«Піднесення меритократії: 1870-2033. Нова еліта в нашій соціальній революції» (1958)**.

Британський соціолог, громадський діяч та політик. Член Палати лордів (1978-2002). Почесний член Британської академії (1995).

У 1933-1935 рр. працював у соліситорській фірмі. У 1939 році розпочав практику баррістера. У 1941-1945 рр. директор політичного та економічного планування Лейбористської партії, а в 1945-1951 рр. секретар її дослідницького департаменту.

Засновник та перший директор (1953-2001) Інституту громадських досліджень (Лондон). У 1961-1966 рр. співробітник Кембриджу, у 1961-1963 рр. лектор соціології. У 1989-1992 рр. президент Біркбека (Лондонський університет).

В книзі описана й проаналізована велика історична епоха, позначена в заголовку, але останні події, які розглядаються, належать до 2032 року. Уявний оповідач у науковій праці прагне осмислити останні події в своїй країні. Судячи за географічними назвами, це стара добра Велика Британія.

На думку М. Янга, капіталізм поступово трансформується в суспільство, в якому утвердиться принцип висунення на керівні посади найбільш обдарованих і здібних людей з усіх верств суспільства.

Меритократія, як підкреслював М. Янг, з одного боку, вноситиме інтелектуальні засади в суспільство, а з іншого — сприятиме розкриттю природних обдарувань людей.

В основі концепції М. Янга лежить постулат Х. Ортеґи-і-Ґассета про те, що елітарна меншина виокремлюється з нації на природних засадах і завжди народжується в певній сталій пропорції до загального числа громадян. Оповідач М. Янга йде далі й розвиває цю думку. Він говорить: кожний клас так само приблизно в однаковій пропорції наділений «своїми геніями і своїми дебілами».

Він розрізняє класи на вищі — ті, які володіють владою і майном, і нижчі — ті, які зайняті фізичною працею. Інтелект нації розподілявся на засадах випадковості, тобто, був однаково присутній у вищих і нижчих верствах. Кожний клас являв собою частину, подібну до цілого. Але до 1963 року (нагадаємо, що цей час — вже майбутнє для оповідача) відбувся перерозподіл інтелекту; і характер класів змінився. Талановиті люди дістали можливість залишити нижчі класи й піднятися на новий рівень, адекватний до їхніх здібностей. Нижчі класи перетворилися на відстійник для менш обдарованих. Частина перестала бути схожою на ціле.

На думку оповідача, ступінь суспільного прогресу залежить від того, наскільки влада в суспільстві наділена інтелектуальною потужністю. Прогрес у суспільстві забезпечує не безособистісна інертна маса, а творча меншина, новатори, які здатні одним ударом зберегти працю десяти тисяч робітників. Але маси, незважаючи на всю свою обмеженість, відчули спершу глухе

невдоволення, а потім і оскаржили своє становище й стали загрожувати всьому суспільству.

Підсумок перший. Суспільство в своєму розвитку мусить прийти до ідеї меритократії, коли політичну владу в ньому будуть здійснювати найбільш гідні, достойні, розумні особи з високим рівнем інтелекту. Навіть консервативне суспільство, яким воно є у Великій Британії, відмовляться від принципу спадковості та плутократії в побудові влади, з мотивів міжнародної конкурентної боротьби.

Підсумок другий. Розподіл суспільства на масову більшість та елітарну меншість збережеться, але буде здійснюватися на інших засадах — гідності, розуму та інших чеснот. Меритократія — це доцільний, виправданий, ефективний, універсальний принцип побудови суспільства в усіх галузях його діяльності (в промисловості, освіті, в організації політичної влади та ін.).

Підсумок третій. За М. Янгом, високий рівень інтелекту як перепустка в меритократію, не є одночасним свідченням про моральну досконалість цієї нової групи людей. Її спроба перетворити меритократію на спадкову засаду й назавжди лишитися при владі, експерименти в галузі євгеніки з наміром народжувати тільки достойних нащадків, — свідчать про моральну ущербність еліти. Повстання проти неї, навпаки, свідчить про моральне здоров'я народу.

Підсумок четвертий. Між верхніми й нижніми верствами населення не повинні існувати ні станові, ні законодавчі (юридичні) перегородки. Запорука формування меритократії – вільне переміщення людини між соціальними верствами у відповідності до своїх обдарувань. Рівність людей мусить бути визнана в тому розумінні, що кожна особа заслуговує на повагу за те гарне, що є в ній; кожна людина обдарована в чомусь; завдання суспільства розкрити й заохотити індивідуальні здібності.

Ідеї М. Янга знайшли свій подальший розвиток в американській і західноєвропейській соціологічній та політологічній думці (Д. Белл, Дж. Гелбрейт, З. Бжезінський, Р. Арон та ін.), особливо в теорії постіндустріального суспільства, висунутій Беллом. Він підійшов до аналізу суспільства крізь призму технології і знання, про що докладно йтиметься далі.

* * * * *

Вперше термін «постіндустріальне суспільство» було використано ще в 1917 р. у праці англійського соціолога А. Пенті, який також використав цей термін для назви своєї книжки. Однак у **науковий обіг термін було введено в відомим американським вченим Девідом Рісменом в рамках його теорії соціального характеру.**

Теорія соціального характеру Д. Рісмена

Теоретичні ідеї Е. Фромма, особливо в галузі концепцій *соціального* характеру і відчуження особистості при капіталізмі, мали великий вплив на сучасну йому соціологічну думку. Одним із дослідників, які зазнали цього впливу, став американський соціолог, соціальний психолог, представник психоаналізу американської соціологічної школи, вчений ліберально-радикального перебігу психоаналізу, соціолог та юрист **Девід Рісмен (1909-2002)**.

Основні роботи: «Самотній натовп: вивчення зміни американського характеру» (1950), «Обличчя в натовпі» (1952).

Він дав і його перше визначення: «стан суспільства, яке постане після розвалу індустріалізму». Він пропонував використати цей термін для роздумів про майбутнє у зв'язку з тим, «що індустріалізм приречено».

Рісмен вже 1931 року отримав ступінь доктора наук з біохімії. Після чого продовжив навчання у Гарвардській школі права. У 1934 р. став професором юриспруденції. З 1934 по 1935 рр. Рісмен займався юридичною практикою в Бостоні.

З 1935 р. Рісмен провів чотири роки в університеті Юридичної школи Буффало, де опублікував багато статей про громадянські свободи. Головною темою його досліджень у цей період був наклеп, а значить і захист честі та гідності. До середини 1940-х рр. статті Рісмена були досить широко відомі в юридичних колах.

Під час Другої світової війни був окружним прокурором у Нью-Йорку. Після війни Рісмен став викладачем університету Чикаго, де він читав курс про культуру та індивідуальність.

У 1941 р. працював у Колумбійському університеті. У 1946 р. Д. Рісмен став професором соціальних наук університету Чикаго і очолив дослідження з вивчення масових комунікацій.

1980 року став лауреатом Премії Алексіса Токвіля за гуманізм. Рісмен виявився одним із найпопулярніших авторів та засновників концепції соціального характеру (поряд з Фроммом).

Американський соціолог говорить про три типи характерів, відповідних трьом типам суспільства.

Перший тип – консервативний, конформний, орієнтований на традиції, усталені зразки поведінки у клані, касті, стані. Він притаманний доіндустріальному суспільству.

Другий тип характеру було визначено Рісменом як «зсередини орієнтована особистість», властива періоду розвитку ранньоіндустріального суспільства з ослабленими традиціями, відсутністю чи нерозвиненими ЗМІ,

слабким контролем із боку первинних груп. Особистість, що є «носієм» цього типу характеру, виявляється сильною, цілеспрямованою, заповзятливою, схильною до нововведень та змін. Водночас тут ще зберігається роль традиційних і цінностей.

Третій тип характеру народжується за умов початку споживчого, тобто розвиненого індустріального, суспільства і отримує назву **«ззовні орієнтована особистість»**. Поведінка особистості з таким типом характеру обумовлена впливом бюрократії, ЗМІ, моди, панівної системи зв'язків та відносин, але, в жодному разі не традиціями та принципами, прийнятими нормами та цінностями. У «ззовні орієнтованої особистості» відсутня сильне самостійне Я, тим більше над-Я. Це стандартизована та знеособлена фігура, об'єкт маніпулювання та результат відчуження. У особистості такого типу є прагнення до справді людських проявів (любов, пристрасть, правдивість, чесність тощо), але вся система зовнішнього впливу заважає їй у цьому.

Усі названі типи характерів співіснують у суспільстві, вважає Рісмен. Однак питома вага і вплив кожного з них різні, вони залежать від економічних, соціальних, демографічних факторів, рівня урбанізованого суспільства і ін. Останній, третій тип характеризує «самотність в натовпі», але в той же час народжує прагнення до справді позитивного соціального характеру - «автономної особистості», що має ясні, раціональні цілі, особистості неконформної, незалежної від впливів споживчого суспільства, культурного середовища.

Рісмен розглядає соціальні характери з позицій ліберального критицизму, часом досить гострого. Ця критика спрямована проти бюрократії, споживчого товариства. Вона стосується різних сфер життя – праці, гри, освіти, дозвілля, релігії, влади, свободи тощо. У своїй критиці соціолог іноді схиляється до деякої ідеалізації періоду класичного капіталізму.

* * * * *

Теорія постіндустріального суспільства і меритократії Д.Белла

Надзвичайно важливий внесок у становлення і розвиток теорії постіндустріального суспільства зробив видатний американський соціолог, професор Гарвардського університету, віце-президент Американської Академії мистецтв і наук ***Деніел Белл (1919-2011)***.

Основні праці: «Кінець ідеології: про вичерпання політичних ідей у п'ятдесяті роки, 1960», «Прийдешнє постіндустріальне суспільство. Досвід соціального прогнозування», 1973», «Прихід постіндустріального суспільства: соціальне прогнозування», «Культурні протиріччя капіталізму, 1976», «Соціальні рамки інформаційного суспільства, 1980»,

«Третя технологічна революція та її можливі соціально-економічні наслідки, 1990».

Соціолог і публіцист США, засновник теорії постіндустріального (інформаційного) суспільства. Себе він одного разу описував як «соціаліста в економіці, ліберала в політиці і консерватора в культурі».

Деніель Белл був сином польсько-єврейських іммігрантів Бенджаміна Болоцького і його дружини Енн Каплан. Першою мовою Белла був їдиш.

Після здобуття середньої освіти, студіював соціальні науки, здобув звання бакалавра, потім приблизно 20 років займався журналістикою, симпатизуючи лівим ідеям (поступово прийшов до позиції «соціаліста в економіці, ліберала в політиці, консерватора в культурі». Повернувся до наукової діяльності, здобувши ступінь доктора філософії у Колумбійському університеті (1960).

У 1959-1969 рр. викладав соціологію в Колумбійському університеті, після чого викладав соціологію в Гарвардському університеті до виходу на пенсію у 1990 році. 1999 року отримав Премію Алексіса де Токвіля за гуманізм.

На його думку, до основних чинників, що визначили перехід від індустріального до постіндустріального суспільства відносяться:

1) перевага сфери послуг над сферою виробництва;
2) зміни в соціальній структурі суспільства, а саме — класовий поділ поступається місцем професіоналізму;
3) переміщення центру знань, що справляють вирішальний вплив на політику — до університетів;
4) створення нової інтелектуальної технології;
5) запровадження планування і контролю над технологічними змінами.

На особливу увагу заслуговує положення Д. Белла про те, що в постіндустріальному суспільстві зникає клас капіталістів, а його місце посідає нова правляча еліта, яка володіє високим рівнем освіти і знань, що стає визначальним з погляду соціальної стратифікації. Отже, й основний соціальний конфлікт у постіндустріальному суспільстві виявляється не в боротьбі класів, а в боротьбі між знаннями і некомпетентністю.

Теорія Д. Белла привабила вчених і політиків головним чином тому, що вона спиралась на силу, на перший погляд, зовнішньо не ідеологізовану — на технологію. Ліберальну ринкову утопію він запропонував замінити технократичною утопією. В майбутньому суспільстві, про яке Д. Белл мріяв ще в 1960 р., політика і ідеологія поступалися місцем комп'ютерній технології та інформації. Місце корумпованих і безпринципних бюрократів мала зайняти раціоналістична технократична еліта; нові комунікаційні технології при цьому мали розширити арену соціальних дій. В результаті останні повинні були

перетворитись на необхідну суспільству — поряд із транспортом і національними енергосистемами — інфраструктуру.

Постіндустріалізм Д. Белла став подальшим підґрунтям і для відмови від ідеологічної парадигми, яка отримала назву «кінець ідеології», і для переосмислення ролі інформаційних та комунікаційних технологій у процесі розвитку суспільства.

У передмові до збірника, який представляв результати роботи футурологічної комісії, Д. Белл стверджував, що завдяки масовому перетворенню машинної технології в інтелектуальну відбуваються зміни і в американській політичній системі. З цими процесами пов'язані і тенденції перетворення економічної системи в «постіндустріальне суспільство, де центр ваги зміщується в сферу послуг, а джерела новаторства концентруються в інтелектуальних інститутах, в основному в університетах і науково-дослідницьких закладах, а, не як раніше, в індустріальних корпораціях». Всі ці зрушення і тенденції, на думку Д. Белла, перетворюють університети в «охоронців» суспільства, які відстоюють необхідність управління не фінансовим, а «людським капіталом» і ставлять фундаментальні питання про відношення нових технократичних форм прийняття рішень до політичних структур суспільства.

У коло цих зрушень Д. Белл включав і більш активну участь громадян в управлінні, і зменшення залежності дітей від батьків. У міжнародному плані прогнозувалась актуалізація таких проблем, як подолання розриву між багатими і бідними країнами, що приведе світ у стан трансформації, наповнить його численними комунікаціями, які сприятимуть оновленню традиційних соціальних принципів, структур, звичаїв і уявлень.

Новий етап у розвитку теорії постіндустріалізму пов'язується з виходом у 1973 р. книги Д. Белла «Прийдешнє постіндустріальне суспільство. Досвід соціального прогнозування» (1973), яка і до цього часу є глобальним обґрунтуванням методологічної парадигми цієї теорії.

В ній Д. Белл вдало поділяє історію розвитку людського суспільства на три основні стадії:

- аграрну стадію, яка характеризується натуральним господарством;
- індустріальну стадію — машинним виробництвом;
- постіндустріальну стадію — розвитком телекомунікацій.

Відштовхуючись від характеристик індустріальної стадії, Д. Белл ґрунтовно досліджує постіндустріальну стадію, яка швидко наближається.

У руслі цього підходу лежить розгорнуте і досить вдале **визначення постіндустріалізму, яке дав Д. Белл**. ***«Постіндустріальне суспільство визначається як суспільство, в економіці якого пріоритет перейшов від***

переважного виробництва товарів до виробництва послуг, проведення досліджень, організації системи освіти і підвищенню якості життя; в якому клас технічних спеціалістів став основною професіональною групою і, що найважливіше, в якому впровадження нововведень все більше стало залежати від досягнень теоретичного знання. Постіндустріальне суспільство передбачає виникнення нового інтелектуального класу, представники якого на політичному рівні виступають як консультанти, експерти чи «технократи».

Д. Белл у своїх останніх роботах «Третя технологічна революція та її можливі соціально-економічні наслідки» (1990) та «Соціальні рамки інформаційного суспільства» (1980) практично зрівняв поняття постіндустріального та інформаційного суспільств.

Поняття «інформаційне суспільство» у Д. Белла — це оновлена назва для постіндустріального суспільства, що підкреслює не його місце в послідовності різних ступенів суспільного розвитку, а важливість знань та інформації як вирішальних факторів постіндустріального суспільства. Знання та інформацію Д. Белл вважає не тільки «агентом трансформації постіндустріального суспільства», а й «стратегічним ресурсом» такого суспільства. Він підкреслює важливість забезпечення вільного доступу до необхідної інформації індивідів і груп, а також указує на загрозу поліцейського або державного спостереження і контролю за використанням витончених інформаційних технологій.

Інформаційне суспільство в трактуванні Д. Белла — це наступне століття, в якому комп'ютер відіграватиме центральну роль як «аналітична машина», а соціальний устрій буде ґрунтуватися на телекомунікаціях.

Таким чином, робить важливий висновок Д. Белл, «технологічні телекомунікації та обробка інформації зливаються в єдину модель, яка отримала назву «комп'юнікація», що означає конвергенцію телекомунікації та обробки інформації.

Саме ця праця Д. Белла є прикладом конвергенції ідей постіндустріалізму та інформаційного суспільства. І саме в ній він підкреслює, що **«три аспекти постіндустріального суспільства» особливо важливі для розуміння телекомунікаційної революції:**

- перехід від індустріального до сервісного суспільства;
- вирішальне значення кодифікованого теоретичного знання для здійснення технологічних інновацій;
- перетворення нової «інтелектуальної технології» на ключовий інструмент системного аналізу та теорії прийняття рішень.

Інформаційний фактор є основою його концепції «постіндустріального суспільства». В ньому він вбачав економічний прорив на шляху до переходу від

виробництва товарів до виробництва інформаційних послуг. Для Д. Белла знання стає центром новацій, а технологія — ключем до майбутнього. Усі нові технології розроблятимуться на комп'ютерній основі. Майбутнє, писав Д. Белл, належатиме інтелектуалам.

Д. Белл писав, що суспільство, яке розвивається на основі технічної ефективності та наукового прогресу, з необхідністю набуває характеру меритократії. Він підкреслював, що «суспільство, яке не має своїх кращих людей на чолі його провідних інститутів, є соціологічним і моральним абсурдом».

У постіндустріальному суспільстві, як пише Д. Белл, «майже немає вищих постів, доступних для тих, хто не має кваліфікації». Політик, з точки зору Белла, — це спеціаліст своєї справи, що володіє необхідними навичками управління суспільством, тому саме питання про залучення широких мас населення до безпосередньої участі в здійсненні політики позбавлене сенсу.

3. Постіндустріальна прогностика Елвіна Тоффлера

Не менш вагомий внесок у розвиток ідей постіндустріалізму та інформаційного суспільства зробила концепція видатного американського дослідника **Елвіна Тоффлера (1928-2016).**

Основні праці: «Третя Хвиля» (1980), «Майбутнє потрясіння» («Футурошок») (1970), «Споживачі культури» (1973), «Доповідь про екоспазм» (1975), «Третя хвиля» (1980), «Передбачення та передумови» (1983), «Адаптивна корпорація» (1985), «Метаморфози влади» (1990), «Війна та антивійна. Досвід виживання на порозі XXI століття» (1993), «Створюючи нову цивілізацію: політика у суспільствах «третьої хвилі» (1995).

Американський письменник, соціолог та футуролог, один з авторів концепції «Інформаційної цивілізації». Народився в Нью-Йорку, в єврейській родині емігрантів з Польщі, з раннього дитинства мріяв стати письменником.

Після отримання у 1949 р. диплому бакалавра Елвін Тоффлер з метою пізнання зсередини індустріальних та соціальних процесів вивчився на зварювальника і п'ять років працював на заводах у Пенсильванії, пишучи у вільний час разом з дружиною поезію і прозу, а також статті до профспілкової преси. Потім три роки був вашингтонським кореспондентом пенсільванської щоденної газети. У 1959 р. повернувся до Нью-Йорку на запрошення журналу «Fortune», членом редакційної колегії якого став. З 1965 р. працює лектором у ряді американських університетів, таких як Корнельський університет та Нова школа соціальних досліджень, бере участь у діяльності Фонду імені Рассела Сейджа та Інституту вивчення майбутнього. В 1968-1983 рр. Тоффлер постійно запрошувався як експерт і консультант із проблем стратегічного розвитку до найбільших американських корпорацій.

Е. Тоффлер — почесний професор шести американських університетів, член американської Асоціації за розвиток наукових досліджень; його робота «Футурошок» (або «Зіткнення з майбутнім») відзначена французькою премією за найкращу закордонну книгу, а автор удостоєний французького Ордена мистецтв та літератури.

Е. Тоффлер виокремлює в історії людської цивілізації «Три хвилі»:

1) перша хвиля — аграрна (до XVIII ст.);
2) друга — індустріальна (до 1950-х років XX ст.);
3) третя — пост- чи суперіндустріальна (починаючи з 1950-х років).

Перша хвиля (сільськогосподарське суспільство) — простий розподіл праці, оброблення землі, виникнення каст і класів, жорстка авторитарна влада, децентралізована економіка.

Друга хвиля (індустріальне суспільство) — техносфера, соціосфера, інфосфера, енергосфера, біосфера, психосфера, стандартизація, спеціалізація, синхронізація, концентрація, максимізація, централізація.

Третя хвиля (суперіндустріальне суспільство) — генна індустрія, немасові засоби масової культури, суспільна пам'ять, електронний котедж, інерційна економіка, виробничо-споживацький стиль життя, новий образ природи, глобальна корпорація, планетарна свідомість.

Е. Тоффлер досить переконливо описує процес відмирання індустріальної цивілізації в термінах «техносфери», «соціосфери», «інформаційної» і «владної сфери», показує, які революційні зміни в сьогоднішньому світі зазнає кожна з цих сфер. Особлива увага приділяється показу взаємовідносин між цими сферами, а також між «біосферою» і «психосферою».

«Психосфера» для Е. Тоффлера — це та структура психологічних і особистісних відношень, завдяки яким зміни, що відбуваються в зовнішньому світі, впливають на наше приватне життя. Основна метафора, яку використовує Е. Тоффлер, — це зіткнення хвиль, яке призводить до змін. На його думку, ідея хвилі — це не тільки спосіб організувати величезні маси вельми протилежної інформації, вона допомагає бачити те, що знаходиться під «віруючою поверхнею змін».

Застосовуючи новий підхід — хвильофронтальний аналіз соціально-політичних процесів (чи аналіз «фронта хвилі»), який означає бачення еволюції світу в її глобально-синхронних фазах, Е. Тоффлер аналізує техніко-економічні та інформаційно-комунікативні фактори суспільно-політичного розвитку.

Перша хвиля, за Тоффлером, почалася близько 10 тис. років тому з переходом від збиральництва і полювання до сільськогосподарського життя і появи перших паростків цивілізації. Цивілізації протягом тисячоліть зростали і занепадали, воювали і вступали в союзи, зливалися, створюючи дивовижну

суміш. Однак усі вони мали деякі фундаментальні подібності — всюди основою життя була земля і селянське поселення слугувало джерелом основного продукту. Панував простий розподіл праці і невелика кількість чітко визначених каст і класів: знать, духовенство, воїни, раби (чи кріпосні). Влада була авторитарною, і становище людини визначалось фактом його народження. У всіх країнах економіка була децентралізованою і замкненою — кожна спільнота виробляла більшу частину того, що споживала. За твердженням Тоффлера, перша хвиля змін ще не вичерпала свого потенціалу, коли наприкінці XVII ст. в Європі відбулась індустріальна революція (друга хвиля планетарних змін). Новий процес індустріалізації почав рухатися по країнах і континентах вже набагато швидше.

Друга хвиля викликала до життя три визначаючі соціальні структури (головні інститути) — мала родина, навчання фабричного типу і гігантські корпорації. Індустріалізація, втілення нових технологій, вдосконалення енергетичної бази створили умови для масового виробництва, яке викликало до життя нову систему розподілу. Якщо в суспільствах першої хвилі превалював розподіл товарів, виготовлених на замовлення, то тепер настала епоха масового розподілу і масової торгівлі. Поступово всі сфери життя підпорядковуються виробничо-ринковим інтересам. Всі соціальні інститути (урядові заклади, школи, лікарні тощо) набувають рис фабричності — розподіл праці, ієрархічна структура і безособовість.

Звертаючись до «інфосфери», Тоффлер прослідковує основні принципи фабричного виробництва і в засобах масової інформації, які штампують однакові повідомлення, точнісінько так, як фабрика штампує один і той же товар. Причому, без системи інформаційного обслуговування індустріальна цивілізація не змогла б оформитись і надійно функціонувати. Таким чином, виросла добре розроблена інфосфера — комунікаційні канали, через які індивідуальні й масові повідомлення можуть розподілятися так само ефективно, як товари і сировина.

Тоффлер ретельно і послідовно аналізує систему з шести провідних принципів, які діють в усіх країнах другої хвилі:

- стандартизація;
- спеціалізація;
- синхронізація;
- концентрація;
- максимізація;
- централізація.

Причому він відзначає, що ці принципи як деяка програма другої хвилі «накладається як на капіталістичне, так і на соціалістичне крило індустріального суспільства, оскільки вони неодмінно виросли з одного і того ж базового розриву між виробником і споживачем, а також завдяки зростаючій ролі ринку.

Ці ж самі принципи, посилюючи один одного, створили найбільш великі, жорсткі і могутні бюрократичні організації, еліти і супереліти другої хвилі.

Врешті-решт, стверджується в книзі Е. Тоффлера, наступає глибока криза принципів і структур другої хвилі і на її зміну підіймається третя хвиля, яка несе нові погляди на світ і нові науково-технологічні досягнення в сфері інформатики, електроніки, молекулярної біології, які дозволяють вийти за межі обмежених життєвих і філософських концепцій індустріального періоду і створюють умови для усунення його головного протиріччя — між виробництвом і споживанням.

Слід звернути особливу увагу на те, що цивілізація третьої хвилі суперечить старій традиційній індустріальній цивілізації, адже є одночасно і високотехнологічною, і антиіндустріальною. Вона несе з собою новий лад життя, заснований на поновлюваних джерелах енергії, на методах виробництва, які виключають фабричні зборочні конвеєри, на новій ненуклеарній родині, на новій структурі, яку Е. Тоффлер досить дотепно назвав «електронним котеджем», на радикально змінених школах і об'єднаннях майбутнього. Виникаюча цивілізація веде людство за межі стандартизації, синхронізації та централізації. Нова цивілізація, на думку Е. Тоффлера, буде перемагати бюрократію, зменшувати роль національної держави, сприяти зростанню економік постімперіалістичного світу.

Влада і демократія

Особливий інтерес становить тлумачення Е. Тоффлером проблем влади і демократії. **Поняття влади він визначає так:**

1. «**Владні відносини, властиві усім суспільним системам і людським взаємовідносинам**. Влада — не конкретне явище, але аспект усіх без виключення відносин між людьми. Тому вона невідворотна і нейтральна, у ній немає ні гарного, ні поганого».
2. «**В «систему влади» включені усі, і ніхто від неї не вільний**. Але коли одна людина втрачає владу, її не обов'язково отримує інша». «Коли системи влади далекі від рівноваги, можуть статися раптові і нібито дивні зміни. Справа в тому, що коли система чи підсистема у вищій мірі нестабільна, примножуються нелінійні ефекти. Великі зусилля влади можуть дати малі результати. Незначні обставини можуть ініціювати падіння режиму...».

Він підкреслює, що «насильство, яке в основному використовується для покарань «найменш різнобічний засіб влади. Багатства, які можуть використовуватися і для винагороди, і для покарання, а також перетворюватися на багато інших засобів, є куди більш гнучким інструментом влади. Однак найбільш різнобічними і фундаментальними є знання, оскільки з їх допомогою людина в змозі вирішити завдання, які могли б вимагати застосування насильства чи багатства. Часто знання можна використовувати так, щоб інші люди були змушені діяти бажаним для вас способом, а не у власних інтересах. **Знання, таким чином, дають владу найвищої якості**.

Він, зокрема, зазначає, що нині відбувається перехід від індустріальної економіки до «суперсимволічної», де гроші є віртуальними, електронними імпульсами в банківських мережах, а «пролетарій» Маркса став «когнітаріатом», тобто суспільною групою, праця якої вимагає певного високого рівня знань і навичок. Причому це — лише умовна збірна назва. «Когнітаріат» безмежно подрібнений, і це породжує необхідність враховувати при керівництві (і на всенародному голосуванні) інтереси тисяч і тисяч суспільних прошарків, розподілених професійно, релігійно, етнічно і т. ін., кожен з яких має власні інтереси (в даному суспільстві не те що прошарок — кожна людина має свої особливі інтереси). Це породжує надзвичайну складність керування, і, таким чином, зникають чи піддаються сумніву поняття «народовладдя чи народне волевиявлення».

Йдеться про волевиявлення кожного окремого індивіда, а не цілого народу, який не існує як факт. «Народ» існує лише як поняття, що допомагає хоч якось об'єднати розпорошений конгломерат (сукупність) людей. В постіндустріальному суспільстві — кожна з них є особистістю з власними потребами, здібностями, емоціями, почуттями та іншими властивими лише їй ознаками. Причому люди більше відмежовується один від одного, але при цьому все ж об'єднуються в групи за спільними інтересами або за фахом. І це, насамперед, слід враховувати політикам при організації виборів і керівництві цією різнорідною масою.

Не може, таким чином, бути й мови про те, що представницька демократія забезпечує представлення в парламенті інтересів усього народу. Парламент — це лише група осіб, що захищають власні інтереси та інтереси лобістських груп. Звичайно, методи тиску на владу значно вдосконалилися з появою свободи слова в Інтернеті та можливості онлайнового спілкування з можновладцями.

Слід зазначити, що Е. Тоффлер вважає, що розвал системи переговорів кризова ситуація ухвалення рішень, безпорадність представницьких організацій давно означають, що «багато з рішень, які нині ухвалюються невеликою кількістю псевдопредставників, можуть бути поступово передані назад самим виборцям.

Поряд із цим слід зазначити що в умовах новітніх інтелектуальних технологій людину більше неможливо замінити також і у виробництві так, як це можна було зробити в механізованій виробничій системі Другої хвилі (подібно до «гвинтика» в складному механізмі, коли всі робітники підходять під один стандарт, або «гвинтика», який можна замінити, у сумнозвісному сталінському «соціалістичному механізмі»). Тепер менеджер, аналітик, той самий простий робітник підходять до своєї праці творчо.

Тепер цією «серйозною силою» може бути будь-який обізнаний комп'ютерний хакер. Або простий робітник, що володіє Знанням. Таким чином, саме його Знання з великої літери, його схований в черепній коробці засіб виробництва» (за виразом Тоффлера), стає могутньою зброєю і засобом впливу. Перед нами ще один доказ всевладності знання у новому ладі, цьому «прекрасному новому світі» суперсимволізму. Не треба більше об'єднуватися, зчиняти галас і йти на страйки — фірми свідомо дали в руки кожному робітникові різноманітне Знання.

Знання про те, як примусити владу слухати їх колись кволий голос. Знання про те, як знайти «обхідний шлях» у гігантській бюрократичній мережі — чи то урядовій, чи то корпоративній — і дістатися «найвищого начальства», щоб розповісти йому про свої вимоги.

У новій системі влади зникає будь-яка різниця у впливі між гігантською корпорацією і невеликою фірмою. Величезна монополія зовсім не обов'язково є ефективною. Рано чи пізно її слід подрібнювати, створювати автономно діючі структури, або одиниці для здобуття прибутків за принципом «кожна для себе».

Цей принцип досить легко переноситься Тоффлером і на «великі держави» — їхня «велич» у воєнному відношенні зовсім не означає, що вони з легкістю переможуть усіх і все на планеті. Яскравий приклад, про який згадує Тоффлер, — це поразка США у В'єтнамі і СРСР у Афганістані.

Взагалі свобода об'єднань громадян виявила себе на якісно новому рівні: об'єднання ці починають подрібнюватись, натомість кількість їх зростає, а відповідно зростають і їхні претензії до влади.

Руйнується старий тип бюрократії; вона стає нездатною керувати в умовах бурхливих змін в економіці, коли слід миттєво реагувати на флуктуації ринку і оперативно приймати рішення. У корпораціях створюються якісно нові підрозділи управління, що мають більш «гнучкий» порівняно з бюрократичним апаратом характер. Сучасному світу властиві також інші ознаки протистояння.

Політиків починає турбувати і різноманітність. Адже тепер необхідно створити, наприклад, під час виборів величезний конгломерат із різних груп, дати їм які-небудь спільні ідеї і при цьому не образити чиїхось національних або професійних почуттів. До «старих нових проблем» додається небезпека тероризму, появи екстремістських угруповань, що аж ніяк не зменшиться в новому світі — навіть зросте.

Політична боротьба властива світові третьої хвилі не менше, ніж двом попереднім епохам. Серед чинників її бурхливого продовження і розгортання — протистояння між найбіднішими країнами «третього світу», впливовими й могутніми завдяки нафтовим запасам арабськими державами та «класичними» країнами постіндустіалізму, що не в змозі більше ефективно протистояти хвилі

емігруючого населення з «третього світу». А вона несе й небезпечних терористів, і мирно налаштованих «втікачів від бідності», породженої не вирішеними протиріччями «суперсимволічних економік», що співіснують поруч з найбіднішими країнами.

4. Концепції «інформаційного суспільства» Йонедзі Масуди і Манделя Кастельса

Досить часто авторство терміна «інформаційне суспільство» помилково приписують Е. Тоффлеру, австрійському економісту Ф. Махлупу, японським вченим Ю. Хаяші та Й. Масуді. Але насправді цей термін, що позначав новий тип суспільства, у 1961 р. запропонував ***Умесао Тадао****, японський антрополог професор університету Кіото, який був одним із перших, хто передбачив культурну революцію завдяки зростаючому обміну інформацією. У подальшому відомими дослідниками і розробниками теорії інформаційного суспільства стали також Д. Белл, М. Кастельс, М. Маклюен, Д. Нейсбітт, Ф. Уебстер та ін. Узяті воєдино характеристики інформаційно-технологічної парадигми представлені Кастельсом як фундамент інформаційного суспільства.*

Найбільший внесок у становлення і розвиток концепції інформаційного суспільства зробив видатний японський дослідник, професор університету Аоморі (Японія), засновник і президент Інституту Інформаційного Суспільства ***Йонезді Масуда****.*

Концепція Йонезді Масуди (1905-1995).

«Комп'ютопія» (1960), «Інформаційне суспільство як постіндустріальне суспільство» (1980).

Ёнедзі Масуда — японський соціолог та футуролог, один із авторів концепції інформаційного суспільства. У 1972 представив «План для інформаційного суспільства – національна мета до 2000», який пізніше був розширений і вийшов у вигляді книги «Інформаційне суспільство як постіндустріальне суспільство».

У книзі автор ретельно розглядає стан японського суспільства, проекти розвитку його комунікаційної інфраструктури та інформаційної промисловості. Він аналізує різні аспекти майбутнього суспільства. Головна посилка Й. Масуди зводиться до твердження про те, що «інновації в інформаційних технологіях — це прихована сила соціальної трансформації, яка виражається в радикальному збільшенні кількості і якості інформації, а також в зростанні обсягів інформації».

Слід зазначити, що Й. Масуда розглядає створюване інформаційне суспільство не лише в економічному, а й в соціально-політичному вимірі.

Корисність інформації стає для японського дослідника головним критерієм суспільного ладу.

Поряд із соціально-політичними перетвореннями, за твердженням Масуди, інформаційне суспільство має пережити новий ренесанс, який звільнить людський дух від старих уявлень про національні кордони, що розмежовують людей.

Суспільство, яке приходить на зміну біполярному ідеологічному протистоянню, буде вільне не лише від ідеології, як стверджував Д. Белл, а й від етнополітичних конфліктів, вважав Й. Масуда.

Значний науковий інтерес становить твердження японського вченого про те, що сучасне людство чергового разу переживає епоху Відродження. На його думку, цього разу питання полягає тільки в тому, що буде духом нового часу? Якою буде концепція, що характеризує «думку часу» в новому, інформаційному суспільстві? Яким буде цей неоренесанс?

В монографії «Інформаційне суспільство як постіндустріальне суспільство» Й. Масуда так відповідає на поставлені питання так: духом нового часу буде глобалізм.

В неоренесансі він бачить три основні характеристики. Перша — глобалізм, тобто вихід людства на космічний рівень свідомості. Старі територіальні кордони, які розділяють людство, зітруться. Весь цей процес оновлення буде забезпечений інформаційно-комп'ютерною революцією, потенції якої безмежні, оскільки вона позатериторіальна і, будучи фактором загальнолюдського інтелекту, охопить собою все людство, всю земну кулю. Саме в цьому Й. Масуда бачить технічну основу виходу людства на космічний рівень свідомості.

Друга характеристика неоренесансу, в уявленні Масуди, пов'язана з ідеєю світового симбіозу людства і природи. Він вважає, що ця ідея буде переважати навіть над такою потужною і впливовою ідейно-політичною течією, якою був і залишається лібералізм з його індивідуалізмом та надзвичайно широкими правами і свободами людини.

Третя характеристика неоренесансну пов'язується з переводом існування людства в глобальний інформаційний простір. Матеріальним носієм даного рівня існування цивілізації є єдиний універсальний фактор — інформація, яка не знає жодних кордонів. На відміну від інших ресурсів суспільного прогресу, вона має кумулятивну здатність, тобто ефект постійного накопичення і самовиробництва.

Ставка на інформацію в суспільному розвитку, підкреслює Й. Масуда, безпрограшна. Саме тому японський футуролог пов'язує з нею не тільки виживання, а й якісний стрибок у розвитку сучасного суспільства.

Підсумовуючи свої погляди, Й. Масуда стверджує, що весь дух неоренесансу буде забезпечуватися можливостями високоорганізованого суспільства і всієї інформаційної епохи. Він та деякі інші західні футурологи уявляють майбутнє інформаційне суспільство високонауковим, багатоканальним суспільством, пронизаним мережами інформаційних систем та насиченого комп'ютерно-комунікаційними технологіями. До безперечних заслуг Й. Масуди можна віднести також розробку ним (певною мірою у співавторстві з О. Кішидою) концепції «глобального інформаційного простору», сформульованої і викладеної в термінах «філософії часу».

Сутність цієї концепції полягає в такому:

Оскільки в майбутній цивілізації інформація перетвориться на основний ресурс виживання, то, природно, постане питання не лише про швидкість отримання і реалізації інформації, а й, відповідно, про час. Японський вчений вважає, що в інформаційному суспільстві до значення часу почнуть ставитися по-іншому. Час стане життєзберігаючим ресурсом, соціальною цінністю і навіть вартістю існування. Акцентуючи увагу саме на цьому аспекті, він вводить поняття «час — цінність». Час в інформаційному суспільстві набуде нового соціального статусу і буде використовуватися для творчого створення зовсім інших цінностей, адже майбутня цивілізація буде, насамперед, творчою, яка створює саме цінності. Тому час стане одним із механізмів створення майбутньої цивілізації.

Поняття «час — цінність» він вводить і використовує для визначення якісної характеристики переваг інформаційного суспільства. На його думку, сама інформаційна цивілізація становитиме цінність у просторі і часі на глобальному й локальному рівнях, коли людина в умовах інформаційної епохи зможе задовільняти будь-які потреби для власної самореалізації. За уявленнями Й. Масуди, саме в системі «час — цінність» працюватиме і введена ним категорія «глобального інформаційного простору» (ГІП) як одна з характеристик неоренесансу в інформаційну епоху.

Для можливого створення глобального інформаційного простору, на думку Й. Масуди, необхідно:

- *по-перше*, укласти міжнародний договір про впровадження системи ГІП-контролю за супутниками зв'язку;
- *по-друге,* заснувати міжнародний інформаційний фонд для сприяння встановленню ГІП;
- *по-третє*, сформувати конкретну медичну програму зміцнення здоров'я населення Землі і спроектувати освіту для країн, що розвиваються;
- *по-четверте,* сприяти стабілізації військових проблем і віднести їх до відання глобального інформаційного центру для запобігання регіональних

проявів суб'єктивізму.

Важливим досягненням і найвагомішим внеском у розвиток концепції інформаційного суспільства стала праця Й. Масуди **«Комп'ютопія»**, яка в японському варіанті соціальна утопія — це майбутнє інформаційне суспільство рівня комп'ютерної утопії.

Японський вчений вважає, що сучасна інформаційно-комп'ютерна революція рухає цивілізацію до інформаційного суспільства, яке буде в XXI ст. світовим «суспільством достатку». При цьому інформаційне суспільство буде скоріше функцією навколо осі інформаційних цінностей, ніж цінностей матеріальних. На думку Й. Масуди, відмінна риса майбутнього інформаційного суспільства полягає в тому, що якщо індустріальне суспільство — це суспільство, в якому люди мають споживання в достатку, то інформаційне суспільство буде суспільством, у якому творче пізнання особистості розквітне загалом, пронизавши все суспільство воєдино.

У цій праці Й. Масуда, передбачаючи виникнення функціональних об'єднань, вільних від «згорикеруючої влади», стверджував, що «прийдешнє інформаційне суспільство стане безкласовим, вільним від згорикеруючої влади, а його осереддям стануть вільні об'єднання. Цей процес розпочнеться створенням локальних інформаційних груп з обмеженим числом».

Особливої уваги заслуговує те, що Й. Масуда, вводячи в науковий обіг поняття «поліцентризм» влади, підкреслював: ***«Під поліцентризмом я розумію те, що кожна особистість і група у вільному об'єднанні незалежні і стають центром. «Взаємний зв'язок» означає, що особистості і групи як центри беруть участь у формуванні об'єднання в разі взаємної схильності»***.

Варто зазначити, що в цій книзі Й. Масуда:

По-перше, **обґрунтував і узагальнив основні характеристики інформаційного суспільства**, які стисло можна викласти так: глобалізм, вихід людства на космічний рівень свідомості; світовий симбіоз людства і природи; перехід до існування людства в глобальному інформаційному просторі**.**

По-друге, **японський дослідник сформулював кілька принципів своєї концепції «глобальної комп'ютопії»:**

1) «соціальна вимога і реалізація цілеспрямовано орієнтованої дії індивіда»;
2) ухвалення рішення і рівність сприятливих можливостей для всіх»;
3) «наявність процвітаючих добровільних співтовариств»;
4) «взаємозалежність та інтеграція однорідно функціонуючих співтовариств»;
5) «функціональна соціальна воля пануючих сил, сил влади»
6) «відродження теологічного синергізму людства і Бога».

По-третє, **Й. Масуда дав блискучий порівняльний аналіз індустріального та виростаючого з нього інформаційного суспільства.**

Він зазначає, що першою інноваційною технологією індустріального суспільства була парова машина з її головною функцією замішувати або підсилювати фізичну працю людини. В інформаційному суспільстві інноваційною буде «комп'ютерна технологія» з її фундаментальною функцією заміщувати або підсилювати розумову працю людини. Суспільна структура, заснована на комп'ютері, що складається з інформаційних мереж і банків даних, замінить завод і стане центром виробництва і розподілу інформаційних благ.

Ринок в індустріальному суспільстві набув поширення внаслідок відкриття нових континентів і здобуття колоній. Зростання споживацької купівельної спроможності було головним фактором в експансії ринку. В інформаційному суспільстві «межа пізнаного» стане потенційним ринком, а зростання можливостей розв'язання проблем і розвитку співробітництва перетвориться на найперший фактор у процесі експансії інформаційного ринку.

В індустріальному суспільстві провідними галузями економічного розвитку є ті, які забезпечують машинне обладнання і хімічні препарати, загальна ж структура включає в себе первинний, вторинний і третинний сектори. В інформаційному суспільстві провідна галузь — інтелектуальне виробництво, а його осереддя — виробництво знань.

Масуда підкреслює, що індустріальне суспільство характеризувалося такими ознаками:

- економікою, орієнтованою на збут товарів;
- спеціалізацією виробництва, яке використовує поділ праці;
- повним відділенням виробництва на підприємстві від споживання в хатньому побуті.

У прийдешньому суспільстві:

- інформація вироблятиметься в процесі її використання;
- самовиробництво інформації споживачами зросте;
- вона акумулюватиметься;
- ця акумульована інформація стане поширюватися через синергетичне виробництво і дольове використання;
- економіка структурно зміниться від економіки обміну до синергетичної.

В індустріальному суспільстві головним суб'єктом соціальної активності є підприємство, економічна група. За інформаційного ладу найважливішим суб'єктом соціальної активності стане вільна спільнота, соціоекономічна група, яка може складатися з різних локальних об'єднань та інформаційних товариств.

В індустріальній системі приватного підприємництва панують власність на капітал, вільна конкуренція і максималізація прибутку. В інформаційному ж суспільстві як соціально-економічна система виступатиме вільне громадянське суспільство (де об'єднані обидва типи капіталу: суспільний, індивідуальний та

орієнтований на знання), в якому буде втілений принцип синергії і громадської користі.

Індустріальне суспільство — це лад централізованої влади та ієрархії класів. Інформаційне, навпаки, буде вільним суспільством, багатоцентровим, з навзаєм доповнюваними функціями.

Політична система індустріального суспільства — це парламентська система і мажоритарне правління. В інформаційному суспільстві політичною системою стане демократія участі. Вона буде політикою участі громадян; політикою автономного управління громадянами, що ґрунтуватиметься на договорі про участь і синергізмі, який бере до уваги думку меншості.

В індустріальному суспільстві є три головні типи соціальних проблем: безробіття, спричинюване падінням виробництва; війни, що випливають з міжнародних конфліктів; диктатура фашизму.

Проблемами інформаційного суспільства стануть футурошоки, зумовлені неспроможністю людей адекватно відповісти на швидкі соціальні трансформації, дії індивідуальних і групових терористів, зазіхання на індивідуальну самотність та криза підконтрольності. Масуда також зазначає, що в індустріальному суспільстві матеріальні цінності (для задоволення фізіологічних і фізичних потреб) є універсальними стандартами всіх соціальних цінностей.

В інформаційному суспільстві прагнення до задоволення досягнених цілей стане універсальним стандартом цінностей. Дух індустріального суспільства, зазначає він, був духом відродження людської свободи, що етично означало поважання фундаментальних прав і надання значущості гідності людини, а також поширення духу братерської любові для виправлення нерівності. Духом інформаційного суспільства буде дух глобалізму, тобто симбіозу, в якому людина і природа зможуть жити разом у гармонії, етично погоджуючи сувору самодисципліну і суспільний внесок.

Концепція Мануеля Кастельса (1942 р.н.).

Надзвичайно великий внесок у розвиток концепції інформаційного суспільства зробив видатний американо-іспанський вчений Мануель Кастельс. Його перу належить близько 20 монографій, виданих і перекладених у багатьох країнах світу. Але найбільшу славу йому принесли праці **«Інформатизоване місто» (1989), «Колапс радянського комунізму: погляд з інформаційного суспільства» (1995), «Інформаційна епоха: економіка, суспільство і культура» (1996-1998).**

Іспанський соціолог, фахівець у галузі соціології урбанистики, за ідейними поглядами постмарксист. Народився в провінційному каталонському містечку на північному сході Іспанії в родині службовців міністерства фінансів.

У віці 16 років вступив до Барселонського університету, де навчався за двома спеціальностями — право й економік. У 1960 р. прилучився до таємного ліворадикального Робочого фронту Каталонії, що виступав проти режиму Франциско Франко. Коли в 1962 р. почалися арешти університетських друзів Кастельса, йому довелося залишити Іспанію, не закінчивши навчання. Ставши політичним утікачем, він оселився в Парижі й вступив на факультет права та економіки в Сорбонні, де одним з викладачів у Парижі був Ален Турен. На початку наукової кар'єри вивчав проблеми урбаністики. У 1967-1979 викладав соціологію в Сорбонні та у Вищій школі соціальних наук (Париж). З 1979 р. — професор кафедри міського та регіонального планування Каліфорнійського університету в Берклі, а з 1994 по 1998 рік керував тамо ж Центром західноєвропейських досліджень. Як запрошений професор читав лекції в найбільших університетах світу.

Вважається одним з найбільших соціологів сучасності, який спеціалізується в галузі інформаційного суспільства.

Насамперед слід відзначити, що М. Кастельс, розглядаючи динаміку змін сучасного ринкового ліберального суспільства, прямо пов’язує розвиток нових інформаційних технологій з перетворенням капіталізму.

Уявлення М. Кастельса про інформаційне суспільство як про нову фазу розвитку ґрутуються на цілій низці постулатів. Одним з них стало переконання в тому, що головним ресурсом нового типу суспільства стане інформація. Цьому сприяє її невід’ємна характеристика — здатність бути нескінченно поновлюваною і використовуваною. Використання інформації якою завгодно великою кількістю людей не зменшує можливості доступу до неї нових споживачів, і в цьому закладена найважливіша відмінність його від процесу споживання матеріальних ресурсів.

Ключовою точкою уявлень М. Кастельса про новий тип суспільства стає протиставлення двох понять — інформаційного суспільства (information society) та інформаціонального суспільства (informational society). На думку Кастельса, термін «інформаційне суспільство» (information society) підкреслює роль інформації в широкому розумінні (як передачу знань) для всіх суспільств включаючи середньовічну Європу, а термін «інформаціональне суспільство» (informational society) він вживає для проведення паралелей з поняттями «індустріальне суспільство», «індустріалізм», «інформаціоналізм» та «глобалізм». Підкреслюючи значення комунікації як «комунікації знання» в будь-якому суспільстві, навіть середньовічному, він визначає майбутню стадію суспільства як інформатизовану.

Необхідність одночасного розмежування пов’язана з тим, що новий етап розвитку суспільства принципово відрізняється від попереднього. За визначення

М. Кастельса, він стає «специфічною формою соціальної організації, в якій збирання, оброблення і розповсюдження інформації стають фундаментальною основою продуктивності влади внаслідок нових технологічних умов, які виникають у цей період». Американський дослідник вважає, що його розмежування дозволяє дати більш точну характеристику, яка виходить за межі звичайних уявлень про важливість інформації і знання для будь-якого суспільства.

Інформаційна парадигма визначає всі процеси в сучасному суспільстві — накопичення знання, економічну продуктивність, реалізацію політичної і військової влади, комунікацію за допомогою медіа. Всі важливі, за твердженням М. Кастельса, суспільства сьогодні знаходяться під впливом капіталізму та інформаціоналізму.

У своїй трилогії М. Кастельс здійснює розгорнутий аналіз сучасних тенденцій, які призводять до формування основ суспільства, яке він називає «мережевим». Виходячи з постулату, що інформація за своєю природою є таким ресурсом, який легше за інших долає всілякі перешкоди і кордони, він розглядає інформаційну еру як епоху глобалізації. При цьому мережеві структури є одночасно і засобом і результатом глобалізації суспільства.

Таким чином, влада структури виявляється сильнішою за структуру влади, а належність до тієї чи іншої мережі, поряд з динамікою розвитку одних мереж по відношенню до інших, виступає важливим джерелом влади.

М. Кастельс, стверджує, що суспільство мережевих структур є посткапіталістичним суспільством. Однак цей різновид капіталізму істотно відрізняється від своїх попередників двома основними ознаками: глобальний характер (що наступив після розпаду соцтабору) і базування на мережі фінансових потоків. Сучасні фінансові потоки не знають кордонів і національностей, фінансові операції відбуваються за частки секунди і в цьому «вселенському казино», яким керують комп'ютери, циркулювання капіталу визначає долю корпорацій, сімейних заощаджень, національних валют і навіть регіональних економік.

До заслуг М. Кастельса можна віднести ретельний аналіз нового типу економіки, яку він назвав «інформаціональною» і «глобальною». Інформаціональною — тому, що продуктивність і конкурентноздатність суб'єктів цієї економіки залежать, насамперед, від їх здатності генерувати, обробляти та використовувати інформацію, що ґрунтується на знаннях.

Глобальною — тому, що основні види економічної діяльності, а також усі її складові організовуються в глобальному масштабі, безпосередньо або з використанням розгалуженої мережі, яка зв'язує економічні суб'єкти.

Інформаціональною та глобальною — тому, що в нових історичних умовах досягнення певного рівня продуктивності, а також існування конкуренції можливо лише всередині глобальної взаємозалежної мережі. Процеси перетворень в економіці істотно змінюють і політичні процеси. Лідерство стає все більш персоніфікованим, а шлях до влади лежить через створення іміджу — політичні діячі виявляються втягнутими в гру, що ведеться через засоби масової інформації і самими ЗМІ.

Інститути і організації громадянського суспільства, які будувались навколо демократичної держави і соціального контракту між працею і капіталом поступово втрачають своє значення в реальному житті людей. Причиною цього, на думку М. Кастельса, стала втрата структурами громадянського суспільства «легітимної самобутності».

Основним протиріччям (і, відповідно, рушійною силою розвитку) нового суспільства, заснованого на мережевих структурах, є протиріччя між глобалізацією світу і самобутністю (ідентичністю) конкретної спільноти.

Виходячи з цього, Кастельс, спираючись на концепцію французького соціолога Алена Турена, вводить поняття «самобутність опору» і «самобутність, націлена в майбутнє (project identity)». В суспільстві мережевих структур поряд із державою, глобальними мережами та індивідуумами існують спільноти, які об'єднались навколо самобутності опору. Цей опір спрямований проти основної тенденції розвитку сучасного суспільства — глобалізації. Важливою рисою цих спільнот є мінімальна включеність в структури традиційного громадянського суспільства і їх, в більшій частині, протестний характер. Однак у перспективі частина цих спільнот зможе перейти від опору до самобутності, націленої в майбутнє і тим самим буде здатна створити дещо подібне «новому громадянському суспільству» і новій державі.

«Нова самобутність, націлена в майбутнє, — підкреслює М. Кастельс, — виникає не з колишньої самобутності громадянського суспільства, якою характеризувалась індустріальна епоха, а з розвитку сьогоднішньої самобутності опору». М. Кастельс наводить також основні групи спільнот, які, на його думку, можуть через самобутність опору перейти до самобутності, націленої в майбутнє і тим самим сприяти перетворенню суспільства в цілому з одночасним збереженням цінностей опору інтересам глобальних потоків капіталу та інформації.

Це, насамперед, релігійні, національні і територіальні спільноти. При цьому він підкреслює необхідність врахування етнічного фактору, який виступає важливим компонентом як пригнічення, так і звільнення і залучається до підтримки інших форм самобутності спільнот (релігійної, національної, територіальної).

Територіальна самобутність і зростання її загальносвітової активності веде до повернення на історичну сцену «міста-держави», як характерної риси століття глобалізації. Жіночі спільноти і рух екологістів також, на думку Кастельса, мають значний потенціал для формування самобутності, націленої в майбутнє. Ознакою відповідності цих спільнот новій архітектурі мережевого суспільства є їх децентралізована форма організації і самоорганізовані системи циркулювання інформації в середині спільноти. Саме цей децентралізований, невловимий характер мережевих структур соціальних змін, заключає М. Кастельс, ускладнює сприйняття та ідентифікацію нової самобутності, націленої у майбутнє, яка складається нині.

Питання для обговорення

1. Технократичні теорії Т. Веблена та Дж. Гелбрейта: економічна і політична роль техніки та експертів.
2. Постіндустріальне суспільство як меритократія: М. Янг, Д. Рісмен, Д. Белл – зміщення акценту на знання та професіоналів.
3. Прогностика Е. Тоффлера: вплив технологічних змін на політичні інституції та соціальні структури.
4. Технократичні теорії Т. Веблена та Дж. Гелбрейта: економічна і політична роль техніки та експертів.
5. Постіндустріальне суспільство як меритократія: М. Янг, Д. Рісмен, Д. Белл – зміщення акценту на знання та професіоналів.
6. Прогностика Е. Тоффлера: вплив технологічних змін на політичні інституції та соціальні структури.
7. Інформаційне суспільство: концепції Й. Масуді та М. Кастельса – роль інформації, комунікацій та глобальних мереж у політичному розвитку.
8. Практичне значення технократичних концепцій для сучасних трансформаційних суспільств.

Тема 23. ТЕОРІЇ ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ

1. Інституціоналізм і неоінституціоналізм
2. Неоінституціоналізм як теоретичний підхід до вивчення політики
   2.1. Історичний інституціоналізм
   2.2. Неоінституціоналізм раціонального вибору
   2.3. Нормативний, соціологічний та інші напрями неоінституціоналізму
3. «Політичний інститут» в інтерпретації Д. Норта.

1. Інституціоналізм і неоінституціоналізм

Категорія «інститут» розглядається в ряді дисциплін — політології, соціології, юриспруденції тощо.

Термін «Інститут» (лат. Institutum — установлення, заснування) означає сукупність фундаментальних форм або структур суспільної організації, встановлених законом або звичаями конкретного людського співтовариства.

Питання про необхідність з'ясування сутності суспільних об'єднань ставилося давно. Люди, що жили разом на даній території і в силу самої людської природи були схильні до суперечок, підмітили що для безконфліктного, безкровного вирішення суперечностей між ними потрібні якісь усіма визнані установи, ті чи інші форми суспільного розпорядку.

Б. Ротстайн у книзі «Політична наука: нові напрямки» писав: «**Члени общини переконуються в тому, що для захисту спільних інтересів їм необхідні чотири основних політичних інститути**.

1. Потреба в створенні першого з них визначається необхідністю прийняти рішення про те, яким чином необхідно регулювати спільні інтереси (**інститути законодавчої влади**).
2. Другий означає необхідність реалізації прийнятих рішень (**інститути виконавчої влади**).
3. Третій — потрібний для врегулювання спірних проблем, що вини-кають, та інтерпретації застосування загальних правил, розроблених органом законодавчої влади, до кожного конкретного випадку (**інститути судової влади**).
4. Четвертий тип необхідний для того, щоб карати порушників загальноприйнятих правил незалежно від того, чи належать вони до членів цієї групи чи ні (**інститут примусу**)».

Так виникли політичні інститути. В науковій літературі дається таке їх визначення.

Політичний інститут — це:

1) **по-перше, стан організованої спільноти, організаційна форма об'єднання людей в особливе співтовариство**, яке засноване на колективній волі, цілях і способі життєдіяльності;
2) **по-друге, ідеальна модель асоціації людей, яка формується з приводу влади і впливу**, яка підтримує інтеграцію людини і колективу, керованість спільністю і яка спирається на колективні цінності, організаційні принципи, раціональні норми (установлення);
3) **по-третє, — реалізація і відтворення моделей** (систем принципів і норм, правил і цілей) **спілкування в структурі сукупної практики політичної активності** індивідів і груп, людського соціуму в цілому.

На рубежі XIX-XX ст. була сформована перша версія інституціоналізму, заснована на формально-юридичному аналізі та зіставленні державно-правових та політичних інститутів різних країн (законодавчі системи, виконавча влада, конституції). Серед найбільш значущих дослідників, що належать до цієї плеяди, слід назвати **Ф. Полока, Е. Фрімена («Порівняльна політологія», 1873), М. Ковалевського («Історико-порівняльний метод в юриспруденції та прийоми вивчення права», 1880), В. Вільсона («Держава», 1889 р.), Д. Перджеса («Політична наука та порівняльно-конституційне право»).**

Вчені орієнтувалися переважно на вивчення держави, її органів та інститутів, за допомогою яких вона здійснює свої функції. Значний внесок у становлення інституціоналізму в галузі економіки зробив Т. Веблен («Теорія дозвільного класу»).

У 1919 р. термін «інституціональна економічна теорія» використав Волтон Гейл Гамільтон, визначаючи інститут як «поширений спосіб мислення чи дії, зображений у звичках груп і звичаїв народу». Інститути розглядаються тим часом переважно як політичні встановлення — формальні положення, закони чи похідні від них поділу повноважень, методи обрання. Вважається, що інститути фіксують усталені процедури, відбивають загальну згоду, що склалася у суспільстві домовленість. Під інститутами тим часом розуміються звичаї, корпорації, профспілки, держава тощо. буд. Справжню славу «старого» інституціоналізму склали дослідження У. Вільсона, Дж. Брюса, Т. Коула, Р. Картер, Д. Фрідріха. Класичний інституціоналізм сприяв глибшому аналізу проблем управління.

На середину XX ст. вчені фіксують кризовий стан методології інституціоналізму, що було пов'язано з цілим комплексом причин:

- недостатні можливості лише емпіричного/описового методу у дослідженні інститутів;

- обмеженістю можливостей формально-правового аналізу пояснювати політичні реалії;
- низькими прогностичними можливостями інституційної теорії у поясненні становлення та функціонування демократії у низці держав;
- складнощами проведення порівняння інститутів різних регіонів тощо.

У 1960-х роках дослідження в парадигмі класичного інституціоналізму практично зникають під тиском прихильників біхевіоризму.

До особливостей біхевіористського підходу до аналізу політики Дж. Марч та Й. Олсен відносять такі:

- **контекстуалізм** (політика розглядається як дзеркальне відображення зовнішнього оточення – економічних умов, географічного положення, соціально-класової структури тощо);
- **редукціонізм** (політичні явища розглядаються як загальні результати індивідуальної поведінки);
- **утилітаризм** (політична дія - результуюча власних інтересів політичних акторів);
- **функціоналізм** (оптимальним результатом політичних дій є досягнення рівноваги політичних сил);
- **інструменталізм** (процес прийняття політичних рішень та розподіл ресурсів сприймається як центральна проблема політичного життя).

Біхевіористи ставилися до політичних інститутів як до формальних механізмів, які функціонують лише завдяки працюючим у них людям, які діють за принципом «стимул – реакція».

У мислителів сивої давнини проблеми політичних інститутів займали одне з центральних місць. Їх цікавило, насамперед, питання про співвідношення того сутнісного (субстанційного) змісту політики, яке пов’язане, з одного боку, із спілкуванням людей та їхніх груп з приводу влади, а з іншого, — із інституційними формами політики, за якими стоять інститути і структури.

Серед основних проблем класичної політичної теорії було визначення того, які політичні інститути сприяють удосконаленню суспільства і людини. І тому центральними об’єктами осмислення була держава, конституція, уряд.

До кінця XIX — початку XX ст. в науці панувало уявлення про державу як першооснову політичного життя, а під інститутами розумілися лише адміністративні установи і юридичні норми.

2. Неоінституціоналізм як теоретичний підхід до вивчення політики

Неоінституціоналізм – це підхід до вивчення політики, за яким соціальні та політичні інститути відіграють визначальну роль у політичному процесі. Його становлення припало на 1970-80-ті роки, яким були властиві посилення

державного втручання в економіку, централізація фінансового капіталу, диверсифікація соціальної структури.

Маніфестом неоінституціоналізму вважають статтю Джеймса Марча (1928-2018) та Йохана Олсена (1939 р.н.) «Новий інституціоналізм: організаційні чинники у політичному житті» (1984), яка визначила постулати нового підходу (хоча **піонером неоінституціоналізму зазвичай називають Джона Роулза (1921-2002)):**

- **політичні інститути та держава є повноправними творцями політики**, люди, які обіймають посади у них, мають власні інтереси;
- **інститути здійснюють визначальний вплив на політичну поведінку**, встановлюючи рамки індивідуального вибору через формування та вираження переваг;
- **усвідомлення громадянами політичних цілей хоча б частково визначається інституційним контекстом**.

Політичні інститути аналізуються з погляду взаємозв'язку формальних і неформальних «правил гри», які у результаті складають організаційні відносини, форми взаємодій і саму кооперативну діяльність людей, підтримують стабільність і відтворюють порядок у суспільстві.

Неоінституціоналізм відрізняється від «старого інституціоналізму», що домінував на зламі XIX–XX століть.

По-перше, неоінституціоналісти вважають джерелом відтворення інститутів не лише і не стільки правові норми, скільки їх легітимність. Тому важливим елементом об’єкта дослідження в неоінституціоналізмі є суспільні цінності, символи.

По-друге, неоінституціоналісти зосереджуються на вивченні не лише державних органів та актів законодавства, а й усіх соціальних інститутів, які формують політичну поведінку.

По-третє, цей напрям вважає учасниками політичного процесу індивідів і групи, які діють у межах інститутів. Держава постає у неоінституціоналістів не як моноліт, а як сукупність індивідів і їх груп, які мають власні інтереси. Те ж стосується й інших колективних політичних а́кторів.

Принципових відмінностей у «старого» та «нового» інституціоналізму є кілька.

Інституціоналісти	Неоінституціоналісти
схильні аналізувати політичні процеси методами інших наук про суспільство	розширюють арсенал своїх коштів, звертаючись до теорії ігор

спирались переважно на індуктивний метод	віддають перевагу дедуктивному шляху — від спроб створити універсальну теорію до аналізу конкретних явищ політичного життя
переважно аналізували дії структур	більш значущий як об'єкт аналізу незалежний індивід, який за своєю волею та відповідно до своїх інтересів інтегрується в ту чи іншу структуру (увага прикута до реальної поведінки)
центральне місце теорії відводили конфлікту інтересів	конфлікт інтересів грає периферійну роль

Особливу увагу неоінституціоналізм приділяє соціокультурним символам та цінностям, стереотипам та регламентам, що впливають на структурування макрополітики.

Основними для неоінституціоналізму вважаються два питання:

1) як одним із факторів інститути впливають на політичну поведінку індивідів і політичне життя;
2) як виникають та змінюються політичні інститути?

Різноманітні напрями неоінституціоналізму змусили аналітиків пропонувати різні версії їхньої класифікації.

Виділяють шість варіантів неоінституціоналізму:

1) **нормативний інституціоналізм**, що акцентує важливість норм і цінностей, а не лише формальних структур, правил чи процедур;
2) **інституціоналізм раціонального вибору,** що досліджує значимість зовнішніх структурних обмежень щодо раціональних акторів;
3) **історичний інституціоналізм**, що розглядає інституційний вибір (мети, засоби та критерії оцінок) як довгостроковий фактор політичних результатів;
4) **емпіричний (структурний) інституціоналізм,** що є оновленою науковою версією «старого» інституціоналізму (формалізованого аналізу форм правління, політичних систем, особливостей адміністративного устрою тощо);
5) **соцієтальний інституціоналізм**, що концентрує увагу дослідників на зв'язку між державою та суспільством - моделях взаємодії всередині приватного та державного секторів та між ними;
6) **інституціоналізм у дослідженнях зовнішньої політики та міжнародних відносин**.

У межах неоінституційного підходу еволюціонував понятійний апарат науки. Саму політику вони розглядають як сферу владної взаємодії індивідів і груп, метою якої є розподіл благ і ресурсів. Політичну ж владу визначають як похідну від людських взаємодій (відкидають трансцендентні теорії влади).

2.1. Історичний інституціоналізм (Ч. Тіллі, Т. Скочпол)

Історичний інституціоналізм – напрям неоінституціоналізму, який базується на тому, що історичність є ключовою ознакою інститутів. Теоретики цього напряму визначають *інститути як формальні та неформальні процедури, шаблони, норми, угоди, які глибоко укорінені в організаційній структурі політичної системи*.

Головним постулатом цього напряму є теза про залежність суспільного розвитку від початкового інституційного вибору. Останній політичні а́ктори здійснюють у «критичні моменти», коли існують альтернативи суспільного розвитку. Цей вибір може бути нормативного або структурного характеру та здійснює глибокий вплив на подальші рішення.

Відтак формується певна траєкторія розвитку – «стежка залежності». Постулат щодо «стежки залежності» не означає, що історичний інституціоналізм декларує запрограмованість політичних дій. Адже в «критичні моменти» може відбуватися перепрограмування інституційної структури. Саме на такі моменти спрямована значною мірою дослідницька увага адептів історичного інституціоналізму. Тому поширеним об’єктом досліджень у межах цього напряму є революційні процеси.

Погляди Чарльза Тіллі (1929-2008)

Чарльз Тіллі народився 20 травня 1929 р. у місті Ломбард, штат Іллінойс, недалеко від Чикаго. Батько був простим клерком. Чарльз був найстаршим із 5 дітей у сім'ї (всі здобули спеціальну або вищу освіту). Закінчив середню школу Елмхерста, після якої закінчив Гарвардський університет у 1950 році, отримавши ступінь бакалавра мистецтв. Тіллі закінчив здобув ступінь доктора філософії та соціології в Гарварді в 1958 р.

Бувши в Гарварді, він був студентом кафедри соціальних відносин під час «Гарвардської революції» з аналізу соціальних мереж. Чарльз Тіллі викладав в університетах Делавера, Гарвардському, Торонто, Мічигану і в Новій школі соціальних досліджень. У Колумбійському університеті був професором соціології імені Джозефа Л. Баттенвайзера. За свою кар'єру Тілі написав понад 600 статей, 51 книгу і монографію.

Був почесним членом Національної академії наук США, Американської академії мистецтв і наук, Американського філософського товариства, Соціально-Дослідницької організації.

Основні праці: «Революції та колективне насилля» (1975), «Від мобілізації до революції» (1978), «Примус, капітал і європейські держави, 990-1992» (1992), «Тривка нерівність» (1998), «Динаміка незгоди» (2001, у співавторстві з Д. МакАдамом і С. Тарроу), «Незгода і демократія в Європі» (2004), «Режими і репертуари» (2006).

Тіллі сформулював теорію *ресурсної мобілізації*.

Хоча під впливом марксизму він розглядає державу як арену конфліктів соціальних сил, на відміну від нього, вважає її інструментом груп участі, які не пов'язані з інтересами населення. У своїй теорії він використав політичну та мобілізаційну моделі.

Перша модель (*політична*) включала:

- уряд, який контролює засоби примусу;
- претендентів на владу;
- групи, які висувають вимоги уряду.

Коли групи вирішують діяти спільно проти уряду, вони утворюють коаліцію. **Одноосібна поведінка претендента визначається другою, *мобілізаційною*, моделлю**, що включає:

- внутрішньогрупові інтереси;
- особливості внутрішньої організації;
- рівень мобілізації;
- рівень владних повноважень;
- обмеження;
- можливості.

Структурні соціальні зміни (індустріалізація, урбанізація) у теорії Тіллі мають непрямий вплив на виникнення революції, формуючи коло потенційних претендентів на владу. Натомість до революційної ситуації, або ситуації «множинного суверенітету», призводять міжгрупові суперечності.

Отже, умовами революції є:

- поява претендентів або їх коаліції, які висувають вимоги контролю над урядом;
- солідаризація з ними значної частини населення;
- формування альтернативної коаліції;
- небажання уряду пригнічувати її.

Одним із досягнень Тіллі стало формулювання теорії репертуарів – повторюваного набору вчинків та їхніх обґрунтувань, до яких вдаються

соціальні а́ктори. Тіллі показав, що в різних країнах зі схожими структурами політичних можливостей репертуари політики незгоди та форми соціальних перетворень мають подібні траєкторії.

* * * * *

Ще однією дослідницею революцій є американська дослідниця *Теда Скочпол (1947 р.н.)* – американський соціолог, політолог. Член Національної академії наук США (2008).

Народилася 4 травня 1947, Детройт, Уейн, Мічиган, США). У 1969 р. отримала бакалавра гуманітарних наук в Університеті штату Мічиган.

У 1972 р. отримала магістра гуманітарних наук, а у 1975 р. доктора філософії в Гарвардському університеті. У 1975-1981 роках - старший викладач та ад'юнкт-професор соціології в Гарвардському університеті.

У 1981-1986 роках — старший викладач соціології, політології та суспільних наук, професор соціології та політології університету Чикаго та директор Центру вивчення індустріальних товариств.

З 1986 - професор соціології; директор Центру американських політичних досліджень; декан Школи мистецтв та наук; професор державного управління та соціології, професор державного управління та соціології ім. Віктора С. Томаса Гарвардського університету.

Основні праці: «Держави та соціальні революції: порівняльний аналіз Франції, Росії та Китаю» (1979), «Повернення держави: стратегії аналізу у поточних дослідженнях» (1985), «Соціальні революції у сучасному світі» (1994), «Демократія, революція та історія» (1999).

Хоча теоретичними джерелами її аналізу революцій були, зокрема, марксизм та теорія політичного конфлікту, вона наголошує на недостатності теорій соціального детермінізму при вивченні держави, відкидає ідею Тіллі про державу лише як арену боротьби соціальних сил.

Скочпол наголошує на тому, що, хоча суспільство й впливає на державу, остання має автономні можливості для формування соціально-політичних процесів. Тому її концепцію називають *концепцією автономії держави*. Ця автономія є наслідком присвоєння ресурсів, вилучених у населення для створення та підтримки адміністративних, військових і репресивних інститутів.

При цьому держава використовує у власних інтересах й ресурси домінуючого класу.

До принципів вивчення революцій Скокпол відносить:

- структуралістський підхід;
- врахування міжнародного контексту;
- визнання держави бюрократичною та репресивною організацією, здатною відділятися від соціально-економічних інтересів.

Революцію вона визначає як стрімкі корінні трансформації державних і класових структур, які лише супроводжуються та частково підтримуються класовими повстаннями знизу.

Скочпол виокремлює таких а́кторів революційних трансформацій:

- держава, її інститути та адміністративно-бюрократичний апарат;
- старі та нові еліти;
- домінуючі класи;
- депривовані (пригнічені) класи.

Об'єктом ранніх праць Скочпол були революції в аграрних країнах із бюрократичними режимами.

До цих положень слід віднести:

- Структурний характер конфлікту випливає з протистояння соціальних груп між собою, але більшою мірою – між ними та державою.
- Революції є наслідком міждержавних зіткнень і неспроможності правлячого режиму впоратись із зовнішніми загрозами.
- Політичні кризи, з яких починалися революції, були виразом суперечностей у структурі держав.
- Революції не мали спрямованого характеру. Їх учасниками ставали групи з різними статусом та ідеями. Логіка конфліктів не контролювалась певним класом чи групою. Революції призводили до результатів, які не були повністю передбачуваними та бажаними.
- Наслідком революцій було посилення ролі держави, становлення централізованих бюрократичних режимів. Зміни у класовій структурі як одна з ознак революції пов'язана зі змінами в структурі та функціях держави.

У пізніших працях Скочпол досліджувала революції в інших країнах, зокрема й сучасні (Іран, Куба, Нікарагуа, Португалія та ін.). Вона виокремила моделі революції у країнах «другого» та «третього світу», країнах із неопатримоніальними режимами та прямим колоніальним правлінням, а також із бюрократично-авторитарними режимами та непрямим колоніальним правлінням. Революціям в останніх властиві, зокрема, сильні цивільна адміністрація та армія, певна політична відкритість, можливість військового реформізму, значна зовнішня підтримка, менша вірогідність дезінтеграції держави.

2.2. Неоінституціоналізм раціонального вибору (К. Шепсл, Е. Остром, Б. Вейнгаст та ін.)

Неоінституціоналізм раціонального вибору – напрям неоінституціоналізму, який постав на ґрунті застосування при вивченні політики

економічної теорії раціонального вибору, яку розробляли у 1960-70-х роках. Її прихильники (Дж. Б'юкенен, Е. Даунс, М. Олсон, Г. Саймон) вбачали політичних а́кторів не у групах, а індивідах, пояснювали їх політичну поведінку прагненням максимізації вигоди, а їх інтереси – наслідком позаполітичних чинників, зокрема економіки.

Політику вони вважали обміном діяльностями індивідів. Це не означало, що раціоналісти ігнорували спільні інтереси в політиці, але їх вони тлумачили як наслідок взаємодії індивідуальних інтересів, які утворюють рівновагу **(еквілібріум)**. Методи теорії раціонального вибору використовували при дослідженні механізмів голосування, утворення політичних коаліцій тощо.

Розвиток науки призвів до розуміння обмеженості економічних методів при вивченні політики. Ще у праці **«Модель людини» (1957) Герберт Саймон (1916-2001) висунув концепцію «обмеженої раціональності» та модель «адміністративної людини»**, за якою **управлінець прагне знайти не оптимальне, а задовільне рішення, а на його рішення впливають переконання, традиції**.

Перешкоди прийняттю раціональних рішень у політиці:

1. ***Обмеження в інформації***. Для обрання раціональної альтернативи політики мусять знати усі ціннісні пріоритети суспільства, наявні альтернативи та їх наслідки, підрахувати співвідношення вигід і витрат для кожної з них. У реальності дотриматись цього неможливо.
2. ***Звички індивідів здійснювати нераціональні дії,*** наприклад, дотримуватися традицій, які суперечать економічній вигоді індивіда.
3. ***Залежність процесів прийняття політичних рішень та досягнення політичної рівноваги від механізмів взаємодії а́кторів***. Це має наслідком зростання транзакційних витрат, які ускладнюють прийняття раціональних рішень.

Наслідком обмежень у застосуванні теорії економічного вибору при дослідженні політики стала інтеграція теорії раціонального вибору та інституціонального підходу, а також становлення неоінституціоналізму раціонального вибору. Його прихильники вказують, що індивіди створюють інститути для того, щоб компенсувати обмеження для прийняття рішень.

Функціями інститутів стають інформаційне забезпечення індивідів, стабілізація очікувань щодо дій контрагентів, а, отже, зменшення транзакційних витрат.

Відтак, на відміну від інших напрямів, у неоінституціоналізмі раціонального вибору інститути оцінюють як інструменти досягнення цілей політичних а́кторів, які й визначають «правила гри». Отже, це конструкції, створені людською свідомістю, зокрема, для обмеження контрагентів. У процесі

діяльності а́ктори не стільки пристосовуються до них, скільки намагаються змінити їх згідно зі своїми інтересами (К. Шепсл, Дж. Найт та ін).

Вивчаючи взаємодію інститутів та а́кторів, зокрема, **Еліонор Остром (1933-2012)[4] виділяє рівні функціонування інститутів:**

- *операційний* (відомчі рішення);
- *колективного вибору* (законодавчі акти);
- *конституційний* (вищі норми).

Причинами неефективності інститутів є невизначеність, суперечність коротко- та довготермінових вигід. Суперечність між раціональністю та ефективністю розв'язується через конституційний вибір. Оскільки будь-яке рішення може бути переможене іншим, важливу увагу приділяють механізмам стабільності. В інтересах а́кторів зміни конституційного вибору не повинні бути частими.

У неоінституціоналізмі раціонального вибору виокремлюють різні моделі. Однією з найбільш поширених є *модель «принципал – агент»*. Вона передбачає, що принципал делегує агенту відповідальність для виконання завдань, але агент переслідує власні інтереси. Тому завданням принципала є контролювати агента. Ця модель використовується при аналізі відносин між державою та громадянином, у розробці моделей політичних режимів.

Громадянин є принципалом, дає доручення державі, але з іншого боку – підпорядковується їй. Це зумовлює виокремлення двох моделей держави – *ліберально-демократичної (контрактної)* та *авторитарно-експлуататорської*. Мета першої – такий розподіл прав власності, який максимізує суспільний дохід. Для захисту колективних інтересів а́ктори створюють інститути – когнітивно-ідеологічні; ті, які регулюють прийняття рішень (законодавча, виконавча, судова влада, інститути примусу); ті, які регулюють боротьбу за владу (інститути виборів, призначень тощо).

В авторитарно-експлуататорській державі група, яка контролює держапарат, використовує право держави на насилля для максимізації своїх доходів шляхом експлуатації підвладних груп.

Формально інститути, які формують такий режим, ті самі, що й за контрактної моделі, але їх мета інша. Наприклад, мета когнітивно-ідеологічних інститутів – формування світоглядних моделей в цілях контролю над ініціативами індивідів.

[4] **Елінор Остром** – американський вчений, політекономіст; вважається однією із ключових діячок сучасної політекономіки. Відіграла чималу роль у відродженні політекономіки. 2009-го за свою наукову діяльність отримала Нобелівську премію з економіки.

Мета другої групи інститутів – примусова легітимізація правителів тощо. Інститут виборів є інструментом маніпулювання та нагляду.

2.3. Нормативний (Дж. Марч, Й. Олсен), соціологічний (У. Скотт, Дж. Мейєр, П. ДіМаджіо, У. Пауел) та інші напрями неоінституціоналізму

Представниками *нормативного* неоінституціоналізму є насамперед «батьки» неоінституціоналізму Джеймс Марч (1928-2018) та Йохан Олсен (1939 р.н.). Прихильники цього підходу переконані, що не позаінституційні чинники, а самі інститути визначають інтереси, цілі й дії індивідів. Політичний áктор, який ідентифікує себе з інститутом, зобов'язаний діяти за правилами. Відтак інститути характеризує насамперед нормативна складова.

У праці **«Знову відкриваючи інститути. Організаційний базис політики» (1989)** Марч та Олсен визначають ***інститути як системи взаємопов'язаних формальних і неформальних правил гри, які утворюють складні організаційні відносини, форми взаємодій та саму кооперативну діяльність людей, підтримують стабільність, відтворюють порядок у суспільстві***.

Звертаючи увагу на відмінність поведінки в межах політичних інститутів від економіки, Марч та Олсен формулюють методологічні вимоги до аналізу такої поведінки. Щоб визначити дії áктора, слід аналізувати не його інтереси, а місце в структурі інституту.

Ще одна ознака напряму пов'язана з тим, що нормативна структура інституту базується на цінностях. Інститути є носіями ідентичностей, легітимізують áкторів, впроваджують зв'язки між громадянами, попри те, що їх розділяє. Тому нормативісти приділяють першочергову увагу не формальним правилам, а соціокультурним символам і цінностям.

Наступною рисою нормативного напряму є прихильність його представників до «товстої» версії неоінституціоналізму: інститути розглядаються як сукупність не лише правил, а й організованих практик, укорінених у структурах значень і ресурсів.

Те, що функціонування політичних інститутів впливає на політичні, економічні та ін. умови, формує й дослідницькі стратегії. В центрі уваги нормативістів є проблема: які інститути та як впливають на соціальні спільності? Інститути змінні разом із іншими чинниками політичних дій.

За теоретичними засадами до нормативного близький *соціологічний* неоінституціоналізм. Його представники (У. Скотт, Дж. Мейєр, П. ДіМаджіо, У. Пауел) визначають **інститут як модель поведінки, пристосовану для**

створення та розподілу цінностей. Зокрема, У. Скотт виокремлює такі **компоненти інституційного середовища:**

- інституційні логіки (системи вірувань і базових переконань, які формують мотивацію та спрямовують поведінку учасників);
- інституційні а́ктори (індивіди, організації, асоціації);
- системи управління.

У соціологічному неоінституціоналізмі долається протиставлення інституту та культури. Елементи культури є складовими інститутів, а останні – посередниками між індивідом, з одного боку, іншими індивідами та суспільством – з іншого. З ідей цього напряму випливає важливе положення про те, що один інститут у різних культурних контекстах матиме різний смисл. Це дає змогу відійти від проблеми ефективності інститутів, які стають не інструментами а́кторів, а засобом об'єктивації соціокультурних цінностей.

Внесок соціологічного неоінституціоналізму в політичну науку полягає у дослідженні впливу інститутів не лише на політичну поведінку, а й політичну ідентичність індивідів, опосередкуванні соціетальним середовищем інституційного впливу на державну політику.

Ще одна його роль полягає у тому, що, на відміну від історичного інституціоналізму як макро- та неоінституціоналізму раціонального вибору, як мікрополітичного підходу, він зосереджує увагу й на мезорівні політики.

В рамках цього напряму отримали розвиток організаційні концепції.

У праці представників соціологічного неоінституціоналізму **Дж. Мейєра та Б. Роуена «Інституціоналізовані організації: формальна структура як міф та ритуал» (1977)** виокремлено такі положення:

- організації є породженням суспільства, а відтак вони є не лише реальними, а й міфічними, наслідком загальних уявлень про «правильне»;
- організації відтворюються через традиційні дії, відтак вони є не зведенням формальних правил, а набором колективних ритуалів та цінностей;
- організаційна структура породжується легітимністю;
- організаційна структура та правила можуть бути відділені один від іншого, адже організаційну структуру приймають, щоб відповідати навколишньому середовищу.

Мейєр робить висновок щодо організаційного ізоморфізму, тобто соціальної подібності інституційних форм. Йому належить й ідея розрізнення конкурентного та інституційного механізмів ізоморфізму.

Ідеї Мейєра були розвинуті у концепції «інституційного ізоморфізму» у праці **Пола Ді-Маджіо та У. Пауела у праці «Новий погляд на «стальний панцир»: інституційний ізоморфізм і колективна раціональність в організаційних полях» (1983)**. Автори вводять поняття організаційного поля,

тобто організаційної структури інституту. Це не просто сукупність організацій. Організації усвідомлюють приналежність до спільного простору, розділяють спільні смисли діяльності. Організаційне поле є об'єктом дій влади.

За висновками П. ДіМаджіо та У. Пауела, структурні зміни в організаціях все менш є наслідком конкурентних чинників і потреби в ефективності. Устрій організацій із інституційної точки зору розглядається ними не як раціональний процес, а як наслідок зовнішнього та внутрішнього тиску.

Вони виокремлюють три механізми ізоморфних змін:

- ***примусовий*** (правове забезпечення та державне регулювання);
- ***наслідувальний*** (запозичення позитивного досвіду інших організацій);
- ***нормативний*** (вплив професійних асоціацій на зміни в організаційних структурах).

Г. Пітерс крім проаналізованих вище (історичний, раціонального вибору, нормативний і соціологічний), виокремлює **міжнародний** (використовує теорію міжнародних режимів для пояснення наслідків міжнародної політики), **медіаторний** (політичні інститути, групи інтересів, партії, політичні мережі) аналізуються як посередники між державою та суспільством), **соціальний, емпіричний неоінституціоналізм**. Останній найближчий до «старого інституціоналізму». В його межах досліджують вплив формальних структур політичної системи на політичний вибір. До цього напряму відносять дослідників партійних систем М. Дюверже, форм державного правління Дж. Сарторі. Деякі дослідники виокремлюють у неоінституціоналізмі й інші *напрями.*

3. «Політичний інститут» в інтерпретації Д. Норта.

Дуглас Сесіл Норт (1920-2015) - американський економіст.

Лауреат премії з економіки пам'яті Альфреда Нобеля 1993 р., спільно з Робертом Фогелем «за відродження досліджень у галузі економічної історії, завдяки додатку до них економічної теорії та кількісних методів, що дозволяють пояснювати економічні та інституційні зміни».

В 1942 отримав ступінь бакалавра в Каліфорнійському університеті в Берклі, там же в 1952 отримав ступінь доктора. Під час Другої світової війни у зв'язку з відмовою від військової служби за своїми переконаннями служив у торговому флоті. Останній рік війни вивчав навігацію в офіцерській школі в Аламіді. Викладав в університеті штату Вашингтон (Сіетл) та у Вашингтонському університеті (Сент-Луїс).

Лауреат премії Джона Коммонса (1991) та премії Адама Сміта за двома версіями (1994 та 1996). Почесний президент Європейської асоціації еволюційної політичної економії.

Основні праці: «Підйом західного світу» (1973; співавт.), «Інститути, інституційні зміни та функціонування економіки» (1990), «Розуміння процесу економічних змін» (2005), «Насильство та соціальні порядки. Концептуальні рамки для інтерпретації письмової історії людства» (2009; співавт.) та інші.

Політичні інститути – це установи або система установ, регулюючих відносини у сфері політики (організовують та обслуговують процес здійснення політичної влади, що забезпечують її встановлення та підтримку, а також передачу політичної інформації та обмін діяльністю між владою та іншими сферами політичного життя). Такими інститутами є держава, політичні партії та політизовані громадські рухи.

Роль політичних інституцій

Система конкретних інститутів та норм, що регулюють політичне функціонування громадянського суспільства, безпосередньо пов'язана з діяльністю держави, особливостями форм правління, державного устрою та політичного режиму. Вона залежить не тільки від економічного ладу суспільства, а й суттєво змінюється залежно від політичної волі панівних верств та груп, від політичної культури громадян та історичних традицій державного будівництва.

Політичні інститути еволюціонують під впливом глибинних процесів у суспільному розвиткові, що відбуваються як усередині суспільства, і поза ним. Поряд з цим політичні інститути істотно впливають на розвиток політичного життя суспільства. Ця функція політичного інституту була цілком усвідомлена

за часів Стародавнього Риму: «люди приходять і йдуть, а організації залишаються».

Політичний інститут у роботах Д.Норта

Д. Норт вважається творцем теорії інституційних змін, метою якої є виявлення внутрішніх (ендогенних) факторів, що сприяють зміні як окремих інституцій, так і інституційної структури суспільства. До створення такої теорії американський економіст йшов тривалим шляхом, аналізуючи та узагальнюючи величезний фактичний матеріал з історії США та інших країн та змінюючи передумови аналізу.

У роботах Д. Норта пропонується новий погляд на інституційну структуру суспільства, використовуються такі ключові для «нового» інституціоналізму поняття, як «права власності» та «трансакційні витрати» для оцінки відомих історичних подій.

У центрі уваги Д. Норта виявилося поняття «інститут». Інститути є основною одиницею аналізу. Але при цьому зберігається передумова про індивідуальну поведінку людини як максимізуючої істоти.

Інститути, зауважує Д. Норт, створені людьми. Люди розвивають та змінюють інститути, тому наша теорія має починатися з індивіда.

У той же час обмеження, що накладаються інститутами на людський вибір, впливають на поведінку індивіда.

За Нортом, інститути являють собою рамки, в межах яких люди взаємодіють один з одним. Вони включають:

- **формальні (писані) обмеження** у вигляді правил та розпоряджень (наприклад, конституція, контракти, укази тощо);
- **процедури з виявлення та припинення поведінки, що відхиляється від встановлених правил**;
- **неформальні (неписані) кодекси поведінки, звичаї, звички**, що обмежують сферу впливу формальних правил і процедур.

Причому, на думку Д. Норта, звичаї та традиції можуть служити ефективним замінником формальних інститутів, забезпечуючи тим самим значну економію ресурсів.

У більш короткому формулюванні: інститути це «структурні форми людських взаємодій, це поєднання правил, механізмів, що забезпечують їх дотримання, та норм поведінки».

Інститути, згідно з Д. Нортом, так організують життя людини, щоб вона не замислювалася про більшу частину своїх дій, що є регулярними, повторюваними і очевидними.

«Інституційні встановлення утворюють правила гри... або винайдені людьми обмеження, які формують взаємодію між людьми».

Головна функція соціальних інститутів полягає у мінімізації трансакційних витрат.

Д. Норт, розглядаючи історію розвитку суспільства, показує, що в умовах персоналізованого обміну трансакційні витрати відсутні. У міру зростання поділу праці, спеціалізації, розширення мінових відносин складається світ спеціалізованої взаємозалежності, що зумовив збільшення трансакційних витрат, у тому числі й витрат опортуністичної поведінки (обман, підробка, порушення угод тощо). Це призвело до появи третього учасника обміну – держави, завданнями якої є специфікація прав власності та забезпечення дотримання договорів.

Була створена складна інституція національна структура, що включає систему договірного права, взаємних зобов'язань, гарантій, торгових марок, системи моніторингу тощо. Аналізуючи інституційну структуру, що склалася, Д. Норт приділяє особливу увагу ролі держави як фактора, що впливає на трансакційні витрати.

Звертаючись до проблеми історичного розвитку, американський учений вважає, що ключем до розуміння цього процесу є саме інституціональні зміни. Зміна інституційної структури, на думку Д. Норта, складний процес. Неформальні інститути складаються спонтанно, без свідомого задуму.

Зміни у неформальних нормах (обмеженнях) здійснюються поступово і нерідко є підсвідомими, формуючи альтернативні моделі ведення. Формальні інститути та механізми їх захисту встановлюються і підтримуються свідомо, в основному державою.

Зміни формальних інституцій може відбуватися одномоментно в результаті прийняття тих чи інших політичних чи юридичних рішень. Причому ці інститути представляють певну ієрархію, що включає правила вищого порядку та правила нижчого порядку (наприклад, конституція закони, адміністративний акт). Останні змінюються досить легко, а ось правила вищого порядку значно важчі.

Д. Норт виділяє два основні джерела змін інститутів (як формальних, так і неформальних). Перші зрушення у структурі відносних цін. Неформальні норми під впливом цінових зрушень також можуть змінюватися, але поступово в міру формування альтернативних моделей поведінки.

Друге джерело інституційних змін ідеологія, під впливом якої формується структура переваг людей. Під *ідеологією Д. Норт розуміє суб'єктивні моделі, через призму яких люди осмислюють і оцінюють навколишній світ*.

Роль ідеології зростає пропорційно витратам. Світ розвиненої спеціалізації та поділу праці, існування складних організацій та систем обміну, вважає Д. Норт, були б неможливі в умовах відсутності ідеології.

Інституційна структура, що склалася, як складна взаємодія формальних правил і неформальних обмежень, поряд з механізмами примусу до їх виконання, забезпечує стабільність суспільної системи. Але виникає питання, яке є важливим для нової економічної історії: чи завжди досягнутий стан інституційної рівноваги явився ефективним? Чи завжди стабільність означає ефективність?

У ранніх роботах Д. Норта та Р. Томаса розвивалася «оптимістична» модель інституційної еволюції, згідно з якою в ході інституційних змін за умови незначних інституціональних витрат неефективні інститути заміняються ефективними, що забезпечують зниження трансакційних витрат і високі темпи економічного зростання.

Крім того, висувалася ідея про те, що будь-які вихідні відмінності в економічному розвитку різних країн повинні згладжуватися в міру того, як країни, що відстають, будуть переймати (імпортувати) інститути більш розвинених країн. Пізніше оптимізм змінився констатацією того факту, що в історії людства економічне зростання було скоріше винятком, ніж правилом.

Д. Норт у своїх пізніх працях намагається пояснити дві найголовніші загадки історії: чому неефективні форми економіки існували тисячоліття і чому товариства так відрізняються один від одного?

Д. Норт називає низку причин.

1. **По-перше, двоїста роль держави.** Забезпечити економію на трансакційних витратах без участі держави в суспільстві з щільною мережею соціальних взаємодій (внаслідок зростання поділу праці та спеціалізації) неможливо. Держава може сприяти економічному зростанню, специфіцікуючі права власності та забезпечуючи дотримання договорів, а може поводитися як «хижак», стараючись збільшити свої прибутки.
2. **По-друге, вплив груп зі спеціальними інтересами. Закони ухвалюються під впливом сильних політичних угруповань**.
3. **По-третє**, **залежність еволюції інститутів від вибраної траєкторії (path dependence).**

Старі правила вже склалися, і їх можна розповсюджувати з мінімальними витратами на все більшу чисельність людей та сфер діяльності. Створення нових інституцій потребує великих початкових витрат. Великі ресурси необхідно витратити і на освоєння нових правил, норм, законів, а також на зміну організаційних форм, які пов'язані з особливими «правилами гри». Навіть коли сформовані правила та організаційні форми стають неефективними, витрати, необхідні для їх зміни, можуть бути надзвичайно величезними. У разі збереження менш ефективних інститутів виявляється кращим.

Внаслідок цього інституційна система може виявитися стабільною незалежно від її ефективності. У реальних суспільствах, робить заключення Норт, існують як ефективні, так і неефективні інститути. В силу низки умов суспільство може розвиватися неоптимальним шляхом, причому чим далі продовжується цей розвиток, тим важче згорнути з одного разу обраної траєкторії.

Інерційний характер еволюції отримав назву «залежності від попередньої траєкторії розвитку» або «ефекту історичної обумовленості розвитку». Про таку залежність говорять у разі, якщо «вчорашні інституційні рамки залишаються значними і обмежують варіанти вибору сьогодні й у майбутньому», тобто вибір у кожен момент значною мірою зумовлений минулим і своєю чергою сприяє підтримці наміченого шляху розвитку.

Д. Норт доводить, що трансакційні витрати збільшуються через залежності режимів прав власності від траєкторії розвитку. Аналізуючи історичний процес з погляду інституційних змін, Д. Норт розглядає два переломні моменти світової економічної історії, які він позначає як першу і другу економічні революції.

У його трактуванні **термін «економічна революція» передбачає три різних зміни господарської системи (етапи):**

1) зміна виробничого потенціалу суспільства…;
2) в результаті фундаментальної зміни обсягу знань, що породжує…;
3) фундаментальні зміни організації, щоб реалізувати цей продуктивний потенціал.

Перша «неолітична» революція датується VIII тисячоліттям до нашої ери і пов'язується з переходом від полювання та збирання до регулярного землеробства. Фактично пропонується нове пояснення розвитку сільського господарства у первісних людей, що спирається на наївну теорію прав власності. Д. Норт намагався пояснити походження власності як такої поза зв'язком з соціальними та політичними інститутами. Виникнення виняткових прав власності розглядається шляхом порівняння витрат і вигод виключення з прав та витрат управління при поділі прав між сім'ями або окремими індивідами. Систему власності до неолітичної революції Д. Норт вважає необмеженою, загальною (фактично відсутня власність).

Результатом першої економічної революції стало зростання продукції, що виробляється у сільському господарстві. Виникнення виняткових прав власності створює стимули підвищення ефективності та продуктивності у тих осіб, хто такими правами володіє.

Друга економічна революція **відбулася в середині XIX ст. Основний її зміст - поєднання науки та технології, створення умов для розвитку промисловості**.

Серйозні інституційні зміни, пов'язані з розвитком наукових центрів, університетів, розробкою прав на інтелектуальну власність, прогресуюче заміщення праці капіталом, виникнення нових матеріалів і джерел енергії сприяли розвитку великого капіталомісткого виробництва, поглиблення спеціалізації та поділу праці. Ці зміни забезпечили зростання продуктивності праці, але одночасно, на думку Д. Норта, призвели до значного збільшення трансакційних витрат (у тому числі збільшення витрат вимірювання, втрат від «відливання» у великих командах, ускладнення та збільшення термінів дії прямих контрактів, що створюють можливості для опортуністичної поведінки у формі «вимагання»).

Розглядаючи і першу і другу економічні революції, Д. Норт, як і багато інших дослідників, підкреслює, що права власності, тобто права на використання ресурсів, що підкріплюються соціальними звичаями, правилами поведінки, табу, а також правовими нормами. Дотримання останніх забезпечується силою держави. Американський економіст робить такий висновок: роль держави «має бути достатньо позитивною, щоб суспільство змогло реалізувати величезний продуктивний потенціал науково-технічної революції останніх півтора століття».

Політичним наслідком «другої економічної революції» стало виникнення численних і потужних лобістських груп, які намагаються використати державу у своїх економічних цілях. В результаті спостерігається ерозія ефективної інституційної структури, що склалася в XIX столітті.

В даному випадку теорія прав власності пов'язується з концепцією груп тиску (групових інтересів). У роботі «Інститути та економічне зростання: історичне введення» Д. Норт зробив спробу порівняльного аналізу економічної історії Англії та Іспанії, а також аналіз інституційної структури англійських та іспанських колоній. Згідно з його уявленнями, «контраст між історіями Північної та Південної Америки дає найкращий приклад того, яких наслідків для політичного та економічного розвитку наводить відмінність шляхів інституційної еволюції».

Пізніше Д. Норт звернув увагу на те, що в розвинутих країнах була створена система економічних і політичних інституцій, що дозволили використати потенціал двох економічних революцій. У цьому зв'язку він ставить питання про імпорт інститутів. Створити умови, що сприяють ефективному розвитку, на його думку, нескладно.

Імпорт формальних правил можливий. Але, вважає Норт, «само собою наявність таких формальних правил не гарантує ефективності пристосування», не завжди сприяє економічному зростанню. Аналізуючи проблему імпорту інститутів, Норт ще раз підкреслює значення неформальних і правил.

Неформальні обмеження не просто доповнення до формальних правил, вони важливі власними силами. Це очевидно з того, що одні й ті самі формальні правила в різних суспільствах проявляються по-різному.

Питання для обговорення

1. Класичний інституціоналізм: роль інститутів у політичній системі.
2. Неоінституціоналізм як сучасний підхід до вивчення політики: ключові відмінності від класичного інституціоналізму.
3. Історичний інституціоналізм: вплив історичних процесів на формування політичних інститутів.
4. Неоінституціоналізм раціонального вибору: політичні інститути як рамки для оптимізації поведінки агентів.
5. Нормативний, соціологічний та інші напрями неоінституціоналізму: інтеграція цінностей, норм і культурних факторів.
6. Політичний інститут у інтерпретації Д. Норта: інститути як правила гри у суспільстві.

Тема 24. ТЕОРЕТИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Політичні революції - це явище Нового часу. Вперше феномен революції, що здійснювалася під прапором свободи, проявився в XVIII ст.; класичним прикладом стала Велика французька революція.

Як реакція на французьку революцію виникла консервативна політична ідеологія. Описуючи її криваві події, один з основоположників консерватизму **Едмунд Берк** сформулював властивий даній ідеології погляд на революційні процеси: революція - суспільне зло, вона оголює найгірші, низинні сторони людської натури. Причини революції консерватори бачили перш за все в появі і поширенні неправдивих і шкідливих ідей.

* * * * *

З інших позицій оцінювали революцію представники раннього лібералізму. **Ліберальна доктрина виправдовувала революцію в тому випадку, коли влада порушує умови суспільного договору**. Класичний лібералізм вважав одним з основоположних прав людини і право на повстання.

Більш обережна оцінка цього явища стала формуватися в лібералізмі поступово, на основі реальної практики революційної боротьби.

* * * * *

Одну з перших теоретичних концепцій революції створив К. Маркс, він називав революції «локомотивами історії» і «святом пригноблених». З точки зору марксизму, глибинні причини революцій пов'язані з конфліктом всередині способу виробництва - між продуктивними силами і виробничими відносинами. На певному етапі свого розвитку продуктивні сили не можуть більше існувати в рамках колишніх виробничих відносин, перш за все відносин власності. Конфлікт між продуктивними силами і виробничими відносинами вирішується в «епоху соціальної революції», під якою основоположник марксизму розумів тривалий період переходу від однієї суспільно-економічної формації до іншої. Кульмінаційний момент цього періоду - політична революція.

Причини політичних революцій К. Маркс бачив в конфлікті між суспільними класами, які представляють собою головну рушійну силу суспільного розвитку взагалі. Класові конфлікти особливо загострюються якраз в періоди соціально-економічних криз, викликаних відставанням виробничих відносин від продуктивних сил. В ході політичної революції більш передовий соціальний клас скидає клас реакційний і, використовуючи механізм політичної влади, здійснює назрілі зміни в усіх сферах суспільного життя.

Марксизм бачив в революції вищу форму соціального прогресу, політична революція як би підбивала риску під процесом переходу від однієї такої формації до іншої. Виняток становив лише вищий тип соціально-політичної революції - революція пролетарська, або соціалістична. В ході соціалістичної революції самий передовий клас - пролетаріат - спочатку скидає владу буржуазії, а потім починає перехід до нового комуністичного суспільства. Диктатура пролетаріату ламає опір експлуататорських класів, а ліквідація приватної власності стає передумовою усунення класових відмінностей взагалі. Передбачалося, що соціалістична революція неминуче прийме всесвітній характер і почнеться в найбільш розвинених країнах.

* * * * *

Заслуга пристосування доктрини марксизму до умов слаборозвинених країн належить В.І. Леніну. Доповнення, зроблені В. Леніним, вийшли за рамки власне марксистської парадигми. Зокрема, це відноситься до ленінської концепції революційної ситуації. **В.І. Ленін** вважав, що будь-яка політична революція потребує певних умов для своєї перемоги.

Перша умова - наявність загальнонаціональної кризи, при який не тільки б «низи не хотіли жити по-старому», але і «верхи не могли» управляти старими методами. **Друга умова** - як «загострення вище звичайного потреб і лих

народних мас». **Третя** - значне підвищення соціальної активності цих мас. Таке поєднання умов для виникнення революційної ситуації здавалося обґрунтованим не тільки марксистам, але в якійсь мірі і дослідникам, далеким від комуністичної ідеології.

* * * * *

Іншу, ніж у К. Маркса, теоретичну концепцію революції, пояснення причин її виникнення і механізмів розвитку запропонував **Алексіс де Токвіль**. Він бачив причини революцій не в економічній кризі, викликаної відставанням виробничих відносин від продуктивних сил. Токвіль вважав, що революційні вибухи можуть відбуватися не обов'язково в результаті погіршення ситуації в суспільстві: люди звикають до злиднів і терпляче переносять їх, якщо вважають неминучими. Але як тільки з'являється надія на поліпшення, ці нестачі сприймаються вже як нестерпні. Тобто причиною революційних подій стає не сама по собі ступінь економічної потреби і політичного гніту, а їх психологічне сприйняття. А. Токвіль визнавав, що Франція стояла на порозі серйозних змін в економічній сфері і політичному режимі, але не вважав революцію в тих умовах неминучою.

* * * * *

У 2-й половині XIX ст. в рамках позитивістської соціології революція розглядалася як відхилення від нормального ходу суспільного розвитку. **О. Конт і Г. Спенсер протиставляли ідеї революції ідею еволюції** - поступових суспільних змін, що здійснюються за допомогою політичних, економічних і соціальних реформ.

Широку популярність здобула соціально-психологічна концепція Г. Ле Бона, в основу якої покладено його дослідження масової поведінки людей в революційні періоди. Для цих періодів характерна «влада натовпу», коли поведінка людей, охоплених загальним збудженням, значно відрізняється від їх поведінки на індивідуальному рівні або в малих групах. Приклад такої поведінки Г. Ле Бон знаходив в діях паризьких народних низів під час Великої французької революції.

Аналізуючи соціально-психологічний механізм цього явища, французький вчений зазначав, що люди, охоплені колективним збудженням, яке породжене натовпом, втрачають критичні здібності, властиві їм у повсякденному житті. Вони стають легко піддаються навіюванню і піддаються на будь-які, в тому числі і абсурдні, заклики лідерів натовпу і демагогів; відбувається масове помутніння свідомості. Ідеї Ле Бона носили консервативний характер, їх критичне вістря було спрямоване не тільки проти революційної теорії і практики, а й проти інститутів парламентської демократії. Але досвід революцій вже XX

століття показав, що спостереження і висновки французького соціолога і психолога були близькі до істини.

* * * * *

Широку популярність перед Другою світовою війною набула книга американського соціолога К. Брінтона «Анатомія революції».

Ґрунтуючись на історичному досвіді, перш за все Франції та Росії, К. Брінтон виділив кілька етапів, через які проходить будь-яка велика революція.

Передує їй накопичення соціальних і економічних суперечностей, що сприяють накопиченню невдоволення і озлобленості у більшої частини населення.

Ростуть опозиційні настрої в середовищі інтелектуалів, з'являються і поширюються радикальні і революційні ідеї. Спроби правлячого класу здійснити реформи виявляються запізнілими, неефективними і ще більше посилюють суспільне бродіння. В умовах кризи влади революціонерам вдається отримати перемогу, старий режим валиться.

Після перемоги революції серед її лідерів і активістів відбувається розмежування на помірне і радикальне крило. Помірні прагнуть утримати революцію в певних рамках, в той час як радикально налаштовані маси бажають задовольнити всі свої сподівання, в тому числі нездійсненні. Спираючись на ці протидії, революційні екстремісти приходять до влади, і настає кульмінаційний момент розвитку революційного процесу.

Вища стадія революції - стадія «терору» - характеризується спробами повністю і остаточно позбутися від всієї спадщини старого режиму. Остаточною стадією революції К. Брінтона вважав стадію «термідора». «Термідор» приходить у розбурхане революцією суспільство так само, як відплив змінює приплив. Таким чином, революція багато в чому повертається в ту точку, з якої вона починалася.

* * * * *

Перша сучасна теорія революції запропонована Пітірімом Сорокіним «Соціологія революції» (США, 1925).

У всесвітньо відомій книзі він зробив спробу об'єктивного неідеологізірованого наукового аналізу феномена революції. З'ясовуючи причини революцій, П. Сорокін ґрунтувався на біхевіористської методології, яка панувала тоді в соціально-політичних науках.

Він вважав, що людська поведінка визначається вродженими, «базовими» інстинктами. Це травний інстинкт, інстинкт свободи, власницький інстинкт, інстинкт індивідуального самозбереження, інстинкт колективного самозбереження.

Революція кардинально перетворює типову людську поведінку - «революція» в поведінці людей настає негайно: умовно прийняті «одежинки» цивілізованої поведінки миттєво зриваються, і на зміну соціуму на волю випускається «бестія».

Сорокін простежує і документує подібні зміни в різних сферах людського життя і поведінки. До таких змін відносяться: «придушення власницького інстинкту мас», «придушення статевого рефлексу», «придушення імпульсу до змагальності, творчій роботі, придбання різноманітного досвіду», «перекручення релігійних, моральних, естетичних та інших придбаних форм поведінки». Все це «призводить до дисфункції умовних інстинктів, порушує слухняність, дисципліну, порядок і інші цивілізовані форми поведінки і перетворює людей в скажених орди божевільних».

Загальне придушення базових інстинктів, або, як писав П. Сорокін, «репресування» великого їх числа, неминуче призводить до революційного вибуху.

Друга гіпотеза відноситься до реакції влади. Необхідною умовою вибуху є і та обставина, що ці «репресії» поширюються на досить велику або навіть переважну частину населення. Але крім «кризи низів» для революції необхідна і «криза верхів», описуючи який, П. Сорокін слідував підходам і висновків В. Парето.

Якщо обидві умови - тиск «низів» і слабкість «верхів» - збігаються, революція стає неминучою.

У революційному процесі П. Сорокін виділяв дві основні стадії:

1. **Перша - перехідна від нормального періоду до революційного**. Революція, породжена «репресуванням» основних базових інстинктів, не усуває цього «репресування», а ще більше підсилює його. *Наприклад, голод отримує ще більш широке поширення внаслідок дезорганізації всього господарського життя і торгового обміну.* В умовах хаосу та анархії, неминуче породжених революцією, зростає небезпека для людського життя, тобто «репресується» інстинкт самозбереження. Фактори, що підштовхували людей на боротьбу зі старим режимом, сприяють наростанню їх конфронтації вже з новою революційною владою, яка своїм деспотизмом ще більш підсилює цю конфронтацію.
2. **Друга - перехідна від революційного періоду знову до нормального**. **Ця стадія**, на думку П. Сорокіна, **являє собою повернення до звичних, перевіреним часом форм життя**.

Не заперечуючи, що революції призводять до здійснення вже назрілих змін, П. Сорокін вважав їх гіршим способом поліпшення матеріальних і духовних умов життя народу. Більш того, дуже часто революції закінчуються

зовсім не так, як обіцяють їх вожді і сподіваються захоплені їх цілями люди. Тому П. Сорокін надавав перевагу поступовому еволюційному розвитку, вважаючи, що прогресивні процеси базуються на солідарності, кооперації та любові, а не на супутніх всім великим революціям ненависті і непримиренній боротьбі.

Однак революції не усувають умови придушення інстинктів, навпаки, післяреволюційний хаос підсилює труднощі в задоволенні основних, базових потреб. Люди починають прагнути до порядку і стабільності. У той же час революційний запал видихається, оскільки відбувається «прискорене виснаження енергетичного запасу людського організму». В реальності дуже великі шанси перемогти у контрреволюції. «Населення, яке представляє собою інертну масу, - зручний матеріал для соціального «формування» новим репрессором». Настає час тиранів і деспотів. Таке іронічне завершення всіх революцій.

* * * * *

Психологічні теорії залишають область поведінкових рефлексів або базових (фундаментальних) інстинктів і концентруються на проблемі комплексних мотиваційних орієнтації.

Соціально-політичні потрясіння середини XX ст. посилили увагу до теоретичного вивчення революційних процесів в політичній науці та соціології 50-70-х рр. Найбільш відомі концепції революції цього періоду належать **Ч. Джонсону, Дж. Девісу і Т. Гарру, Ч. Тіллі**.

Концепція революції Ч. Джонсона ґрунтується на соціологічних ідеях структурно-функціонального аналізу. Необхідною умовою здійснення революції Ч. Джонсон вважав вихід суспільства зі стану рівноваги. Громадська нестійкість виникає внаслідок розладу зв'язків між основними культурними цінностями суспільства і його економічною системою. Нестійкість, що виникла впливає на масову свідомість, яка стає сприйнятливою до ідей соціальних змін і політичним лідерам - прихильникам цих ідей. Хоча старий режим поступово втрачає законну підтримку населення, сама революція не стане неминучою, якщо правляча еліта знайде в собі сили здійснити назрілі зміни і тим самим відновити рівновагу між основними суспільними інститутами. Інакше зміни проведуть політичні сили, прийшли до влади в результаті революції. У концепції Ч. Джонсона велика увага приділяється так званим акселераторам (прискорювачам) революцій, до яких він зараховував війни, економічні кризи, стихійні лиха та інші надзвичайні і непередбачені події.

* * * * *

Концепція **Джеймса Девіса і Тедда Гарра** - по суті, модифікація і розвиток поглядів А. де Токвіля; вона відома під назвою теорії «відносної депривації».

Під відносною депривацією розуміється розрив між ціннісними очікуваннями (матеріальними та іншими умовами життя, визнаними людьми справедливими для себе) і ціннісними можливостями (об'ємом життєвих благ, які люди можуть реально отримати).

Революції викликаються болючим синдромом свідомості, що поширюється серед населення.

Д. Девіс вказує, що в історії людства можна знайти досить багато періодів, коли люди жили в бідності або піддавалися надзвичайно сильному гніту, але відкрито не протестували проти цього. Постійна бідність не роблять людей революціонерами; лише коли люди починають шукати відповіді на запитання про те, що вони повинні мати по справедливості, і відчувати різницю між тим, що є, і тим, що повинно б бути, тоді й виникає синдром відносної депривації.

Революції розглядаються як прояв неконтрольованого процесу краху надій і агресії або когнітивного дисонансу, при цьому ігнорується макроструктурний контекст, факт нерівності в достатку, влади і статусі між різними групами.

Д. Девіс і Т. Гарр виділяють **три основні шляхи** історичного розвитку, які призводять до виникнення подібного синдрому і революційної ситуації.

1. **В результаті появи і поширення нових ідей, релігійних доктрин, систем цінностей виникає очікування більш високих життєвих стандартів**, усвідомлених людьми як справедливі, однак відсутність реальних умов для реалізації таких стандартів веде до масового невдоволення. **Така ситуація може викликати «революцію пробуджених надій»**.
2. Другий шлях багато в чому прямо протилежний. **Очікування залишаються колишніми, але відбувається істотне зменшення можливостей задовольнити основні життєві потреби** в результаті економічної або фінансової кризи, або, якщо мова йде перш за все не про матеріальні чинники, через нездатність держави забезпечити прийнятний рівень громадської безпеки, або через прихід до влади авторитарного, диктаторського режиму. **Така ситуація названа Д. Девісом «революцією відібраних вигід»**.
3. **Третій шлях представляє собою поєднання перших двох**. Надії на поліпшення і можливості реального задоволення потреб ростуть одночасно. Це відбувається в період прогресивного економічного зростання: життєві стандарти починають зростати, піднімається також і рівень очікувань. Але якщо на тлі такого процвітання з яких-небудь причин (війни, економічний

спад, стихійні лиха) різко падають можливості задовольнити потреби, що стали звичними, це призводить до того, що називають «революцією краху прогресу». Очікування за інерцією продовжують рости, і розрив між ними і реальністю стає все більш нестерпним.

* * * * *

Погляди прихильників політичних теорій ще більш обмежені. Вони розглядають революцію лише як політичний феномен, що виникає з процесів, що відбуваються виключно в політичній сфері, як результат «порушення балансу влади і боротьби суперників за управління державою».

Так, на думку Чарльза Тіллі, революції - це не екстраординарні, виняткові, що відхиляються явища, а скоріше, - якщо перефразувати відомі слова Клаузевіца - «продовження політики іншими засобами», тобто різновид нормального політичного процесу, в якому різні групи прагнуть реалізувати свої цілі шляхом завоювання влади. Революції є крайні форми суперництва за політичний контроль (звідси «змагальна модель революції») і відбуваються тільки тоді, коли протиборчі сторони здатні мобілізувати значні ресурси, необхідні для завоювання влади у старого режиму.

Більш широкий контекст, в який повинні бути концептуально поміщені революції, характеризується поняттям «модель політичної організації». Це ряд взаємопов'язаних компонентів, куди, серед інших, входять

- **уряд** – організація, яка контролює основні, сконцентровані в її руках засоби придушення населення;
- **суперник** – будь-яка група, яка протягом певного періоду часу прагне отримати ресурси для впливу на уряд.

Суперники включають опонентів і членів політичної організації. Членом є будь-який суперник, який має звичайні, які не потребують великих витрат доступи до ресурсів, які контролюються урядом; опоненти - це всі інші суперники». Саме **серед опонентів відбувається революційна мобілізація** - передумова колективної дії до досягнення загальних цілей.

Революція є особлива форма колективної дії, що характеризується деякими попередніми умовами («революційна ситуація») і особливими результатами («результати революції»). Іншими словами, це «множення політичних організацій».

Революційна ситуація складається тоді, коли уряд, що знаходився раніше під контролем однієї, суверенної політичної організації, стає об'єктом ефективних, змагальних, взаємно виключають домагань двох або більше різних політичних організацій. Вона закінчується, коли єдина суверенна політична організація отримує право контролю над урядом.

Існує чотири різновиди цієї ситуації.

1. Одна суверенна політична організація намагається підпорядкувати іншу суверенну політичну організацію.
2. Підпорядкована політична організація (наприклад, держава під управлінням федерального уряду або колонія, підпорядкована іноземної влади) набуває суверенітет.
3. Опоненти мобілізуються і набувають контроль над фрагментами урядового апарату.
4. Політична організація розпадається на два або більше блоків, кожен з яких набуває частковий контроль над урядом.

Революція проривається, коли достатня кількість громадян переносить свої симпатії і прихильність на альтернативний владний центр. Революція перемагає, коли відбувається зміна влади і одні її носії замінюються іншими.

Щодо причин революції висувається кілька гіпотез, які можна розділити на дві групи:

- причини революційної ситуації;
- причини результату революції.

Революційна ситуація виникає тоді, коли:

1) **З'являються досить помітні противники, опоненти** (політична опозиція, дисиденти), які **виступають з претензіями на контроль над урядом** (виникає революційне лідерство і формується нова ідеологія). **На цій стадії особливо важливу роль відіграють харизматичні лідери та інтелектуали**.
2) **Вони набувають підтримку на словах** і (в першу чергу) **на ділі** (маси мобілізуються). Це трапляється або тоді, коли уряд виявляється не здатним виконати вимоги населення, або коли воно посилює власні вимоги до уряду.
3) **Уряд не може або не хоче придушити противників** (носії влади втрачають управління інструментами насильства). Типовий випадок - залучення в зовнішні війни, ще один - міжнародний тиск, що змушує уникати крайніх форм насильства по відношенню до опонентів, навіть якщо ці інструменти доступні.

Ступінь передачі влади, тобто суть революційного результату залежить від:

1. **Розміру і жорсткості конфлікту між носіями влади та опонентами**. Коли розкол між ними набуває форму простої, взаємовиключної альтернативи, він вимагає недвозначною прихильності населення одній стороні і перешкоджає контактам колишніх власників влади з постреволюційним урядом. Таким чином, відбувається повна передача.

2. **Діапазону коаліцій між членами політичної організації і опонентами до і під час революції**. Чим їх менше, тим більш повною є післяреволюційна передача влади. Але з іншого боку, якщо їх немає зовсім, то революція може потерпіти невдачу, і тоді передачі влади зовсім не станеться.
3. **Контролю над силовими структурами з боку опонентів**. Для того щоб перемогти, революціонери повинні отримати доступ до засобів примусу: зброї та підтримці деякої частини поліції і армії.

Тіллі пропонує типову, «ідеальну революційну послідовність», що складається з семи стадій.

1. Поступове виникнення опонентів і оформлення їх домагань на владу.
2. Мобілізація тих, хто схвалює і підтримує ці домагання.
3. Спроби уряду провести насильницьку, репресивну демобілізацію терплять провал.
4. Противники і їх коаліції успішно встановлюють частковий контроль над деякими підструктурами уряду (регіонами, підрозділами, частинами персоналу).
5. Вони борються за розширення цього контролю.
6. Противники перемагають, зазнають поразки або входять в правлячу коаліцію з колишніми можновладцями.
7. Відновлюється єдиний, суверенний, урядовий контроль. **Лише на цій стадії можуть відбуватися подальші структурні трансформації суспільства** (економічні, культурні, правові, моральні), і **якщо вони відбуваються, ми можемо говорити про «великих» революціях**.

* * * * *

Найбільш докладно механізм розвитку соціально-політичних конфліктів і визрівання революційних ситуацій в умовах модернізації було розглянуто у праці відомого американського політолога С. Хантінгтона «Політичний порядок в мінливих суспільствах».

С. Хантінгтон вважав, що стимулом для початку модернізації традиційного суспільства може послужити деяка сукупність внутрішніх і зовнішніх факторів, що спонукають політичну еліту зважитися почати реформи. Перетворення можуть зачіпати економічні і соціальні інститути, але не торкатися традиційної політичної системи. Отже, є принципова можливість здійснити соціально-економічну модернізацію «згори», в рамках старих політичних інститутів і під керівництвом традиційної еліти. Важлива готовність правлячої еліти до здійснення не тільки техніко-економічної, але й політичної модернізації, яка включає процес пристосування традиційних інститутів до умов, що змінилися, а також процес створення нових, зв’язаних зі змінами, що проходять.

Політична модернізація, яку С. Хантінгтон розуміє як демократизацію політичних інститутів суспільства і його політичної свідомості, обумовлена цілою низкою чинників соціального характеру.

Індустріалізація і урбанізація спричиняють формування і швидке зростання нових соціальних груп. С. Хантінгтон особливо відзначає значення формування середнього класу, що складається з підприємців, керівників, інженерно-технічних фахівців, офіцерів, цивільних службовців, юристів, вчителів. Саме інтелігенція першою засвоює нові політичні ідеї і сприяє їх поширенню в суспільстві.

В результаті все більша кількість людей і соціальних груп починають усвідомлювати, що політика безпосередньо стосується їх приватних інтересів, що від рішень, прийнятих політичною владою, залежить їхня особиста доля. З'являється все більше усвідомлене прагнення до участі в політичному житті, пошуку механізмів і способів впливу на прийняття державних рішень.

Оскільки традиційні політичні інститути не забезпечують можливостей політичної участі спрямованої до активного політичного життя частини населення, на них поширюється суспільне невдоволення.

Настає критична ситуація. Якщо правляча еліта не зважиться на назрілі політичні реформи, то виникне і буде збільшуватися розрив між зростаючим рівнем політичної активності широких соціальних верств і реально досягнутим ступенем політичної модернізації суспільства, що відстає від нього. У такій ситуації революція служить найбільш швидким і радикальним способом насильницької ліквідації подібного розриву. Руйнуючи стару політичну систему, вона створює нові політичні інститути, правові та політичні норми, здатні гарантувати участь народних мас в політичному житті суспільства. Одночасно колишня правляча еліта, яка зуміла впоратися завданнями, що перебували перед нею, замінюється новою елітою, більш динамічною і відкритою віянням часу.

На думку С. Хантінгтона, підсумки революції можуть мати двоїстий характер. З одного боку, вона є наслідком недостатньо швидкого і комплексного здійснення модернізації, з іншого - в ній висловлюється протест проти самого процесу модернізації і його соціальних наслідків. Тому реальні політичні результати революції можуть бути прямо протилежні тим гаслам, під якими вона починається. Якщо ж мова йде про завдання соціально-економічної модернізації, то революція, як і будь-яке соціально-політичне потрясіння, навіть здатна призупинити і утруднити її реалізацію.

Питання для обговорення

1. Які головні риси вирізняють політичні революції Нового часу від попередніх соціальних потрясінь?

2. Чому Велика французька революція вважається класичним прикладом революційної трансформації?
3. Як різні політичні ідеології – консерватизм, лібералізм, марксизм – інтерпретують революцію і її наслідки?
4. Чи можна вважати революцію неминучим етапом суспільного розвитку?
5. У чому полягає різниця між еволюційними та революційними формами суспільних змін?

Тема 25. ТЕОРІЇ ПРО «ПОЛІТИЧНЕ»

1. Політична наука Моріса Дюверже
2. Теорія «політичного» Карла Шмітта
3. Теорія комунікативної дії Юргена Хабермаса.

1. Політична наука Моріса Дюверже

Моріс Дюверже (1917-2014) — один з найбільш авторитетних спеціалістів у галузі політичної науки, французький соціолог, професор політичної соціології Сорбонни.

Ще в 1940 р. захистив докторську дисертацію на юридичному факультеті університету м. Бордо. В 1948-1955 рр. керував заснованим ним Центром політичних досліджень. З 1955 р. Дюверже — професор політичної соціології Сорбонни. Мав практику у викладанні в університетах Тель-Авіва, Женеви, Нью-Йорка. Був консультантом і радником повоєнних французьких урядів, учасником розробки основних правових документів П'ятої республіки і наступних політреформ у країні. Він є членом Академії наук та мистецтв США, Академії наук Фінляндії, почесним доктором університетів у Сієні, Женеві, Нью-Джерсі, Мілані та Варшаві. Його внесок у розвиток сучасної політичної науки важко переоцінити.

Підручник та монографія «Політичні партії», в якому він розглядав структурно-організаційні основи партій, особливості їх становлення та розвитку, принесла Дюверже всесвітнє визнання.

Основні праці: «Курс конституційного права» (1946), «Політичні партії» (1951), «Методи політичної науки» (1959), «Про диктатуру» (1961), «Соціологія політики: елементи політичної науки» (1966), «Ідея політики. Застосування влади в суспільстві» (1966), «Демократія без народу» (1967), «Інша сторона речей» (1977), «Республіка громадян» (1982) та багато інших.

Коло основних питань, над якими працює М. Дюверже, можна поділити на **три великі групи**.

Перша група включає в себе проблеми теоретично-методологічного характеру:

1. **Проблема розмежування різних напрямів та галузей політологічного знання**. Дюверже вважав, що політична наука являє собою найширшу галузь політологічного знання, тому що охоплює всю сукупність людських відносин, які ґрунтуються на владі, управлінні та авторитеті.
2. **Проблема визначення поняття політичної науки**. Дюверже розглядає **політичну науку як науку про владу**. У той самий час, на його думку, така концепція повністю не розкриває предмета політичної науки, тому що залишає нерозглянутим таке поняття, як «вплив» і «влада». «Вплив» і «влада» — дуже близькі за змістом поняття, але не тотожні. Будь-яка влада в суспільстві передбачає вплив, але не будь-який вплив, який здійснює один індивід на інших, може бути розглянутим як влада в безпосередньому розумінні цього слова.

Друга група репрезентована проблемами демократії. Досліджуючи ці проблемні питання, Дюверже звертається насамперед до осмислення досвіду демократичного розвитку західних країн. Останні, на його думку, існують в умовах плутодемократії (в умовах такого політичного правління, коли одночасно владу мають народ і багатство).

Плутодемократія виступає в двох формах: ліберальної демократії та технодемократії. Але він наголошує, що в яких би формах вони не існували, все одно це не істинна демократія. Істинна демократія, на думку Дюверже, визначається через «свободу для народу та для кожної частини народу».

Третя група — проблеми політичних партій. Звертаючись до цих питань, Дюверже ставить **два головних питання:**

1) Наскільки є демократичними політичні партії? Тобто, наскільки реально вони виражають та втілюють інтереси широких мас?
2) Який режим найбільш демократичний: партійний чи безпартійний?

Відповідаючи на перше питання, Дюверже підкреслює, що організація сучасних політичних партій у багатьох випадках не відповідає демократичним принципам. Їх внутрішня структура в загальних рисах автократична та олігархічна. Що стосується другого питання, він вважає, що попри всі свої недоліки партійний режим усе ж та-ки кращий, ніж безпартійний.

Теоретико-методологічні засади політології.

Розробляючи власну теорію політики, Дюверже **порівнює політику з «дволиким Янусом»:**

- **з одного боку, політика для нього представляється як конфлікт;**

- **з іншого — як намагання внести в життя суспільства порядок і справедливість, гарантувати реалізацію всезагального інтересу.**

Дюверже доводив, що необхідно відрізняти політику як науку і політику як мистецтво і практику. Він пише про два сектори політики і зауважує, що сектор наукової політики значно вужчий, ніж сектор практичної політики. Це тому, що останній спирається не на наукову основу, а на «невизначені, незмірні, інтуїтивні, ірраціональні дані». Політика ніколи не стане повністю науковою. Політичні рішення залежать не тільки від дії об'єктивних факторів, але також і від суб'єктивних суджень з приводу людських і суспільних цінностей. За цими цінностями криються партійні, групові і особисті пристрасті. На його думку, всі політичні концепції мають лише відносне значення.

На думку Дюверже, концепція політичної науки як науки про державу містить в собі твердження положення про особливу природу держави, відмінної від природи інших видів спілкування, про особливу якість державної влади, необхідними елементами якої є положення про державний суверенітет і суверенітет державної влади. Він переконаний в тому, що такий підхід більш «операціоналістський», який дозволяє верифікувати основні гіпотези політичної науки. З визначенням предмета політології, політичної науки Дюверже тісно пов'язував проблему політичного інституту, як її важливої частини, і навіть головної.

За Дюверже концепція інституту дозволяє подолати формалізм традиційного конституційного права. В передмові до підручника «Політичні інститути і конституційне право» він підкреслює, що політичні інститути пов'язані з економічною структурою, рівнем розвитку, з ідеологією і системою цінностей, з культурними традиціями. Ця сукупність, на його думку, утворює «політичну систему» кожної країни, систему, в якій різні елементи не відокремлені один від одного.

Дюверже виділяв два компоненти змісту політичного інституту:

- **по-перше,** як ідеальної моделі самої системи політичних відносин;
- **по-друге**, як власне організаційної структури, яка регенерується в колективній політичній практиці.

В «Політичній соціології» він дає своє відоме визначення політичних інститутів: *вони виступають як моделі людських відносин, з яких копіюються конкретні зв'язки, набуваючи таким чином характер стабільних, стійких і міцних»*.

Він виділяє два елементи в понятті інститут: структурний елемент і вірування, колективні уявлення. Одночасно він вважає за необхідне виділити «структури самих інституційних моделей і конкретні відносини, які випливають із них. І те й інше не розділено практично і становлять саме поняття інституту:

структури суть системи відносин, оригінальність останніх полягає в їхніх відношеннях із структурною моделлю».

Мислитель відрізняє два типи інститутів

Одні — просто система відносин, яка скопійована із структури моделі. Інші мають додатково технічну і матеріальну організацію: юридичні тексти, приміщення, меблі, машини, емблеми, бланки, персонал, адміністративну ієрархію і т. д. Такими є парламент, міністерства, профспілки, асоціації. Він рішуче критикує тих, хто розглядає в якості інститутів лише останні.

Він погоджується з тим, що технічні і матеріальні елементи посилюють спільність, єдність, стабільність структурних моделей, об'єднуючи їх, даючи їм наявну реальність. Разом із цим структурна модель без матеріальної організації може бути достатньо сильною, стабільною. Організація виступає в нього головним чином як зовнішність інституту, яка не завжди відповідає її «глибинній реальності».

Більш операціонально і більш відповідає фактам, — робить висновок Дюверже, — ставити на перший план єдність поняття інституту в широкому розумінні, протиставляючи його простим випадковим відносинам, які не копіюються із структурою моделі, і відсувати на другий план протиставлення «організацій» і структурних систем без відповідної матеріальної організації».

Подібне трактування інституту приводить до помітного розширення. Так, Дюверже розглядає в якості інституту статус особи, і, соціальні класи, що до нього було поза рамками теорії інститутів.

Аналізуючи другий елемент інституту, — колективні уявлення, вірування, — Дюверже зазначає, що немає значення, відповідають ці уявлення реальності, чи вони ілюзорні, суттєве те узгодження, яке вони привносять у соціальну групу. Він аргументовано доводить, що всі інститути є одночасно структурна модель і сукупність колективних уявлень, які мають більший або менший зв'язок з цінностями. Таким чином, підкреслює Дюверже, всі інститути більш-менш прямо співвідносяться із системою цінностей.

Виходячи із розробок свого бачення політичних інститутів, Дюверже намагається сформулювати інституційну концепцію держави і влади. Він схиляється до існуючої на той час думки, що держава — це інституціоналізована влада, або такий інститут, у якому втілюється влада.

Влада, за Дюверже, обов'язково містить два елементи.

- «матеріальний примус»;
- переконання, віра з боку підлеглих, що це справедливо, законно.

За відсутності другого елементу про владу не може бути мови: це лише панування.

Але походження влади Дюверже не пояснює. У свідомості людей влада звична, «вони знаходять владу в суспільстві, де вони живуть, як знаходять дощ, вітер, сонце у фізичному світі». Для нього вивчення феномену влади зводиться, насамперед, до спостереження за її проявами.

Вчений докладає багато зусиль, щоб виявити особливості держави, визначальні характеристики, особливості державної влади.

М. Дюверже виділяє дві відмінні риси держави порівняно з іншими інститутами — наявність у ній організації й інтенсивну солідарність її членів. Виникнення інституту держави зумовлено необхідністю виразити загальні потреби й інтереси, чого не могли зробити колишні інститути: потреби в безпеці, дотриманні прав і воль індивідів, збереженні громадянського миру і правопорядку.

Перевага держави в реалізації загальних цілей і інтересів була зв'язана з тим, що:

1. **По-перше, вона відрізняється високою спеціалізацією і поділом праці між правлячими**. Законодавці виробляють правові норми, адміністратори застосовують їх до членів суспільства, судді контролюють виконання правових норм із боку громадян і влади.
2. **По-друге, держава має великі матеріальні й інші ресурси для впровадження своїх рішень**. Наприклад, тільки держава володіє сучасною армією і поліцією, здатними виявитися вирішальним аргументом у випадку відкритого соціального конфлікту.
3. **По-третє, в розпорядженні держави мається широка й організована система санкцій, що дозволяють їй домагатися покори від своїх членів**. Однак можливості примусу недостатні для організації такої форми спілкування, як держава.

Інтегруючими елементами держави, за М. Дюверже, є пріоритетність національних зв'язків, солідарність між особами і групами однієї національності, що вступають у спілкування. Причини національної солідарності відносяться до сфери вірувань.

Переважно на віруваннях учасників державного спілкування засноване функціонування влади поряд із примусом. Першим елементом державної влади М. Дюверже вважає вірування в необхідність існування влади взагалі. Ідея вождя, авторитету, влади, зауважує він, «представляється, в всякому разі, на перший погляд, абсурдною, оскільки скрізь бачать вождя».

Другим елементом влади є вірування в легітимність державної влади. Це не якась, властива владі як такій, а лише зовнішня її оцінка, що вкладається в суспільній свідомості. Ідея легітимності влади, за М. Дюверже, формується володарюючим класом і, принаймні, частково, нав'язується класу, над яким він

панує. Важливу роль у формуванні ідеї легітимності має концепція права. Саме юридична процедура, що додає владі інституціонального характеру, робить її легітимною в очах громадян.

Однак легітимність влади ще не означає її ефективності, тобто здатності задовольняти потреби основних груп населення, оперативно реагувати на різні вимоги громадян, забезпечувати соціально-політичну стабільність у суспільстві. Здатність держави бути ефективною значною мірою залежить від принципів організації інститутів законодавчої, виконавчої і судової влади. Способи формування вищої державної влади, принципи організації інститутів та їхні взаємини з громадянами виражаються єдиним поняттям «форма правління».

Теорія політичних партій

Дюверже по-новому підійшов до самого поняття сучасної політичної партії. Сучасні партії, за Дюверже, — це ті партії, які утворюються в епоху становлення всезагального виборчого права як єдиного способу легітимізації влади і якісного розширення прав парламенту; вони виникли в нерозривному зв'язку з крахом феодальних режимів, станово-ієрархічної структури середньовічного суспільства, авторитарної політичної влади і цензових виборчих режимів.

Сучасна партія, згідно з Дюверже, — це партія, яка спроможна реалізувати всезагальне виборче право і завоювати парламентську більшість шляхом нормального використання інститутів демократичного суспільства.

Дюверже розглядає сучасну політичну партію як спільність структурно-функціональну. **Не принижуючи** ні **ролі ідей, доктрин**, ні соціально-класової диференціації, **він формулює свої ключові положення:**

- сутність сучасних політичних партій повніше і глибше всього розкривається в їх організації;
- партія є спільність на базі чітко визначеної організаційної структури;
- характер цих базових структурних одиниць і спосіб їх інтеграції в єдине ціле самим суттєвим чином впливає на її соціально-класовий склад і доктринальну єдність;
- ефективність діяльності партії найбільш безпосередньо визначається самою стійкою характеристикою партії — її базовою організаційною структурою.

Саме головні історичні типи елементарних базових утворень, що лежать в основі сучасних політичних партій, способи їх інтеграцій в єдину цілісну партійну спільність досліджуються в першій частині вказаної роботи Дюверже. При цьому такі структури — комітет, секцію, ячейку, міліцію (військові формування) — він розглядає не просто як історичний континуум таких структур, які виникають і змінюють одна одну, як інколи стверджують.

У другій частині Дюверже, на базі великого конкретно-історичного матеріалу, який включає в себе історію політичних партій різних країн і континентів — від Америки до Австралії — аналізує партійні структури в ширшому, який до нього не розглядався, аспекті: **він досліджує**

- **партійні системи** (двопартійність, багатопартійність, однопартійність);
- **природно-історичні умови, конкретні шляхи і фактори їх становлення** (головним серед них Дюверже вважає виборчу систему);
- **союзи партій** — їхні причини, закономірності, характер політичної поведінки і еволюції партій в рамках цих союзів;
- **характер взаємодії політичних партій і політичних режимів;**
- **різноманітні практичні модифікації реального розподілу влад**, що є наслідком конкретного співвідношення сил в залежності від наслідків виборів.

Спеціально розглядаються такі форми реалізації влади, як домінування і чергування партій, особлива роль опозиції.

Слід підкреслити, що ядром прийнятої сьогодні класифікації партій є та, яка була запропонована Дюверже. За організаційною будовою він їх поділяє на два основних типи: кадрові і масові.

Кадрові партії виникли на початку XX ст. на основі електоральних комісій у «низах» та парламентських груп у «верхах». Кадрові партії не мають інституту фіксованого членства і членських внесків, діють переважно під час передвиборних кампаній через професійних і громадських активістів. Кадрові партії — це передусім партії впливових людей, котрі мають авторитет і можуть розраховувати на підтримку. Первинними осередками таких партій є комітети виборчого округу чи району, які намагаються залучити під час виборів якомога більше своїх прихильників. Кадрові партії мало займаються розробкою ідеологічних доктрин, а здебільшого керуються виборчим прагматизмом.

Масові партії об’єднують велику кількість людей, що гуртуються у первинних структурах, мають фіксоване членство. Основне джерело їх фінансування — членські внески. Діяльність цих партій має здебільшого ідеологічний характер і відзначається активною виборчою боротьбою. Керівництво в масових партіях здійснюють професійні політики та постійні управлінські партійні кадри. Ці партії вимагають у своїх членів пристрасності і лояльності, а також активної участі в партійному житті. За структурою серед масових партій розрізняють соціал-демократичні, комуністичні (ленінські) і фашистські. Масові партії, як правило, забюрократизовані, спостерігається сильний розрив між партійними масами і партійною елітою.

Відносини людини з будь-якою партією можна проілюструвати на схемі.

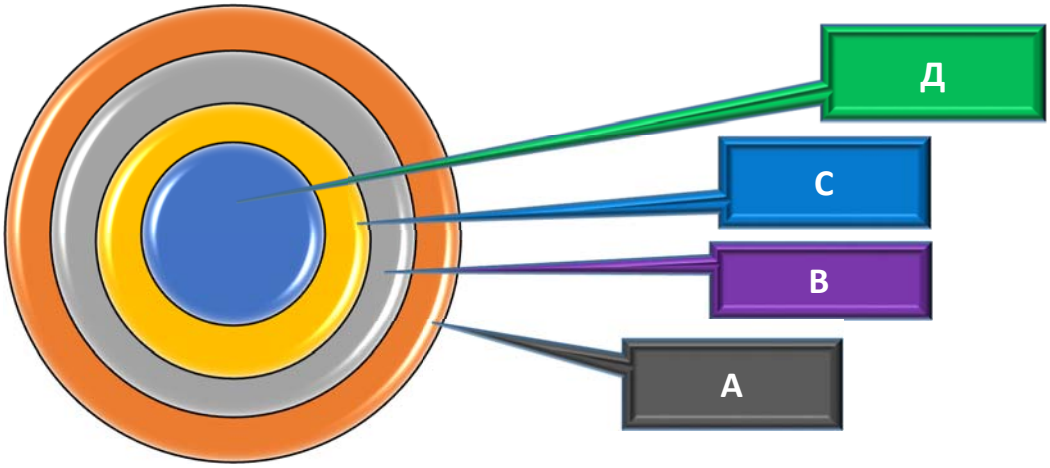

А — електорат
В — симпатики
С — члени партії
Д — активісти і функціонери
((((А (((В ((С (Д (кожне коло має різний колір або розмальовку).

Найменше коло (на схемі Д) утворюють активісти і функціонери партії, для яких вона — смисл їхнього політичного життя або роботи, вони забезпечують організаційну і пропагандистську, а також і ідеологічну діяльність. Коло С — члени партії, які сплачують у її фонд внески і мають регістраційний документ. Третє коло (В) — симпатики партії; вони надають їй всебічну підтримку і беруть участь у всебічних об'єднаннях — молодіжних, жіночих, спортивних і т. д. Найбільше коло (А) — виборці партії, чия прив'язка до неї більше всього обмежена голосуванням на її користь.

Дюверже підкреслює, що в кадрових партіях зазвичай немає чіткого, постійного членства і статусу індивідуального учасника, а також централізованої структури. Партійний курс виробляють впливові боси. Схему таких партій можна визначити як *А + В + Д*.

«Концентрична» структура масових партій (може бути) доповнена їх постійними членами + *С*. Вони досить централізовані, засновані на ієрархії від нижнього рівня місцевих організацій до вищих органів партії і фінансуються за рахунок партійних внесків. Важливим показником впливу партій, за Дюверже, виступає індекс членства: співвідношення між числом виборців і членів даної партії (*А*/*С*).

Пізніше він скорегував свою схему, визнавши факт існування непрямих партій (лейбористи в Англії: людина спочатку вступає до профспілки і автоматично вважається членом партії, якщо прямо від цього не відмовляється).

Вчений також зазначає, що за внутрішньою будовою відрізняються партії із сильною та слабкою структурою. В першому випадку внутрішньопартійна

дисципліна, яка фіксується в статутах, приписує всім депутатам підкорятися розпорядженням парламентської групи і керівних органів партії.

Слабоструктурована партія означає, що її парламентарі мають майже повну свободу голосування. Тому коли йдеться не про період, а про сутність і необхідність партій у суспільстві, в державному управлінні політолог Дюверже надає особливої уваги.

Головне призначення політичних партій — це створення нових еліт. При будь-якому іншому політичному режимі ми будемо мати справу з спадкоємністю привілейованих еліт. Дюверже стверджував, що режим без партій забезпечує увічнення керівних еліт, сформованих за правом народження і багатства чи посади. Безпартійний режим — неминуче режим консервативний, переконаний Дюверже, він ще далі від демократії, ніж однопартійний.

Щодо необхідності існування партій як явища, треба відзначити, що партії виконують дуже багато корисних для суспільства функцій. Політичні партії є практичними засобами, що відкривають канали зв'язку серед різних соціальних груп, виявляють і репрезентують їхні інтереси, які виражають об'єднаний політичний вибір їхніх членів і прихильників.

Також партія виконує роль каналу вираження та формування ідей, цілей, завдань тощо, який спрямований як угору, до вершини владної піраміди у державі, так і вниз — до найнижчих соціальних верств, та є визначальним для політичного управління в суспільстві.

Дюверже розглядає партію не як спільноту ідейну чи соціально класову, а як систему систем, яка в той же час є частиною системи більш високого рівня — партійної. Наявність великої кількості партій передбачає об'єднання їх в систему, яка визначала б місце цих партій в політичній системі та форми їх взаємодії.

В основу типології партійних систем Дюверже поклав кількісний критерій. **Залежно від кількості партій він виділив**

- однопартійні (неконкурентні) системи, які поділяються на деспотичні і демократичні різновиди;
- багатопартійні (конкурентні — з однією домінантною партією);
- двопартійні (біпартійні);
- мультипартійні.

У дослідженні ролі політичних партій у виборчому процесі. Дюверже відмітив досить тісний взаємозв'язок між партійною та виборчою системами. На думку М. Дюверже, вони взаємозалежні і можуть впливати на розвиток та форму одна одної. З його досліджень випливає, що мажоритарна система в один тур призводить до двопартійності. І навпаки мажоритарне голосування в два тура і система пропорційного представництва призводять до багатопартійності.

Аналізуючи роль виборчого процесу в формуванні партійних систем, взаємодію партійних і виборчих систем, Дюверже зазначив, що необхідно враховувати нові тенденції в еволюції сучасних політичних партій, які особливо рельєфно проявляються в розвинутих країнах Заходу. Аналіз цих тенденцій свідчить, що в названих країнах соціальні і політичні конфлікти концентруються навколо основних полюсів, які в сфері ідеології умовно можна визначити як консерватизм, лібералізм і соціал-демократизм. У той же час існують соціально-політичні сили, які орієнтуються на правий і лівий варіанти радикалізму, які виступають на користь виходу за межі пануючої політичної системи. Слід також підкреслити, що нездоланної перешкоди між ними не існує. В усіх головних партіях індустріально розвинутих країн є певне сполучення демократичних, ліберальних і консервативних елементів.

Отже, в більшості партій спостерігається тенденція орієнтації не просто на традиційно «свої» групи виборців, а й на електорат, на який претендують і інші партії.

В результаті чого більшість великих політичних партій, в тому числі і соціал-демократичні, по суті справи, перестали бути чисто класовими і перетворилися в «загальнонародні» або, як їх ще називають «партії для всіх».

Важливе місце в політичній теорії Дюверже належить з'ясуванню сутності і місця в політичному житті **«груп тиску»**. Він вніс вагомий вклад, підвівши риску багатьох дискусійних питань. На противагу тим вченим, що вважали термін «групи тиску» неадекватним та пропонували замінити його терміном «групи інтересів» (чи «зацікавлені групи»), Дюверже свідомо ввів його як синонім «політичних груп інтересів». При цьому він провів чітку межу всередині груп тиску.

Він поділив їх на:

- **ексклюзивні** (exclusive pressure groups), тобто такі, для яких взаємодія з інститутами держави є єдиною функцією;
- **неповні** (partial pressure groups), тобто ті, в яких взаємодія з інститутами є лише частиною їхньої активності, яких у реальному житті більше.

Виділивши ці дві групи тиску в самостійну політичну структуру, Дюверже звернув свою увагу на проблему псевдогруп тиску. Він відніс до них ті організації, які хоча й впливають на владу, але по суті не виражають загального інтересу. Саме за цієї причини, наголошує він, вони не можуть бути віднесені до справжніх груп тиску.

Саме Дюверже належить ідея про чітке розмежування політичних партій та груп тиску. При цьому вчений не тільки сформулював критерій цього розподілу (який нині є загальноприйнятим у політичній науці), а й розглянув різноманітні варіанти переходу груп тиску в політичній партії.

Визначаючи поняття «групи тиску», Дюверже, насамперед, протиставляє його поняттю «партії».

Якщо партії намагаються завоювати і використати владу; то групи тиску не беруть участі в прямій боротьбі за владу, вони впливають на владу, знаходячись поза нею, здійснюють на неї тиск. Групи тиску домагаються впливу на людей влади, але не протиставляють людей влади.

Вчений відрізняє організації, які діють виключно в політичній сфері, і організації, для яких політичний тиск становить лише частину їхньої активності (профспілки, молодіжні рухи, церква, письменницькі організації).

З точки зору структури Дюверже розділяє групи тиску на:

- масові (профспілки, молодіжні рухи, організації ветеранів війни);
- кадрові (організації патронажу, профспілки працівників вищої школи);
- різні науково-дослідні центри, рекламні агентства…

Розглядаючи форму діяльності груп тиску, він відрізняє:

- пряму дію (урядові демарші);
- дію через громадську думку (страйки, маніфестації). Дюверже погоджувався з думкою інших політологів про такі форми дії груп тиску на рівні міністрів вищої адміністрації, підкуп посадових осіб і т. д.

Отже, праці Моріса Дюверже «Політичні партії», «Вплив виборчих систем на політичне життя» та інші присвячені походженню та суті політичних партій, законам їх розвитку і функціонування в рамках різних політичних режимів і виборчих систем. Його роботи — це справді енциклопедії знань, які необхідні для свідомих дій у складному світі політичного життя та для впливу на еволюцію такого важливого та специфічного елемента політичного життя суспільства, як політична партія.

2. Теорія «політичного» Карла Шмітта (1888-1985)

Шмітт Карл народився в 1888 р. в Плеттенберзі, Вестфалія (ФРН). У 1907 році він приїжджає в Берлін вивчати юриспруденцію, але після двох семестрів в Берліні він продовжує навчання в Страсбурзі і Мюнхені. У 1919 р Шмітт починає викладати. Його перше місце — Вища торгова школа в Мюнхені. В цьому ж році починається самий плідний період його наукової діяльності.

Був одним із лідерів «нового консервативного руху» поряд із О. Шпенглером і Е. Юнгером. Власне, саме цей рух інтелектуально підготував перемогу націонал-соціалізму, але, як завжди в таких випадках, ідеологія «духівників» була до невпізнанності перекручена послідовниками. На початку 1933 р він виявляється, за власним вибором, поза активної політики. Але він не може протистояти спокусі знову бути при великій справі, коли йому

пропонують взяти участь у виробленні нового законодавства. 1 травня 1933 р. він вступає в НСДАП. Його справи йдуть блискуче до 1936 р, коли незадоволені його стрімким сходженням колеги і швидко набирають силу діячі СС вчинили змову проти нього.

Шмітту пригадали все: і його католицтво, і зв'язок з Партією Центру, і роботи в підтримку Веймарської конституції, колишню ставку на консерваторів, звичайно, те, що його основні роботи після 1933 р. не є сугубою апологетикою режиму як єдино вірного і можливого, а дослідженням, що цінність порядку, держави і стабільності взагалі в них все одно залишається вищою, ніж цінність даного, нацистській державі. Все могло дійсно скінчитися концтабором, якщо не гірше. Від скверної долі Шмітта врятував особисто Герінг — можливо, не стільки навіть з особистих симпатій, скільки через суперництво з СС.

1945 рік він зустрічає як цілком академічний вчений, зберігаючи присутність духу навіть під час бомбардувань (в 1943 р будинок, в якому він жив, був зруйнований бомбардуванням). Після цього відбувається арешт, перебування в таборі для «важливих осіб» протягом семи місяців, звільнення, новий арешт і допити в Нюрнберзі, де Шмітт поміщений в камеру для свідків. За результатами допитів Шмітт був випущений на свободу, оскільки його вина, як було встановлено, носить лише моральний, а не юридичний характер.

У 1947 р він виходить на свободу, залишившись практично без засобів до існування. У нього немає ні будинку, ні бібліотеки (вона була конфіскована американцями, згодом вдалося було її повернути, але місця для неї в нових, обмежених умовах Шмітт знайти вже не зміг), ні грошей. Повернувся в рідний Плеттенберг, де проживав в маленькому будиночку разом з кількома родичами.

Поступово появляються старі друзі (одним з перших — Ернст Юнгер), які допомагають пережити важкий час, видавництва знову починають приймати його книги. Молоді вчені з-за кордону (в їх числі згаданий Якоб Таубес, в майбутньому, іменитий французький соціолог, учасник Опору Жюльєн Фройнд) шукають знайомства зі Шміттом.

Він прожив ще дуже довго, пережив і дружину, і доньку, і більшість друзів (за винятком Ернста Юнгера). До його 70-річчю та 80-річчю виходять ювілейні збірники, до 90-річчя — спеціальний номер «Європейського журналу з соціальних наук».

Основні праці: «Диктатура» (1921), «Поняття політичного» (1928, 1932); «Легальність і легітимність» (1932); «Політична теологія» (1-е вид. 1922, 2-е — 1970).

Карл Шмідт підкреслював, що «політичне може набирати свою силу з різноманітнітних сфер людського життя, з реальних, економічних, моральних та

інших протилежностей». Але «політичне не являє собою власне предметну сферу...».

Поняття політичного

Відомим сильним положенням у Шмітта (і одночасно черговою декларацією його критичного ставлення до лібералізму) є відокремлення «реальної політики» від власне «політичного».

Критикуючи ліберальне зведення політичного життя до юридичної проблематики етичного та економічного протистояння держави та громадянина, Шмітт вирішується поставити питання про підстави та фундаментальні відмінності, які конституюють власний простір «політичного».

Ця проблема досліджується в праці Шмітта «Поняття політичного», (спочатку есе 1927 року, розширене у виданні 1932 р.). Тут він визначає сутність політичного через специфічні політичні поняття, які відрізняються від критеріїв інших сфер людського життя (моралі, економіки, і т.д.). Такі поняття ґрунтуються на «останніх відмінностях» відповідних сфер (наприклад, у моралі — це розмежування благого і злого, в економіці — прибуткового і збиткового), які однозначно вказують на їх предметну самостійність.

Для політичного – це «ворог» та «друг», але ця пара не симетрична. Щоразу, коли ми створюємо братство, передбачається, що є ті, хто до нього не увійдуть. А ті, хто до нього не входить – наші вороги. Для Шмітта «першосценою» політичного є Інший як ворог, зіткнення з яким означає перехід до надзвичайного стану дії «сили закону»

Специфічно політичним, за Шміттом, є розрізнення «друга і ворога» як «вищого ступеня інтенсивності поєднання або роз’єднання асоціації або дисоціації». І хоча політичне не означає ніякої предметної сфери, а тільки вказує на ступінь інтенсивності поєднання або роз’єднання людей, воно наповнює світ політики своїм особливим змістом і вимагає керуватися іншими підходами при аналізі політики. Уже тому «ворога» і «друга» необхідно «брати в їх конкретному екзистенційному смислі». «Ворог» у такому трактуванні розуміється не як дехто або дещо інше, «не наше», чуже, яке «відстоює свій власний буденний рід життя»; це «не конкурент і не противник», тим паче не результат особистої пристрасті або антипатії, це «сукупності людей у стані боротьби, яка протистоїть такій самій сукупності в публічній сфері».

Протилежності, які виникають за різними причинами і які набувають різних форм (конкуренція, дискусія) існують у будь-якій сфері людського життя, і будь-яка конкурентна протилежність у принципі може стати політичною, якщо розпочне ефективно розділяти людей на «друзів» і «ворогів». Шмітт зробив акцент на конкретні ситуації, при яких виникають протилежності, бо інакше всі політичні поняття, уявлення і т.п. стають «порожніми фікціями», втрачають

космічний сенс. Звідси робиться висновок про всепроникливий характер політики, принципову неможливість її ізоляції від суспільства, і навпаки.

Розподіл на «друзів і ворогів», на думку Шмітта, знаходить вираз в боротьбі, що розуміється як «буденний витік». Немає сенсу говорити про політику, якщо «немає в наявності реальної можливості боротьби», яка пов'язана, в свою чергу, з можливістю виникнення «вирішального випадку» фізичного знищення. Звичайно, зазначає він, політика не тотожна кровопролиттю, війні (між державами чи громадянській), революції — вони втілюють постійно присутню можливість граничного виразу політики.

Концепт «політичного», що сприймався тоді і зараз як відверто антиліберальний, був лише органічним елементом масштабної критики Шміттом лібералізму як політичної теорії. Точніше, він вважав, що лібералізм як ідеологія взагалі не в змозі створити й обґрунтувати «специфічно політичну ідею». Головною перешкодою для цього мислився послідовний чистий індивідуалізм, який утворює ціннісне і значеннєве ядро лібералізму.

Політичне ж припускає колективну дію, протилежну всякій частці. В працях «Політична теологія 1» і «Політична теологія 2» вчений дає розгорнуту критику лібералізму і сформульованої в його концепції «правової держави». Лібералізм, на його думку, відкриває дорогу формування тоталітарної держави, «тотальної війни» і поширенню концепцій «тотального ворога».

Поняття про «державу» як виток поняття «політичного».

Шмітт звернув увагу на зв'язок політичного і держави, зауваживши при цьому, що поняття «держава» передбачає поняття «політичного». Ототожнювати їх - неправильно, стверджує він.

«Держава особливого роду стан народу, який у вирішальному випадку стає найважливішим». Саме держава має право визначати «ворога» (внутрішнього чи зовнішнього) і розпочинати з ним боротьбу (війну), тобто право приймати «рішення відносно найважливішого випадку».

Хоча прирівнювання державного до політичного стає неправильним, тим не менше, чим більше держава і суспільство починають пронизувати один одного, усі питання, що колись були державними, стають суспільними, і навпаки: усі справи, які колись були «лише» суспільними, стають державними, що відбувається при демократично організованому суспільному устрою (Gemeinwesen). Тоді області, колись «нейтральні» - релігія, культура, утворення, господарство, перестають бути «нейтральними» (у змісті недержавними і неполітичними). Полемічним контрпоняттям проти нейтралізації і деполітизацій таких важливих предметних сфер виступає тотальна держава; ототожнення держави і суспільства.

Шмітт пише, що політична протилежність - це протилежність найінтенсивніша, найбільш крайня, і будь-яка конкретна протилежність стає політичною тим більше, чим більше вона наближається до поділу на групи «друг - ворог». Усередині держави як організованої політичної єдності, де приймається для себе рішення про друга і ворога, поряд з первинними політичними рішеннями і під захистом прийнятого рішення виникають численні вторинні поняття про «політичне». Це відбувається за допомогою ототожнення політичного з державним. Результатом такого ототожнення виявляється, наприклад, протиставлення «державно-політичної» позиції партійно-політичній, або ж можливість говорити про політику в сфері релігії, про шкільну політику, комунальну політику, соціальну політику і т д самої держави».

Особливого значення Шмітт надає правильному розумінню «друг - ворог» між народами. З цього приводу він зазначає «друг - ворог» як критерій розрізнення аж ніяк не означає, що певний народ вічно повинен бути другом чи ворогом іншого народу, що нейтральність неможлива чи не могла б мати політичного змісту. Тільки поняття нейтральності, як і будь-яке політичне поняття, теж у кінцевому рахунку припускає реальну можливість поділу на групи «друг - ворог». Якби на землі залишався тільки нейтралітет, то тим самим кінець прийшов би не тільки війні, а й нейтралітету як такому, так само як і всякій політиці, в тому числі й політиці щодо запобігання війні, що кінчається, як тільки реальна можливість боротьби відпадає.

Світ, у якому була б цілком усунута і зникла б можливість такої боротьби, став би світом без розрізнення друга і ворога і внаслідок цього - світом без політики. У ньому, можливо, малися б безліч дуже цікавих протилежностей і контрастів, усякого роду конкуренція й інтриги, але не мала б змісту ніяка протилежність, на підставі якої від людей вимагалася б самопожертва і їм надавалися б повноваження проливати кров і убивати інших людей.

З категоріальної ознаки політичного, підкреслює Шмітт, випливає плюралізм світу держав. Політична єдність за своєю сутністю не може бути універсальною, яка охоплює людство й увесь світ єдністю. Якщо різні народи, релігії, класи й інші групи людей, що живуть на Землі, виявляться в цілому об’єднані таким чином, що боротьба між ними стане немислимою і неможливою, то й громадянська війна усередині імперії, що охоплює всю Землю, навіть як щось можливе ніколи вже не буде фактично прийматися в розрахунок, тобто розрізнення друга і ворога припиниться, тоді будуть лише вільні від політики світогляд, культура, цивілізація, господарство, мораль, право, мистецтво, бесіди і т. д., але не буде ні політики, ні держави.

З погляду Шмітта, людство як таке не може вести ніякої війни, тому що в нього немає ніякого ворога, щонайменше на цій планеті. Поняття «людство»

виключає поняття «ворог», тому що й ворог не перестає бути людством, і отут немає ніякого специфічного розрізнення.

Те, що війни ведуться в ім'я людства, не є спростуванням цієї простої істини, але має лише особливо яскраво виражений політичний зміст.

Якщо держава в ім'я людства бореться зі своїм політичним ворогом, то це не війна людства, але війна, для якої визначена держава намагається на противагу своєму військовому супротивнику окупувати універсальне поняття, щоб ідентифікувати себе з ним (за рахунок супротивника), подібно тому як можна зловжити поняттями «мир», «справедливість», «прогрес», «цивілізація», щоб зажадати їх для себе і відмовити в них ворогу. «Людство» — особливо придатний ідеологічний інструмент імперіалістичних експансій і у своїй етично-гуманітарній формі це специфічний засіб економічного поневолення.

Поняття «Суверен» створює і гарантує ситуацію як ціле в його тотальності. Він має монополію цього останнього рішення. У цьому складається сутність державного суверенітету, що юридично повинна правильно визначатися як монополія рішення («decision» франц., звідси — децізіонізм, термін Шмітта).

Порядок вище за все. Цей максималізм значною мірою визначав характер творчості Шмітта і самого його життя. Часто це пов'язують з нездоланним почуттям страху, що переслідувало його все життя. Цей страх, мабуть, не мав конкретних основ, але, охороняючи особистість від руйнування, сублімувався в роботі.

Перевага норми як такого її змісту знайшла відображення в теорії децізіонізму (теорії рішення). Ця теорія, як і всі положення Шмітта, мала гостро полемічний характер і була спрямована проти юридичного позитивізму. У рамках останнього нормотворчість мислилася як послідовний процес сходження від загальних і абстрактних норм до більш конкретного.

Норма завжди визначається іншою нормою. Якщо цього в тій чи іншій ситуації зробити було не можна, вона була не правовою і, відповідно, не підлягала розгляду юридичною наукою. Шмітт вважав, що такі ситуації (він називав їх «винятковим станом» — це може бути війна чи надзвичайний стан, але головне — це ненормальність, відсутність норми) підлягають правовому регулюванню. А саме, шляхом прийняття особистого, нізвідки не виведеного рішення про створення нової норми.

«Суверенний той, хто приймає рішення про надзвичайний стан» — це означає, що вищою владою в даний момент володіє саме той, хто може прийняти таке рішення і ствердити його загальнозначимість. Власне право, вважав К. Шмітт, завжди створюється політичним рішенням, а не виводиться з деякої абстрактної загальної норми. А тому що будь-який політичний порядок потребує формалізації, то кожен порядок є правовий порядок і кожна держава є правова

держава. Подібне розуміння останнього, мабуть, сильно відрізняється від загальноприйнятого, коли зміст норм повинен відповідати цілком визначеним і конкретним положенням.

В історичній реальності політичне є показник асоціації-дисоціації людей і досягнення соціальними конфліктами визначеного ступеня інтенсивності. Будь-який соціальний конфлікт (економічний, етичний тощо) лише тоді стає політичним, коли протиборчі групи людей здатні визначити один в одному ворога, що відрізняється від просто економічного конкурента, — «морального виродка», естетично потворного тим, що з ним (ворогом) необхідно битися до останнього.

3. Теорія комунікативної дії Юргена Хабермаса (Теоретична спорідненість з ідеями демократії)

***Юрген Хабермас (1929 р. н.)**, найзнаменитіший соціальний філософ і соціолог сучасної Німеччини, один з найбільш яскравих представників «Франкфуртської школи». Народився в Дюссельдорфі 18 червня 1929 р. Вивчав філософію, історію, психологію, літературу й економіку в університетах Геттінгена, Цюріха і Бонна.*

Ю. Хабермас був членом гітлерюгенда і восени 1944 р. був направлений на лінію Зігфріда. Навчався в університетах Геттінгена (1949-1950), Цюріха (1950-1951) і Бонна (1951-1954). У 1954 захистив докторську дисертацію про філософію Шеллінга. З 1956 по 1959 - асистент в Інституті соціальних досліджень у Франкфурті-на-Майні, керованому Максом Хоркхаймером, а в 1980-1983 - директор цього інституту. З 1964 по 1971 (і з 1983) - професор філософії та соціології Франкфуртського університету. З 1971 по 1980 - директор Інституту Макса Планка (Штарнберг).

Діяльність соціолога і філософа починав як послідовник Макса Хоркхаймера і Теодора Адорно. Викладав у Гейдельберзькому університеті. Висувався в найбільш видатні представники «другого покоління» теоретиків Франкфуртської школи. У середині 1960-х років став ідеологом студентського руху. Але в дні виступів студентів у 1968 році відмежувався від радикального крила студентства, звинувативши його керівників у «лівому фашизмі». З кінця 1960-х років займав позиції поміркованого соціал-демократа.

* * * * *

Юрген Хабермас сьогодні є одним з найбільш яскравих і цікавих теоретиків, що намагаються подолати однобічність підходів до розгляду суспільного життя. Він критично переосмислює і синтезує ідеї багатьох мислителів.

Його роботи іноді схожі на підручники за відповідними розділами знання, настільки глибоко і детально прагне він розгорнути перед читачем панораму думок з тієї чи іншої проблеми.

Ідеєю, що об'єднує більшість робіт Ю. Хабермаса, є ідея соціальної еволюції, яка дає і вихідний імпульс для синтезу різних теоретичних побудов, і кінцеву перспективу оформлення власної оригінальної концепції, що позначається Ю. Хабермас як теорія комунікативної дії. Суперечності соціологічного теоретизування переносяться в його роботах з чисто логічного в еволюційний план. Пропонований їм синтез стає не синтезом логічних категорій, а розглядом шляхи їх виникнення, розвитку, ідеологізації, розвінчання якої приводить людину до більшого розуміння соціального світу, що оточує його, і свого місця в ньому.

Основні твори: «Структурне зміна громадськості» (1962), «Пізнання та інтерес» (1968), «Техніка і наука як ідеологія» (1968), «Теорія суспільства чи соціальна технологія» (совм. з Н. Луманом, 1971), «Теорія суспільства або соціальні технології?» (1973), «Проблеми легітимації в умовах пізнього капіталізму» (1973), «До реконструкції історичного матеріалізму» (1976), «Що таке універсальна прагматика» (1976), «Теорія комунікативної дії» (у 2-х т., 1981), «Моральна свідомість і комунікативна дія» (1983), «Ранні дослідження та доповнення до теорії комунікативної дії» (1984), «Філософський дискурс модерну» (1985), «Мораль і комунікація» (1986), «Фактичність і значущість» (1992), «Роз'яснення до етики дискурсу» (1994) та ін.

Своєрідність філософської теорії Хабермаса полягає в тому, що він пов'язав поняття розуму з емпіричної теорією соціальної еволюції, розробленої Марксом, Вебером і Парсонсом.

Діалог філософії з приватними науками Хабермас ілюструє то на прикладі психоаналізу, то на прикладі теорії соціальної еволюції, то на прикладі теорії суспільства, то на прикладі теорії права. Теорія пізнання можлива лише в якості теорії суспільства - думка, що проходить через усю творчість Хабермаса. На противагу Марксу Хабермас чітко розрізняє філософію історії і теорію суспільної еволюції.

Основний мотив критичної теорії своїх вчителів, Хоркхаймера і Адорно, Хабермас з самого початку прагнув доповнити теорією демократії. Завдяки цьому доповненню.

Осмислюючи структурну трансформацію, що переживається суспільством, Хабермас ще на початку 1960-х років висунув поняття, яке в кінці того ж десятиліття стало ключовим для цілого покоління революційної студентської молоді. Це поняття - публічність, громадськість.

Іншу важливу тему хабермасовскіх досліджень утворює взаємозв'язок права і демократії. Ця тема обговорюється Хабермасом в його книзі Фактичність і значимість, де розвинене в попередніх роботах комунікативне поняття розуму застосовується до класичної теорії суверенітету.

Хабермас розрізняє три системи знання та відповідних їм інтересів. Інтереси, які лежать в основі кожної із систем знання, зазвичай невідомі людям, тому завданням критичної теорії є їхнє відкриття.

Перший тип знання - це *аналітичне знання* або *класичні позитивістські наукові системи.* З точки зору Хабермаса , що лежить в основі цього типу знання інтерес - це технічний контроль, який знаходить застосування стосовно навколишнього середовища, іншим суспільствам, а також людям усередині суспільства. Він вважає, що аналітична наука легко перетворюється на переважний контроль.

Другий тип системи знання - це *гуманістичне знання,* і його інтерес зводиться до *розуміння* світу. Він виходить із загального уявлення, що розуміння нашого минулого в цілому допомагає нам розуміти те, що відбувається сьогодні. Така система знання має також практичний інтерес у розумінні один одного та розумінні самого себе. Він не пригнічує, але й не звільняє.

Нарешті, третій тип — *критичне знання,* яке представляє сам Хабермас та «Франкфуртська школа» загалом. Інтерес, який породив цей тип знання, це *звільнення людини.* Як передбачалося, критичне знання, що розробляється Хабермасом та іншими теоретиками, сприятиме піднесенню самосвідомості мас (через механізми, розроблені фрейдизмом), що призведе до виникнення соціального руху, який і забезпечить бажане звільнення.

Хабермас неодноразово вказував у своїх роботах, що його метою протягом багатьох років була розробка теоретичної програми, яка могла б бути зрозуміла як реконструкція історичного матеріалу. Хабермас прийняв важливе положення Маркса (людський потенціал) як власне. Проте, на його думку, Маркс не зумів побачити різницю між працею (роботою, цілеспрямовано-раціональною діяльністю) та соціальною (символічною) взаємодією (або комунікативною дією). З погляду Хабермаса Маркс проігнорував останнє, що призвело до певної обмеженості його теорії. За Хабермасом проблема робіт Маркса в обмеженні самогенеруючої дії людської істоти тільки працею. Теоретик прямо говорить, що як початкову точку міркування він приймає різницю між роботою і взаємодією. По суті, ця відмінність проходить червоною ниткою через усі праці Хабермаса, хоча з часом він почав використовувати інші терміни: *цілераціональну дію* (робота) і *комунікативну дію* (взаємодія). Розглядаючи цілераціональну дію, Хабермас вводить ще одну відмінність: інструментальну дію і стратегічну дію. І те, й інше спрямоване на розраховану реалізацію власного інтересу.

Інструментальна дія передбачає наявність однієї дійової особи (актора), яка *раціонально* аналізує найкращі засоби для досягнення поставленої мети. Стратегічна дія передбачає наявність двох або трьох індивідів, які координують свої цілераціональні дії задля досягнення якоїсь мети. Метою і інструментальної та стратегічної дії є інструментальне панування.

Найбільший інтерес для Хабермаса представляє комунікативна дія, тобто дії людей, які координуються не за допомогою егоцентричних калькуляцій успіху, а через акти *досягнення розуміння.* Учасники комунікативної дії не просто перш за все орієнтовані на свій успіх; вони реалізують свої індивідуальні цілі за умови, що можуть *гармонізувати* свої плани дій з урахуванням *загального визначення ситуації.* Інакше кажучи, індивідуальна мета недосяжна без комунікативного взаєморозуміння. У комунікативній дії є важливий мовний компонент. Однак воно не зводиться лише до мови та невербальної комунікації, воно значно ширше.

Основна відмінність Хабермаса від Маркса полягає в твердженні, що саме комунікативна дія, а аж ніяк не целераціональна дія (робота), є відмінною особливістю феномену людини. Хабермас говорить про неспотворену комунікацію, тобто комунікацію без примусу. Відштовхуючись від цієї вимоги, Хабермас розкритикував спотворену комунікацію. Хабермаса цікавили такі соціальні структури, які й здійснюють спотворення комунікації, подібно до того, як Маркс досліджував структурні джерела спотворення праці.

Хабермас піддав серйозній критиці Макса Вебера і багатьох представників критичної теорії саме через відсутність основної ідеї. Крім того, для обох мислителів основна ідея представляє не лише аналітичну точку відліку, а й політичну мету. Іншими словами, якщо для Маркса такою метою було комуністичне суспільство, в якому матиме місце неспотворена праця людей, то для Хабермаса політичною метою буде суспільство неспотвореної комунікації (комунікативної дії). Маркс прагнув знищення капіталістичних бар'єрів на шляху до неспотвореної праці. Хабермас був зацікавлений у знищенні бар'єрів для вільної комунікації.

Як і в Маркса, хабермасівський ідеал майбутнього суспільства перебуває в сучасному світі. У трактуванні проблеми раціоналізації Хабермасу відчувається вплив як Маркса, а й Вебера. Хабермас вводить різницю між цілераціональною і комунікативною дією.

Фактично він віддає перевагу раціоналізації комунікативної дії. Раціоналізація комунікативної дії, власне, і робить її вільною від панування. Раціоналізація тим самим втілює емансипацію, знімає обмеження з комунікації. Саме тут знаходиться місце для легітимації та ідеології. Саме вони і є двома

найбільш важливими причинами спотворення комунікації і тому повинні бути знищені.

Розвиток нової, менш обмежуючої нормативної системи лежить у центрі теорії соціальної еволюції Хабермаса. Замість нової продуктивної системи раціоналізація призводить до нової, менш спотвореної нормативної системи. Кінцевою точкою еволюції, за Хабермасом, є раціональне суспільство. Під раціональністю він розуміє усунення бар'єрів, що спотворюють комунікацію, а ширшому сенсі вона означає систему комунікації, у якій ідеї видаються відкрито і захищаються від критики, а з допомогою аргументації досягається угода.

Хабермас вводить і ще одне різницю між комунікативним дією і дискурсом. Якщо комунікативна дія має місце щодня, то **дискурс — це така форма комунікації, яка:**

- виведена за межі контексту досвіду та дії та структура якої переконує нас, що рекомендації, попередження та затвердження є ексклюзивним об'єктом дискусії;
- її учасники, як і теми, нічим не обмежені, хіба що лише відсиланням до мети обговорення поставлених питань;
- не застосовується жодна інша сила, крім ще кращого аргументу, і що будь-які мотиви, за винятком спільного прагнення істини, виключені.

У теоретичному світі дискурсу схована під світом комунікативної дії існує «ідеальна мовленнєва ситуація», в якій не сила і не влада, а найкращий аргумент святкує перемогу. Чим переконливіші аргументи і надійніше свідчення, тим ближче до істини підходять ті, хто говорить. Аргументи, які випливають із дискурсу (і щодо якого учасники дійдуть згоди) є істинними. Тим самим Хабермас визнає консенсусну теорію істини. Така істина є частиною всієї комунікації, а її повним втіленням стає мета еволюційної теорії.

Консенсус теоретично виникає з дискурсу, коли всі чотири типи обґрунтування визнаються всіма учасниками, а саме:

1) твердження мовця сприймаються як зрозумілі та продумані;
2) пропозиції того, хто говорить, істинні; його текст містить достовірне знання;
3) промовець виглядає правдивим у момент, коли висуває речення — йому вірять;
4) промовець має право висувати відповідні пропозиції.

Консенсус і виникає, коли всі ці вимоги прийняті, і він руйнується, якщо одна з умов виявляється сумнівною. У сучасному світі діють сили, які руйнують цей процес, не допускаючи виникнення консенсусу, і саме ці умови мають забезпечити ідеальне суспільство Хабермаса .

Хабермас стикається з проблемою тлумачення принципу універсальності. **Для її розв'язання він використовує логічну реконструкцію правил дискурсу**, виконану **Р. Алексі**[5]**:**

1.1 – жоден учасник дискурсу не має права суперечити самому собі;

1.2 – кожен, хто приписує предикат[6] F суб'єкта А повинен вживати F до іншого суб'єкта, який подібний до А у всіх відношеннях;

1.3 – різні особи, що беруть участь у дискурсі, не мають права застосовувати один і той самий вираз у різних значеннях.

Існують також певні процедурні правила досягнення взаєморозуміння, які водночас логічні та етичні:

2.1 – кожен учасник дискурсу має право говорити лише те, що він сам думає з того чи того питання;

2.2 – той, хто ставить на обговорення якесь висловлювання чи норму, які не є предметом дискусії, повинен навести для цього вагомі причини.

Щоб досягнути згоди комунікативний процес має відповідати таким умовам:

3.1 – кожен суб'єкт, який здатен здійснювати конкретну дію, має право на участь в дискурсі;

3.2 – **а)** кожен учасник аргументації має право проблематизувати будь-яке твердження; **б)** кожен має право висловлювати свої думки, побажання, потреби; **в)** кожен має право вводити в дискурс будь-яке твердження;

3.3 – не можна перешкоджати реалізації цих прав.

Ці норми незаперечні, якщо можна виявити їх трансцедентальний статус. Він доводиться тим, що кожний, хто вважає їх неправильними, потрапляє в «перформативну суперечність», тобто їх неможливо опротестувати не ввійшовши в дискусію.

Як загальні передумови Хабермас виводить основне положення етики дискурсу: тільки ті норми мають право бути значимими, які мають схвалення у всіх особистостей, до яких вони мають стосунок як до учасників практичного дискурсу.

Хабермас ідеалізував прагнення кожного індивіда до консенсусу, до аргументованого розв'язання проблем і, що на найважливіше, прагнення

---

[5] **Роберт Алексі** (1945 року народження, Ольденбург, Німеччина) – юрист та філософ права. Алексій вивчав право та філософію в Геттінгенському університеті. Він отримав ступінь доктора права 1976 року, захистивши дисертацію «Теорія правової аргументації», а 1984 року здобув ступінь доктора філософії, захистивши теорію конституційних прав.

[6] **Предика́т** (лат. praedicatorum — «сказане») у логіці й лінгвістиці — присудок судження, те, що висловлюється (стверджується або заперечується) про суб'єкта.

кожного до такої дискусії, оскільки очевидна тенденція до інфантильності серед громадян через різноманітні причини.

Однак Хабермас не заперечує того, що він (подібно до Вебера) досліджує «чисті», ідеальні типи дії і перш за все комунікативну дію. Водночас він вважає, що комунікативній дії та комунікативній раціональності відповідають цілком реальні виміри взаємодії людей, оскільки взаєморозуміння, аргументація, консенсус – це не лише теоретичні поняття, це також невід'ємні елементи взаємодії людей.

У рамках представницької демократії шляхом виборів відбувається встановлення тотожності між органами влади та суспільством, яке їх обирає, відповідно втрата тотожності призводить до нових виборів. Однак спрямування на розв'язання актуальних проблем лише органів влади може призвести до конфліктів, оскільки кожен представник влади має за собою певний електорат, а компроміс завжди ґрунтується на певному відході від власних поглядів, відповідно представники влади прагнутимуть уникати діалогу і прагнути до утвердження власної позиції.

За такої ситуації залучення суспільства до дискурсу – найрозумніша позиція, оскільки лише так можна провадити демократичну політику. Саме тому, на наш погляд, можна говорити про спорідненість демократичних ідей та комунікативної теорії Хабермаса.

Отже, теорія комунікативної дії Ю. Хабермаса дає змогу забезпечити розв'язання проблем загальносуспільного характеру через залучення громадян до дискурсу, у рамках якого створюються умови для вільного, неупередженого діалогу, що спрямований на досягнення консенсусу. Такий дискурс уможливлює плюралістичний підхід до проблем завдяки виокремленню морально-нормативних правил на загальноетичному, десакралізованому та деідеологізованому рівнях.

Саме завдяки останньому твердженню можна говорити про можливість такої комунікації лише в країнах з високою політичною культурою та стабільною демократичною традицією, що в свою чергу свідчить про потребу демократичної традиції, яка є чинником забезпечення рівного доступу громадян до дискурсу на рівних умовах. Відповідно самоочевидним стає факт взаємозалежності демократії та вільного дискурсу, та їх спільної мети – ухвалення рішень із залученням думки Іншого. Це дає нам змогу говорити про їх теоретичну спорідненість.

Однак і для країн, що перебувають на шляху становлення демократії зразка країн Заходу, зокрема і Україні, потрібно звернути увагу на цю концепцію, оскільки на її основі можна забезпечити розв'язання найактуальніших проблем

на основі діалогу та компромісу. Лише в такому разі можна говорити про набуття певними рішеннями легітимного характеру.

Формулювання і поняття Хабермаса зробили помітний вплив на сучасну думку. Висунуті ним в 1960-і роки поняття емансипації, теоретико-пізнавального інтересу, комунікації, дискурсу в 70-і роки були розвинені в концепції «кризи легітимності пізнього капіталізму», а в 80-і роки доповнені термінами та афоризмами, які отримали поширення в мові не тільки вчених, але і широкої публіки («колонізація життєвого світу», «нова непрозорість»…)

Питання для обговорення:

1. У чому полягає методологічна специфіка підходу Моріса Дюверже до вивчення політичних інститутів?
2. Яким чином «закони Дюверже» пояснюють формування різних типів партійних систем?
3. Наскільки впливають виборчі системи на політичну стабільність, згідно з Дюверже?
4. Що означає основне положення Шмітта про розрізнення «друг – ворог» як сутність політичного?
5. Як Шмітт визначає суверенітет і яке значення має поняття «виняткового стану»?
6. У чому полягає суперечливість ідеї «суверена», запропонованої Шміттом?
7. Які небезпеки для демократії та правової держави містить концепція «політичного»?
8. У чому полягає відмінність між комунікативною та стратегічною дією за Хабермасом?
9. Які функції виконує публічна сфера в демократичному суспільстві?
10. Чи можна розглядати цифрові медіа як платформу для комунікативної дії?

ТЕМА 26. ОСНОВНІ ФУТУРОЛОГІЧНІ КОНЦЕПЦІЇ СУЧАСНОСТІ

1. Виникнення та становлення політичної футурології
2. Концепція «кінця історії» Ф. Фукуями
3. Гуманістична футурологія О. Флехтхайма
4. Концепція інформаційного суспільства в політичній футурології (Дж. Нейсбітт, М. Маклюен)
5. Місце та значення футурології у сучасній науці

1. Виникнення та становлення політичної футурології

Футурологія (лат. futurum – майбутнє) – у широкому значенні – це сукупність уявлень про майбутнє людства, у вузькому – сфера наукових знань, що охоплює перспективи соціальних процесів (часто вживається як синонім прогнозування та прогностики.) Термін «футурологія» був запропонований в 1943 р. німецьким соціологом О. Флехтхаймом як назва

своєрідної «філософії майбутнього» в листі до Олдоса Хакслі, який з ентузіазмом його прийняв і ввів у оборот році.

Порівняно швидко у конкретних соціальних науках і науковій теорії почалося проектування майбутнього у формі нових епох, нових цивілізацій, нових зрушень і навіть революцій свідомості, культури образу та форм життя, екологічних, технологічних, демографічних, військових та інших криз і катастроф (песимістичне крило теорії) і створення «інших», процвітаючих посткапіталістичних спільнот (оптимістичний напрямок футурології). Почалися пошуки нового етосу[7] людського буття, нових уявлень про механізми життєдіяльності, становлення нової соціальності, ефективне функціонування соціальних систем різних типів і розвитку самої людини.

У середині XX ст. у футурології оформилося чимало течій. У 60-х рр. переважав *апологетичний напрямок*, який базувався на різних технологічних теоріях, що зводили соціальний прогрес суспільства до зростання рівня техніко-економічного розвитку (З. Бжезінський, Г. Кан, Р. Арон). Представники *реформістської течії* доводили необхідність «конвергенції» капіталізму та соціалізму (Д. Белл, О. Тоффлер). Прихильники *ліворадикального крила* – доводили неминучість катастрофи «західної цивілізації» з огляду на науково-технічний розвиток (А. Ускоу та ін.).

На початку 70-х рр. актуалізувався рух, який виступив із концепцією неминучості «глобальної катастрофи» при збереженні існуючих тенденцій розвитку суспільства. Провідне місце у цьому русі зайняв Римський клуб, із ініціативи якого розгорнулося глобальне моделювання перспектив розвитку людства на основі використання обчислювальної техніки.

Учасники цих досліджень та інші футурологи розділилися на дві основні течії:

- одні розвивали неомальтузіанські ідеї соціального песимізму (Дж. Форрестер, Д. Медоуз, Р. Хейлбронер);
- інші намагалися довести можливість уникнення катастрофи за допомогою «оптимізації» (Е. Тоффлер, М. Месарович, Е. Ласло).

Можна виділити чотири етапи розвитку футурології:

- **перший етап** – виникнення нової «науки про майбутнє» в 50-і роки;
- **другий етап** пов’язаний із появою безлічі організацій, завданням яких було продукування різнорідних прогнозів;

[7] **Етос** (грец. εθος — звичай або грец. ηθος — вдача, характер, темперамент) — узагальнена характеристика культури певної соціальної спільноти, яка виражена в системі її панівних цінностей і норм поведінки. Через залучення в реалізацію цих еталонів поведінки чіткіше окреслюються цінності відповідної групи, формується та відтворюється стиль життя. У соціологію це поняття ввів **Макс Вебер**, описавши завдяки йому певний спосіб життя конкретних соціальних груп

- **третій етап** характеризується креном до постіндустріалізму, акцентуванням на проблемах людини і глобальних проблемах;
- **четвертий етап** пов'язаний із розвитком глобального моделювання.

До середини 80-х років футурологія вичерпує своє значення як всеосяжна наука про майбутнє людства. Отримавши максимум свого розвитку на рубежі 60-70-х років, вона починає ділитися на чисельні самостійні напрямки.

2. Концепція «кінця історії» Ф. Фукуями

Френсіс Фукуяма (1952 р. н.) – американський філософ, політолог, політичний економіст і публіцист японського походження. Старший науковий співробітник Центру з питань демократії, розвитку та верховенства права в Стенфорді. Професор Стенфордського університету.

Здобув ступінь бакалавра в Корнельському університеті (штат Нью-Йорк), ступінь доктора філософії — в Гарварді.

У 1979-1980, 1983-1989 і 1995-1996 роках працював у департаменті політології. У 1981-1982 роках і в 1989 році був членом Ради з планування політики Держдепартаменту США, спеціалізувався на питаннях Близького Сходу, потім — Європи. У 1981-1982 роках входив до складу американської делегації на єгипетсько-ізраїльських переговорах з питань палестинської автономії.

У 1996-2000 роках обіймав посаду професора державної політики в Школі Державної Політики Університету Джорджа Месона (Вашингтон). У 2001-2005 роках — член президентської ради США з біоетики (з питань клонування). У 2005 році увійшов до Списку глобальних інтелектуалів світу.

Фукуяма став відомий завдяки своїй футурологічній концепції «кінця історії», що була викладена ним у роботах «Кінець історії?» та «Кінець історії і остання людина». Його роботи були перевидані на більш, ніж двадцять мов і викликали широкий резонанс у науковому середовищі та засобах масової інформації.

Основні праці: «Кінець історії?» (1989), «Кінець історії й остання людина» (1992), «Довіра: соціальні чесноти і шлях до процвітання» (1995), «Наше постлюдське майбутнє: Наслідки біотехнологічної революцією» (2002), «Державне будівництво: управління та світовий порядок в XXI столітті» (2004), «Що таке управління? Моделі історії» (2012).

Футурологічну концепцію Фукуями прийнято називати концепцією «кінця історії» завдяки висунутій ним гіпотезі про кінець історії (англ. end of history). У цій книзі філософ стверджує, що поширення ліберальної демократії у світі знаменує собою кінець соціокультурної еволюції людства. Кінець історії в поданні Фукуями означає завершення війн, тероризму, революцій та вічних

ідеологічних протистоянь, а разом з цим кінець мистецтва та філософії. Це філософське припущення про те, що людська історія в певний момент сповільниться, досягне певної точки ідеалу і стане одноманітною. Кінець історії пов'язаний зі зникненням протиріч, що штовхали історію вперед, бо в ній не було жодного дня без війн.

Фукуяма зазначає, що історія в XX ст. проходила під знаком боротьби та суперництва трьох ідеологій:

- переважно ліберальної демократії;
- фашизму;
- комунізму.

Перша частина книги розповідає про дослідження результату воєн, геноциду та тоталітаризму, що характерні для XX століття. Події, що спіткали людство, не лише підірвали віру в науковий прогрес, що мав би бути лише на користь суспільства, але в будь-яке уявлення про світле майбутнє нашої планети в цілому. Фукуяма прямо вказує на те, що не є автором концепції кінця історії, а лише продовжує ідею Георга Гегеля. Тим не менш, Фукуяма не є таким песимістичним, натомість він порівнює кризу авторитаризму з дедалі впевненішою ходою ліберальної демократії.

Наприкінці століття ліберальна демократія остаточно перемогла, внутрішні ж її суперечності й протиріччя на шляху до усунення. Великі конфлікти між великими державами припинилися, й історія поступово «сходить зі сцени». Світ увійшов до постісторичного періоду, в якому ідеологічна боротьба закінчилась, та переважає світовий мир.

Після падіння, за його словами, останнього оплоту «ірраціоналізму», тобто розпаду СРСР, створилися передумови виникнення особливого планетарного формату існування, завдяки якому на основі західних цінностей відбудеться об’єднання світу в раціонально функціонуючу машину. Всі регіони світу, стверджує Фукуяма, поступово переорганізуються в дусі нової моделі навколо найбільш економічно розвинених центрів**. Подібний розвиток подій він і визначив як «кінець історії».**

Важливим аспектом аналізу історичної динаміки є джерело появи нового змісту історії, її сенсу та спрямованості історичного процесу. В історії філософії на питання про те, що є **джерелом змін у суспільстві**, можна було дати лише дві відповіді:

1) **надісторична сила (Бог, Світова воля), яка в процесі діалогу з людиною переходить** від справжнього, нереального, гріховного світу **до істинного, до ідеального, максимально справедливого**;

2) **у процесі своєї діяльності на землі людина сама намагається реалізувати власні інтереси, взаємодіючи з природою та суспільством**.

Відтак, якщо історія є продуктом діяльності надсили, то і сенс їй надає ця сила, тому людині в такому разі потрібно лише знати її задум і рухатися у напрямку, заданому людству від початку. Якщо ж історичний процес залежить від людини, то і сенс йому приписує сама людина.

Під «історією людства» зазвичай мається на увазі існування людини як біологічного виду і статус, якого вона набула в процесі свого тривалого культурного розвитку. У ХХ столітті ідея суспільно-історичного прогресу була переглянута, і в результаті переоцінки досягнень західної технологічної цивілізації перед обличчям постійно зростаючих глобальних проблем ідея кінця історії набула дещо негативного відтінку, тому кінець історії розуміється як завершення історичного процесу через самознищення людства, або «смерть людства», або ж це «смерть людини» як творчої істоти.

Для Фукуями кінець історії означає також можливість розв'язання фундаментальних протиріч у контексті сучасного лібералізму, та відсутність такої можливості в межах будь-якої іншої політико-економічної структури.

За словами політолога, в минулому столітті основними суперниками лібералізму були фашизм і комунізм. Фашизм був фактично знищений як ідеологія в результаті Другої світової війни. Комунізм виявився більш серйозним та довговічним суперником, оскільки він базується на твердженні, що ліберальне суспільство включає в себе фундаментальне протиріччя між капіталом і працею. Однак, Фукуяма переконує, що класова проблема була успішно розв'язана на Заході, оскільки існує рівність можливостей, а наявна інтенсивна нерівність є похідною від індивідуальної нерівності, що закріплена у людській специфічності. Егалітаризм сучасної Америки репрезентує реальне досягнення безкласового суспільства, про яке писав К. Маркс. У результаті вирішення класової проблеми, комунізм і втратив попит на свої ідеї у Західному світі.

Неєвропейський світ також переживає сильні ідеологічні трансформації: нові індустріальні країни, за прикладом Японії, адаптуються спершу до економічного, а потім, повільніше, до політичного лібералізму.

Китай, який довго був альтернативним полюсом ідеологічного тяжіння, став свідком дискредитації марксизму-ленінізму як економічної системи, повороту нової технократичної еліти до буржуазного споживацтва. А перебудова в Радянському Союзі, на батьківщині світового пролетаріату, остаточно позбавила марксизм-ленінізм ідеологічної актуальності.

На сучасному етапі головну загрозу домінуванню ліберальної демократії складають лише релігія та націоналізм. Лібералізм є уразливим з точки зору

релігії, оскільки не пропонує жодної духовної концепції окрім накопичення та споживання. Така духовна пустота в ядрі лібералізму є ідеологічним дефектом, який однак не може бути застосований до сфери політичного. Крім того, світові релігії не пропонують суспільству власних політичних концепцій. Лише іслам розглядає теократичну політику як альтернативу, але це мало стосується немусульман.

Націоналізм же та інші форми расової та етнічної нетерпимості в свою чергу не здатні створити глобальну систему, оскільки протистоять одна одній. Таким чином, націоналістичні ідеології не можуть представляти серйозної противаги, оскільки не пропонують системної альтернативи лібералізму. Відтак, хоч і несподівану появу нових ідеологій не можна контролювати, проте сучасний світ спостерігає перевагу єдиної ідеологічної доктрини – лібералізму та перехід людства в постісторичний період.

Більшість Третього світу, за словами Фукуями, залишається в історичному періоді, і тому продовжуватиме бути теренами для конфліктів ще деякий час. Однак, і там експансіоністська силова модель поведінки поступово стає анахронізмом, оскільки міжнародне становище визначається, і буде все більше визначатись економікою, а не політикою чи стратегією, що означатиме, в свою чергу, маркетизацію міжнародних відносин і занепад широкомасштабних конфліктів. Це не призведе до кінця конфліктів взагалі, адже конфлікти між державами, які ще знаходяться в історичному періоді, можуть залишитися. Проте, широкомасштабні конфлікти за участю великих держав вичерпали себе.

Події 11 вересня 2001 р. в США змусили Фукуяму переглянути свою концепцію, однак не відмовитись від неї. У статті «Чи почалася історія знову?» (2002) Фукуяма продовжує стверджувати, що послідовна модернізація світового співтовариства триває. А негативні явища, з якими ми зіштовхуємося, – це всього лише негативи модернізації. Повернення до минулого стану, до «історії» не передбачається. Він погоджується з тезою про те, що вестернізація викликала хвилю протесту в «незахідному» світі, але відкидає ідею про неможливість конвергенції культур шляхом модернізації.

Економічний розвиток, за його словами, веде до ліберальної демократії – не неминуче, але досить часто для того, щоб кореляція між економічним розвитком і демократією складала один із загальновизнаних «законів» політичної науки. Економічне зростання приводить до виникнення середнього класу з правами власності, розвиненого громадянського суспільства і більш високого рівня освіти для підтримки економічної конкуренто-спроможності.

Усі ці чинники сукупно разом створюють благодатний ґрунт для потреб демократичної політичної участі, що при відомих обставинах інституціоналізуються в демократичному правлінні. І хоча в сучасних

суспільствах залишаються культурні розбіжності, вони зазвичай концентруються поза політикою і відносяться до сфери приватного життя.

3. Гуманістична футурологія О. Флехтгайма

Німецький соціолог, юрист і політолог *Осіп Флехтгайм (1909-1998)* є представником гуманістично орієнтованого напрямку західної футурології. Його футурологічна концепція поєднала в собі гуманістичні ідеї, уявлення про футурологію як нову науку про майбутнє, глобальні проблеми сучасної цивілізації.

Осип Курт Флехтхайм (нар. 5 березня 1909 року в Миколаєві — помер 4 березня 1998 року в Берліні) — німецький університетський професор і письменник. був одним із засновників футурології в Німеччині.

Після закінчення школи Гінденбурга у 1927 році вступив до КПН. Через ідеологічну вузькість він вийшов з неї в 1931 році. Флехтхайм вивчав право та політологію в університетах Фрайбурга-ім-Брайсгау, Парижа, Гейдельберга, Берліна та, нарешті, Кельна. З 1931 по 1933 рік він проходив юридичне стажування у Вищому регіональному суді Дюссельдорфа. У 1934 році отримав докторський ступінь у Кельні під керівництвом Карла Шмітта, захистивши дисертацію про теорію кримінального права Гегеля.

Після приходу до влади нацистів, його було звільнено з державної служби в 1933 році. У 1935 році його ув'язнили на 22 дні і він ледве врятувався від нацистів. Він вирушив через Бельгію до Швейцарії, де завдяки стипендії зміг продовжити наукове навчання в Університетському інституті вищих міжнародних досліджень, що є частиною Женевського університету, і закінчив його в 1939 році.

У 1939 році він емігрував до США і спочатку працював в Інституті соціальних досліджень Хоркхаймера при Колумбійському університеті в Нью-Йорку. Там він навчався, серед іншого: Еріха Фромма, Герберта Маркузе та Айзека Азімова. Пізніше він працював лектором, а потім професором у різних університетах.

Під час Другої світової війни він вступив до лав армії США. У 1946 році він повернувся до Німеччини у званні підполковника на кілька місяців як керівник відділу та канцелярії в Офісі головного прокурора США з воєнних злочинів у Берліні. З 1947 по 1951 рік він продовжував свою кар'єру викладача університету в Сполучених Штатах.

10 квітня 1947 року був поновлений у ступені доктора права. З 1952 по 1959 рік він був професором Німецької школи політики у Західному Берліні. Після інтеграції закладу до Вільного університету Берліна в 1959 році він був

призначений професором політології рівня в Інституті Отто Зура, яку обіймав до виходу на пенсію в 1974 році.

Основні праці: «Один світ чи жодного» (1964) та «Футурологія» (1970), «Чи можна врятувати майбутнє?» (1987).

Футурологія, за Флехтгеймом складається з футуристики, прогностики та планування. Футуристика, у свою чергу, ділиться на філософію, політику та педагогіку майбутнього, при цьому філософія майбутнього виходить із протиріччя між утопією та ідеологією.

Футурологічний підхід, на думку Флехтгейма, є проявом теперішнього, на відміну від ідеологічної фіксації минулого й утопічного прославлення майбутнього. Як недолік ідеології Флехтгейм відзначає те, що вона абсолютизує минуле, бачить сучасність тільки у світлі минулого та виправдовує існуючий порядок речей.

Флехтгейм надає великого значення плануванню, яке виступає у нього як одна з найважливіших частин футурології. Говорячи про планування, футуролог має на увазі необхідність створення «глобального плану».

Називаючи свою футурологію «критично-гуманістичною» автор протиставляє її «консервативно-технократичній». Перша, на його думку, повинна займатися вирішенням глобальних проблем і пошуками моделі гуманного суспільства. «Гуманістична футурологія», вважає Флехтгейм, має прогресивний характер і покликана шукати шляхи гуманізації світу, застерегти його від загибелі. Основними проблемами, які покликана вирішити футурологія, мислитель називає: збереження миру, подолання голоду і перенаселення, вирішення екологічної проблеми, проблеми взаємин індивіда та суспільства.

Флехтгейм говорить про необхідність поєднувати два основних підходи, що існують у філософії історії:

1) лінійне уявлення про постійний прогрес суспільства;
2) циклічне уявлення про те, що суспільний розвиток відбувається за певним циклом, який постійно повторюється.

Хоча одним зі своїх ідейних попередників Флехтгейм вважає Шпенглера, але не можна сказати, щоб всі його погляди були в руслі шпенглерівської концепції історії.

Флехтгейм ж оптиміст, і хоча він допускає можливість занепаду західної цивілізації в результаті воєн і революцій, сподівається на можливість створення в майбутньому всесвітньої цивілізації. Різняться концепції також в методології історичного дослідження. Метод історичної аналогії, основний в концепції Шпенглера, не представлений у Флехтгейма. Більш того, якщо за Шпенглером у найближчому майбутньому очікується поява «неоцезаристських» держав, які

прийдуть на зміну демократичним, то за Флехтгеймом, навпаки, на зміну сучасним тоталітарним режимам прийде світова демократична федерація.

Шпенглер пророкує світові війни, Флехтгейм – «становлення світової рівноваги», «демократичну реконструкцію цивілізації, не вдаючись до воєн, диктатури та революції».

Щодо перспектив суспільного розвитку, то учений дотримується точки зору, притаманної багатьом європейським соціал-демократам. Його погляди близькі до концепції демократичного соціалізму, в центрі якої лежить уявлення про так званий «третій шлях» у світовій політиці, який він розуміє як «синтез соціалістичних і демократичних елементів». Цей шлях веде до світової соціалістичної федерації, до ліберального, демократичного соціалізму, який є «синтезом ліберальної демократії і колективістського соціалізму в ім'я свободи, рівності та братерства». Під соціалізмом Флехтгейм, як і Шпенглер, розуміє зміну існуючого суспільного устрою відповідно до моральних вимог.

У такому підході присутні два моменти:

- критичне ставлення до традиційного соціального порядку;
- наявність моральних цінностей.

По «третьому шляху» рухати людство має так звана «третя сила» – «критико-гуманістична футурологія», яка покликана об'єднати всі опозиційні і альтернативні рухи, як в соціалістичних, так і в капіталістичних країнах. Ядром третьої сили є вільна Європа, яка займає серединне положення між західним капіталізмом і східним комунізмом – США і Росією.

Флехтгейм пропонує розглядати гуманізм як альтернативу марксизму і християнству. Відповідно вчений стверджує, що крім марксистського і християнського соціалізму існує ще й гуманістичний соціалізм. Таким чином, він прагне відмежуватися як від науки, так і від релігії. Хоча Флехтгейм не вважає свою концепцію світовою релігією, але говорить про необхідність переходу до «демократично-соціалістичної світової культури». Саме гуманізм, на його думку, повинен лягти в основу нової світової культури, розчинивши в собі все різноманіття культур і народів.

Флехтгейм намагається зайняти наднаціональні, глобальні позиції. Вирішальний прогрес буде дійсно реалізовуватися тільки у наднаціональних рамках. Очевидно, що він віддає пріоритет загальнолюдським інтересам, вважаючи, що «необхідно підпорядкувати особливі інтереси держав і народів, класів і еліти загальним інтересам людства». При цьому футурологія повинна сприяти об'єднанню «локальних єдностей» під егідою світової держави.

Майбутнє суспільство буде синтезом елементів, властивих капіталізму й комунізму, а безкласова світова федерація виникне на основі «солідарної гуманізації», «соціалістичної демократії» та «гуманістичного соціалізму».

Виступаючи за єдине планетарне суспільство, Флехтгейм бачить як основну перешкоду на цьому шляху поділ людства на раси, нації, держави та релігії. На шляху планетарної цивілізації, на його думку, лежать традиційні духовні, соціально-історичні та географічні межі, які характеризує як забобони та фанатизм.

Флехтгейм вважає, що футурологія повинна зробити важливий внесок у вирішення таких глобальних проблем, як

- усунення небезпеки війни й інституалізація миру;
- подолання голоду, злиднів і перенаселення в третьому світі; подолання експлуатації і гноблення;
- захист природного середовища;
- усунення відчуження.

Називаючи себе «пацифістським гуманістом», Флехтгейм зазначає, що війни приносять не тільки величезний матеріальний збиток, але і пов'язані з глибокими психологічними переживаннями людей. Вирішення цієї проблеми автор бачить у необхідності створення всесвітньої федерації. Асоціюючи війну з крахом цивілізації, Флехтгейм бачить як одне з найважливіших завдань футурології боротьбу за мир.

Гуманізація і демократизація – два процеси, які, на думку Флехтгейма, здатні привести людство до прийнятного майбутнього. *Першу* він розуміє як лібералізацію, тобто боротьбу за права і свободи людини, *другу* – як боротьбу із жорсткими формами державного устрою. Це свого роду анархізм: розмивання держави, обмеження її повноважень до мінімуму.

Єдино прийнятним ідеалом майбутнього Флехтгейм розглядає створення всесвітньої федерації. В основі цієї федерації лежить принцип активного інтернаціоналізму, що знищує всі історично сформовані національно-державні форми. Всі права окремих держав повинні бути передані єдиному світовому центру, що включатиме так звані локальні єдності.

У книзі **«Чи можна врятувати майбутнє?» (1987) Флехтгейм розглядає три сценарії можливого розвитку цивілізації в майбутньому**.

1) **За *першим* сценарієм відбувається світова війна, цивілізація гине**, людство опиняється в варварстві; найнесприятливіший сценарій.
2) **Відповідно до *другого* – на землі встановляться «неоцезариські» тоталітарні диктатури**. Флехтгейм використовує термін «неоцезаризм» як синонім авторитаризму, фашизму, тоталітаризму, який, очевидно, походить від поняття «цезаризм» Шпенглера.
3) **Становлення всесвітньої федерації зображується футурологом як *третій* можливий сценарій** майбутнього. Така федерація повинна стати **найбільш бажаною метою для всього людства**.

У поглядах Флехтгейма синтезовані риси світогляду різних ідейних напрямків, що свідчить про еклектичність його підходу. Прагнучи зайняти у всьому «золоту середину», учений намагався об'єднати елементи з абсолютно різнорідних за своїми вихідними принципами концепцій. Однак, в цілому футурологічна концепція Флехтгейма стоїть на позиціях соціал-реформістського спрямування. Футуролог намагається виступити із загальнолюдських позицій. Він заперечує західний капіталізм і східний комунізм як крайні форми, які, борючись між собою, нейтралізують одна одну, а переможе в кінцевому випадку гуманний, демократичний соціалізм.

4. Концепція інформаційного суспільства в політичній футурології (Дж. Нейсбітт, М. Маклюен)

Прогресуючі зміни в технологіях, а також в соціальній і політичній структурі суспільства в другій половині XX ст. обумовили прагнення вчених описати сутність нового «інформаційного» століття, що призвело до появи безлічі його визначень. Дж. Ліхтхайм говорить про постбуржуазне суспільство, Р. Дарендорф – про посткапіталістичне, А. Етціоні – про постмодерністське, Г. Кан – про постекономічне, С. Алстром – про постпротестантське, Р. Сейденберг – про постісторичне. Більшість згаданих визначень походить від поняття «постіндустріальне суспільство», популяризоване гарвардським дослідником Д. Беллом, проте в кожному присутнє уявлення про еволюцію і все більше ускладнення інформаційного та комунікаційного середовища.

Своєрідна й актуальна футурологічна концепція була запропонована американським ученим *Джоном Нейсбіттом (1929-2021)*. На його думку, «найнадійніший спосіб передбачити майбутнє – зрозуміти сьогодення». У своїй праці **«Мегатренди» (1982)**

Джон Нейсбітт – американський письменник і футуролог. Відомий міжнародними бестселерами «Мегатенденції» та «Перевинахід корпорації», написаними у співавторстві з дружиною Патрицією Ебурдін.

Виріс у місті Гленвуд, штат Юта, і навчався в університетах Гарварда, Корнелла та Юти. Набув досвіду ведення бізнесу працюючи в IBM та Eastman Kodak. У світі політики був помічником члена комісії з питань освіти за президента Джона Ф. Кеннеді та спеціальним помічником секретаря департаменту охорони здоров'я та соціальних служб США Джона Гарднера під час адміністрації Ліндона Б. Джонсона.

Він залишив Вашингтон у 1966 р. і приєднався до видавництва навчальних матеріалів, яке розташовувалося у Чикаго. 1968 року він заснував свою власну компанію.

У 1982 році Нейсбітт опублікував книгу «Мегатенденції», що стала бестселером. За 2 роки було продано понад 14 мільйонів копій у 57 країнах.

У 2007 році заснував Naisbitt China Institute, некомерційний незалежний дослідницький заклад, який вивчає соціальні, культурні та економічні перетворення Китаю, розташований у Тяньцзіньському університеті.

2009 року Нейсбітт опублікував книгу China's Megatrends, в якій аналізується підйом Китаю. Був радником з питань розвитку сільського господарства за королівського уряду Таїланду, запрошеним науковим співробітником Гарвардського університету, запрошеним професором МДУ, викладачем Нанкінського університету в Китаї, є заслуженим міжнародним науковим співробітником Інституту стратегічних та міжнародних досліджень Малайзії.

Нейсбітт проаналізував десять головних тенденцій, які повинні були, на його думку, визначити вигляд і суть «нового суспільства».

Основні десять мегатрендів, що визначили суть «нового суспільства»:

1. Перехід від індустріального суспільства до інформаційного.
2. Рух у бік дуалізму «технічний прогрес – душевний комфорт» (чим більше чудес техніки нас оточує тим більше нам хочеться духовності та простоти).
3. Глобалізація світової економіки та залучення США до цього процесу.
4. Відмова на рівні суспільства від прагнень до швидкого прибутку та переорієнтація на довгострокову перспективу.
5. Перехід від централізації до децентралізації (у тому числі і в політиці).
6. Перехід від надій на допомогу державної та бюрократичної машини до надій на власні сили.
7. «Смерть представницької демократії» та орієнтація на демократію партисипаторну.
8. Відмова від ієрархічних структур на користь неформальних мереж.
9. Економічний підйом південного заходу США і спад на північному сході.
10. Перехід до «вільного суспільства з поліваріантною поведінкою».

Нейсбітт намагався ґрунтувати свою футурологію на прикладних соціологічних дослідженнях. Так, провівши повноцінне дослідження, взявши чимало інтерв'ю у керівників бізнесу та провідних діячів мистецтв, у академіків і богословів, і після ретельного вивчення особливостей сучасного життя, **вчений дійшов висновку, що у сучасного суспільства спостерігається «*синдром отруєння технологією*»**.

Він описав низку симптомів, що вказують на те, що сучасне суспільство перетворилося в **«*зону, отруєну технологією*»**, в суспільство, життя якого визначається складними і часто парадоксальними відносинами між технологією та прагненням людини до усвідомлення власного життя.

Симптоми такі:

1. Люди воліють швидких рішень у всіх сферах – від релігії до здорового харчування.
2. Люди відчувають страх перед технологією і схиляються перед нею.
3. Люди перестали розрізняти реальність і фантазію.
4. Люди приймають насильство як норму життя.
5. Люди люблять технологію, як діти люблять іграшки.
6. Людське життя стало відстороненим і розосередженим.

Знаючи ці симптоми та їх прояви, зазначає Нейсбітт, ми можемо краще зрозуміти ту роль, яку технологія відіграє чи може відіграти в нашому житті.

Спробу аналізу політичної, економічної, соціальної моделі Китаю і його економічного дива спільно з китайськими університетами та за активної підтримки уряду Китаю було узагальнено в новій праці **«Китайські мегатренди» (2010).**

Нейсбіт стверджує, що китайська парадигма розвитку принципово відрізняється від будь-яких інших, існуючих у Європі чи США. І не піддається опису за допомогою наявного в цих країнах політичного словника. Для того щоб зрозуміти її принципи, самому Нейсбітту довелося вдатися до метафори компанії, яка уособлювала Китай, як структури, що послідовно реалізує вісім принципів власної реконструкції.

По-перше, звільнення розуму з метою звільнити творчу енергію китайців і підвищити їх почуття власної гідності.

По-друге, установка балансу між векторами «згори донизу» і «знизу вгору», тобто повний перегляд директивних систем управління і відмова від них. Цікаво, що для позначення такої системи вводиться термін – «вертикальна демократія». При «вертикальній демократії» тиск з боку виборців на керуючу верхівку скасовано. Він замінюється тиском низових ініціатив, що дозволяє вибудовувати більш довгострокові, ніж в демократичному суспільстві, економічні програми.

По-третє, це встановлення цілей розвитку, але з великою часткою автономності громадян при їх реалізації.

По-четверте, дозвіл експериментувати з практикою реалізації без репресій у разі провалу – так китайське керівництво розвиває довірливі відносини з народом.

По-п'яте, забезпечення інтелектуального та творчого підживлення проектів Китаю, що дозволяє «креативно» вирішувати завдання.

По-шосте, здатність Китаю бути відкритим для іноземних ринків.

По-сьоме, встановлення збалансованих відносин між економічною свободою і соціальною справедливістю. І, нарешті, перехід від імітування чужих технологій до інновацій.

Своєрідне бачення інформаційного суспільства запропонував канадський філософ і культуролог, соціолог і літературоз-навець **Герберт Маршалл Маклюен (1911-1980)**.

Основні праці: «Механічна наречена: Фольклор індустріальної людини» (1951), «Галактика Гутенберга: Становлення людини друкуючої» (1962), «Розуміння медіа: Зовнішні розширення людини» (1964), «Медіа – це повідомлення: перелік наслідків» (1967, у співав-торстві з Квентіном Фіоре), «Війна і мир у глобальному селі» (1967, у співавторстві із К. Фіоре), «Від кліше до архетипу» (1970, у співавторстві з У. Уотсоном), «Місто як навчальна аудиторія» (1977, у співавторстві із К. Хатчон і Е. Маклюеном).

Здобув широку популярність завдяки дослідженню впливу засобів електронної комунікації на формування людини і суспільства, зокрема, концепції глобального села. Його ідеї мають важливе значення для розуміння розвитку сучасної цивілізації як глобального суспільства, яке «абсолютно забезпечує неузгодженість за всіма питаннями», теоретик медіа-арту.

Маршалл Маклюен народився 21 липня 1911 р. в місті Едмонтон (адміністративний центр провінції Альберта, Канада) в методистській родині. Маршалл — це родинне ім'я, яке використовувалося в повсякденному спілкуванні. В 1915 році родина переїхала до міста Вінніпег, адміністративного центру провінції Манітоба.

В 1928 р. Маршалл вступив до університету Манітоби (Вінніпег, Канада), де в 1933 р. отримав диплом бакалавра з інженерної спеціальності (електротехніка), а в 1934 р. — диплом магістра з англійської літератури. Під час навчання почав публікувати невеликі замітки в періодичній пресі.

Інтерес, що посилився, до англійської літератури спонукав його в 1934 поступити в коледж Триніті Голл Кембриджського університету (Англія). В 1936 р. отримав диплом бакалавра Кембриджського університету і після повернення до Північної Америки почав викладацьку діяльність в Університеті Вісконсина (Медісон, США) на посаді асистента.

В грудні 1943 року здобув ступінь доктора наук, захистивши дисертацію під назвою «Місце Томаса Неша в книжковій культурі його часу». Після цього в 1944 році Маклюен повертається до міста Віндзор, провінція Онтаріо. Переїхавши до Торонто в 1946 році, починає викладати в католицькому коледжі Св. Михаїла в Університеті Торонто. Там 1952 року він стає професором і видає більшість своїх книг. В 1953-1955 роках Маклюен був керівником семінарів з

культури і комунікацій, які проводилися при підтримці Фонду Форда. Потім 1963 року заснував Центр культури і технології.

Наукова і публіцистична діяльність Маклюена отримала велике визнання. 1964 року він став членом Королівського наукового товариства Канади, а в 1970 році — кавалером Ордена Канади. 1975 року був призначений радником Комісії з громадських зв'язків Ватикана.

Учений стверджував, що західна цивілізація в XX ст. досягла межі, що має не менше значення, ніж епоха Ренесансу. Якісні зрушення в історії людства, за Маклюеном, пов'язані з появою нових технічних засобів комунікації.

Маклюен виділив три етапи в розвитку цивілізації.

Перший **етап – первісна дописемна культура, заснована на принципах колективного способу життя, сприйняття та розуміння навколишнього світу; суспільство детерміноване усними засобами** комунікації.

На зміну первісній прийшла письмово-друкована культура (*другий* етап). Із появою друкарського верстата, як пише Маклюен у книзі «Галактика Гутенберга», настала епоха дидактизму, індивідуалізму та націоналізму, яка породила індустріальну людину. Письмово-друкована культура, в розумінні вченого, є елітарною, доступною лише освіченим людям.

Величезна **роль у *третьому* – сучасному – етапі розвитку цивілізації, вважає Маклюен, належить винаходу електрики**. Вона миттєво пов'язує людей у всьому світі, усуває межі дня та ночі, і перетворює світ в одне «глобальне село». На думку Маклюена, за допомогою електронних ЗМІ, суспільство повертається в первісний стан, у якому в людини відроджується природне аудіо-візуальне багатовимірне сприйняття світу і колективності. Електронні засоби комунікації: телеграф, телефон, телебачення та комп'ютер, – вважає вчений, є продовженням нервової системи людини та трансформують всі сторони її психічного та суспільного життя.

У своїх роботах 1970-х рр. Маклюен закликав відмовитися від книжкової культури в ім'я аудіо-візуальної «космічної свідомості». Він пророкував швидке виникнення нового типу глобального інформаційного середовища, і закликав відмовитися від поділу культури на міську та сільську, знищити межу між мистецтвом і середовищем. Учений передбачав, що в новій епосі текст та електронні ЗМІ зіллються в одне ціле.

Місце та значення футурології у сучасній науці

Виникнення і розвиток футурології у другій половині XX ст. супроводжувалося далекосяжними претензіями західних теоретиків на створення особливої «науки про майбутнє», «історії майбутнього», основною

функцією якої, на їхню думку, мало бути передбачення і пророкування перспектив розвитку процесів у природі та суспільстві.

Часто функціональним призначенням футурологічних побудов ставало прагматичне бажання вплинути своїми прогнозами на сьогодення, штучно створивши в масовій свідомості специфічний соціально-психологічний клімат і забезпечивши прийняття населенням уготованого для нього майбутнього. Імовірнісний характер майбутнього, множинність його альтернативних варіантів також сприяли розумінню можливості впливу на майбутнє шляхом цілеспрямованих впливів на тенденції сьогодення.

Футурологія, однак, не стала ані особливою наукою, ані специфічною філософією, але перетворилася на загальний рух наукової думки, орієнтованої на аналіз соціальної динаміки та її результатів.

Футурологічна орієнтація суспільствознавства привела до створення концепцій соціальних зміни (Т. Парсонс, Р. Мертон та ін.), теорій росту (економічного, соціального, культурного тощо), соціального розвитку та формування нових світових систем (економічні, політичні, етичні теорії нового світового порядку).

Футурологічні наукові дослідження переросли в оснащену власною методологією і математичним апаратом прогностику, що почала розвиватися бурхливими темпами.

Питання для обговорення:

1. Виникнення та становлення політичної футурології: передумови і завдання.
2. Концепція «кінця історії» Ф. Фукуями: глобальна ліберальна демократія як завершальна фаза політичного розвитку.
3. Гуманістична футурологія О. Флехтхайма: прогнозування розвитку суспільства через гуманістичні цінності.
4. Концепція інформаційного суспільства: Дж. Нейсбіта та М. Маклюена – роль інформації та комунікацій у трансформації політики.
5. Місце та значення футурології у сучасній науці та політичному прогнозуванні.

ТЕМА 27. ТЕОРІЇ СИСТЕМНОГО ТА СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНОГО АНАЛІЗУ ПОЛІТИКИ

1. Структурний аналіз політики Толкотта Парсонса.
2. Системний функціоналізм Габріеля Алмонда.
3. Адаптивний концепт системного аналізу в політиці Девіда Істона.
4. Методологічні засади постструктуралізму Мішеля Фуко.

1. Структурний аналіз політики Толкотта Парсонса (1902-1979)

Парсонс Толкотт народився в м. Колорадо-Спрінгс (США). Закінчив Амхерстський коледж, у якому вивчав природничі науки, намагався зробити кар'єру в галузі медицини. Але до кінця навчання дуже зацікавився гуманітарними науками і продовжив навчання в Лондонській школі економіки, потім у Гейдельберзькому університеті (Німеччина), де й захистив докторську дисертацію з економіки. Отримана Парсонсом освіта в подальшому дала йому можливість здійснити узагальнений теоретичний аналіз людської діяльності, провести інтеграцію наукового знання з найрізноманітніших сфер пізнавальної активності суспільства.

Усе творче життя з 1927 р. пропрацював у Гарвардському університеті: спочатку викладачем економіки, потім завідувачем кафедрою соціальних відносин факультету соціології, який був створений російським вченим П.А. Сорокіним. У 1949 р. був обраний президентом Американської соціологічної академії і головним редактором журналу «Американський соціолог»; обирався президентом Американської академії мистецтв і наук.

Основні праці: «Структура соціальної дії» (1937), «Ессе із соціальної теорії» (1949), «Соціальна система»(1951), «До загальної теорії дії»(1951, співавтор з Е. Шілз), «Економіка і суспільство» (1956, співавтор), «Структура і процес в сучасному суспільстві» (1966), «Теорія соціології і сучасне суспільство (1967), «Політика і соціальна структура»(1969), «Система сучасних суспільств» (1971), «Теорія дії і людське існування» (1978).

Толкотт Парсонс, засновник школи структурного функціоналізму, вважав своїм основним науковим завданням створити єдину соціально-політичну теорію, яка системно об'єднала б у максимальному об'ємі емпіричний і теоретичний матеріал усього комплексу соціальних наук. Це потребувало від вченого звернення до праць видатних теоретиків у сфері соціально-політичної думки, зокрема Вебера, Дюркгейма, Парето, Спенсера, Фрейда та інших, а також

використання біологічних аналогій і сучасних йому психологічних, політичних, системних, кібернетичних та інших досліджень.

Теорія дії Т. Парсонса

Його цікавила, перш за все, економічна активність людини. Т. Парсонс дійшов висновку, що у соціальній дії людини сходяться, як у краплині, впливи трьох величезних структур: особистості, культури і суспільства. І для того щоб ґрунтовно розібратися з усіма механізмами, що мають вплив на дії соціальної і культурної людини, необхідно включити до аналізу колосальний за обсягом, складний за своєю структурою і до того ж дуже різнохарактерний матеріал, тому що доводиться мати справу з людиною, що не просто реагує на ситуацію, а обдарованою свідомістю і мисленням. Вона ставить собі мету, планує свої дії, передбачає майбутнє положення речей. Вона не просто прагне задовольнити потребу що виникла, а хоче забезпечити собі джерело задоволення цієї потреби і надалі, а також не зашкодити при цьому задоволенню й інших потреб. Для цього їй необхідна доброзичливість і сприяння інших соціальних суб'єктів, що здійснюють свої власні дії в тих самих ситуаціях, при чому ці доброзичливість і сприяння також повинні бути стійкими і тривалими.

Так у дію втягуються не тільки потреби та інтереси, але і відносини з іншими людьми і цілими групами, а в кінцевому рахунку — із усім суспільством, що упорядковує всі ці відносини і створює можливість колективних дій.

Вихідна ланка — «соціальна дія» — нескінченно розширюється конструктом, що поступово вбирає в себе все різноманіття соціологічних понять і концептуальних схем, а слідом за ними — також понять і схем культурологічних, соціально-психологічних і чисто психологічних.

Парсонс розглядає поняття «соціальна дія» як вихідну одиницю, «наскрізну» для всіх суспільних наук. Парсонс спробував дати схему співвідношення концептуальних систем різних наук, з різних сторін вивчаючих «соціальну дію». Соціальна дія включає всю різноманітність поведінки і діяльності індивіда, яка мотивується зовнішніми впливами. Дії індивіда як реакція на сигнали, які він одержує з навколишнього середовища, не бувають ізольованими, а виступають як взаємодія багатьох суб'єктів. Будь-яка індивідуальна дія є складовою частиною більш широкої цілісності (системи) та інтегрована в систему дій інших індивідів та спільнот.

Найважливішою складовою теорії дії, згідно з Парсонсом, потрібно вважати «культурну традицію», що як «об'єкт орієнтації», нарівні з «культурним зразком», виступає засобом «пізнавального передбачення» і «оцінним вибором серед можливих орієнтирів». Останнє видається Парсонсу «критичною (вирішальною) цінністю в особистій і соціальній системах».

Дія, за Парсонсом, не є «абстрактне поняття, воно є діяльність, що завжди укладає в собі відношення». Тому необхідно, на думку соціолога, проаналізувати «послідовність дії групи діячів».

Терміни «дія» і «виконавець», на думку Парсонса, пов'язані між собою цілями дії, орієнтацією дії і мотивацією. «Дія» не є одиничною, тому що вона «існує в системі», яка, в свою чергу, представлена трьома видами організації елементів дії: соціальна система, особистість, культурна система».

Таким чином, усі системи, за Парсонсом, «складені людськими діями чи діями їхніх компонентів». Системи, що утворяться (чи підсистеми соціальної дії) **Парсонс розробляє в «трьох конфігураціях»**:

«**По-перше**, орієнтир дії будь-якого одного діяча і супутній йому мотивований процес стають диференційованою та інтегрованою системою. Ця система буде називатися особистістю, і ми визначимо її як організовану систему орієнтації і мотивації одного індивідуального діяча.

По-друге, дія безлічі діячів у загальній ситуації є процесом взаємодії, властивості якого визначені, але певною мірою незалежні від пріоритетної загальної культури. Ця взаємодія також стає диференційованою та інтегрованою у формі соціальної системи. Соціальна система утворюється відносинами індивідуальностей, але ця система скоріше організується навколо проблем, властивих чи індивідуальних діячів, що піднімаються від соціальної взаємодії безлічі, чи навколо проблем, що піднімаються у зв'язку з інтеграцією дії індивідуального діяча».

Особистість і соціальна система, пояснює Парсонс, дуже близько взаємозалежні, але вони не ідентичні і не пояснюють один другого, тому що остання, за задумом автора, — це не просто безліч особистостей.

По-третє, «система культури», що має не менш значимі проблеми інтеграції, ніж система особистості і соціальна система.

Культура, хоча вона існує «як щось зроблене руками людини» і виступає системою символів, «сама не організована як система дій». Тому культура як система, за Парсонсом, існує на різних рівнях особистостей і соціальних систем.

Таким чином, система містить у собі:

По-перше, діячів, що прагнуть досягнення цілей. «У своєму прагненні досягти мети діяч орієнтований на об'єкти, і передбачається, що ця орієнтація здійснюється в трьох формах: пізнавальній, вольовій і оцінній». «Діячі, об'єкти і форми орієнтації (принципи співвіднесення діячів і об'єктів) є основним концептуальним матеріалом особистості, культури і соціальних систем».

По-друге, у систему понять дії входить «орієнтація діяча в даній ситуації», що за Парсонсом є «сукупність знань, бажань, планів і відповідних стандартів, що визначають відношення діяча до ситуації».

По-третє, **підкреслюється значення поняття «ситуації», під яким він має на увазі тимчасовий стан, зумовлений своєрідністю даного моменту**.

Відповідно до автора, «**система дії» аналізується з чотирьох точок зору:**

1) збереження визначальних і контролюючих систему структур;
2) внутрішньої інтеграції системи;
3) цілеорієнтації, пов'язаної із середовищем;
4) загального пристосування до умов середовища.

Таким чином, **система дії розглядається Парсонсом в аспекті реалізації її функцій, що досягаються на таких рівнях:**

- система культури (пріоритетна система), яка постулюється;
- соціальна система, від її похідної (її завдання полягають у єдності дій носіїв ролей і в інтеграції всіх ролей);
- система особистості, що одночасно формується суспільством і його ж підтримує;
- система організму, в якій здійснюється загальне пристосування.

Парсонс розрізняє два види орієнтацій: мотиваційну та ціннісну. «Мотиваційна зараховується до тих аспектів орієнтації діяча на його ситуацію, що відносяться до дійсного чи можливого задоволення чи незадоволення потреб — установок діяча. Ми будемо говорити про **три форми мотиваційної орієнтації:**

1) пізнавальна форма включає різні процеси, за допомогою яких діяч сприймає об'єкт у зв'язку, його системою потреб — установок;
2) вольова форма включає різні процеси, за допомогою яких діяч наділяє об'єкти афектним значенням;
3) оцінна форма включає різні процеси, за допомогою яких діяч розподіляє свою енергію серед особистих дій, спрямованих на різні бажані об'єкти, прагнучи до оптимізації задоволення.

На підставі класифікації мотиваційної і ціннісної орієнтації **соціолог у такий спосіб класифікує види соціальних дій і відповідних їм інтересів**.

Основними типами соціальних дій є:

1) інтелектуальна діяльність, де переважають пізнавальні інтереси і первинними є пізнавальні ціннісні стандарти (тобто дослідження чи прагнення до знання);

2) експресивна дія, де первинні вольові інтереси й оцінні стандарти (тобто прагнення до безпосереднього задоволення);

3) відповідальна чи моральна, дія, де первинні оцінні інтереси і моральні стандарти.

Політика в рамках системного аналізу.

Парсонс доводить, що політична підсистема, завдяки своїй опорі на владу, пов'язана із здатністю забезпечити організацію людей для ефективної колективної дії з тим, щоб досягнути загальних цілей.

Згідно з його твердженнями, політика включає в себе, з одного боку, соціальний механізм, який складається з вибору колективних цілей, прийняття рішень і залучення необхідних для досягнення цілей ресурсів, а з іншого — інституціональну структуру з трьома об'єднуючими компонентами, яка забезпечує цей механізм: інститути лідерства, органи влади, правила і норми, які визначають порядок відповідної активності.

Політичне життя — це досить складна сукупність впливу лідерів на людей через органи влади в рамках юридичних норм політичної гри, яке складається із визначення цілей, прийняття рішень і їх втілення шляхом залучення, якщо необхідно, всіх ресурсів країни. Політична підсистема суспільства виконує цілепокладання і ціледосягнення.

Мислитель дотримується загальновизначеного положення про те, що поняття влади пов'язане з примусом, силою, наказом, зовнішнім вольовим зусиллям по відношенню до підлеглих. Але при цьому він дещо по іншому пояснює насильство силою , силовими методами. Він пише, що «Сила — це «спосіб», але не завжди «засіб» за допомогою якого один елемент системи соціальної взаємодії (чи то індивід або колектив) може впливати на інший. У цьому ракурсі сила є використанням контролю над ситуацією, в якій alter (лат. — «інший», «другий») елемент, який виступає в ролі об'єкта для *ego* (лат. — «я »), піддається тиску фізичними засобами з тим, щоб відвернути *alter* від здійснення чогось небажаного для *ego* або покарати його за те, що не слід було б робити з точки зору *ego* (а покарання призначене заставити *alter* відмовитися від подібної дії в майбутньому), або «символічно» продемонструвати спроможність *ego* контролювати ситуацію навіть незалежно від його очікувань того, що у *alter* можуть бути небажані, за допомогою *ego,* устремління».

У праці «Соціологічна теорія і сучасне суспільство» Парсонс підкреслює, що вирішення цієї проблеми дозволяє розглядати владу як пов'язуючу дію, посередника, зобов'язання перед людьми, що може бути представлене в різному вигляді. Але це буде примус за будь-яких обставин. Стійкість і постійність, які так необхідні і політиці, і економіці, досягаються тоді, коли примус і обмін перетворюються в узагальнений символ. Такими символами в політиці стають ресурси насильства і визнане в даному суспільстві право їх використовувати (ще Вебер довів, що легітимним фізичним насильством володіє тільки держава), а в економіці — деякий універсальний товар, наприклад, золото.

Влада як аналогічний грошам символічний посередник циркулює всередині політичної системи і здатна переміщатися в усі три сусідні функціональні субсистеми суспільства — економіку («конвертуючись» в ті самі гроші), інтегративну (сукупність соціальних спільностей з посередником у вигляді впливу) і устрієпідтримуючу (культурну з посередником у вигляді цінностей). Спроможність досягти послуху, щоб її назвати владою, повинна бути узагальненою, а не лише функцією якоїсь одиничної дії.

На наданні примусовому насильству символічного смислу ускладнення інтерпретації влади, за Парсонсом, не завершується. Накопичення ресурсів, прав на насильство і їх використання, все таки мають безпосередній характер і здійснюються в порівняно обмежених масштабах..

І економіці, і в політиці потрібно побудувати достатньо довгі пануючі взаємодії і широку мережу відносин між людьми. Через всезагальне визнання закону його вимоги здійснюються добровільно. Санкції (тобто сила) застосовуються тільки до тих, хто на цей рівень складності політичної системи не піднявся або хотів поставити себе «поза законом».

У названій праці Парсонс будує чотирискладову схему ймовірних впливів суб'єкта влади на об'єкт у їх відносинах:

- примус — ситуативні негативні дії (санкції);
- спонукання (мотив);
- ситуативні позитивні дії (санкції);
- активізація зобов'язань — інтенціональні, тобто намірені, негативні дії;
- переконання — інтенціональні позитивні дії.

Він доводить право використати владу, якісь негативні санкції за принципом бартера або навіть примусу. Щоб закріпити верховенство одного рішення над іншим, перше класифікується як авторитет. Ще більша складність економічної і політичної систем — використання їх функціональних можливостей: операції з кредитно-грошовими та іншими подібними відносинами в економіці, з законами та адміністративними настановами в політиці.

Тут і виникає той найвищий на сьогодні комунікативний рівень взаємодії (з обов'язковим обговоренням альтернатив), коли насильство як таке вже не потрібне. Добровільність стає не вимушеною, а дійсною підставою владарювання, яке віднині спирається на знання публічно узгоджених цілей і способів їх досягнення, а також на стійкі принципи і процедури дій по реалізації відповідних зобов'язань політичних акторів.

Парсонс торкається і проблеми легітимності як по відношенню до владарюючого авторитету, так і до влади в цілому. Він підкреслює, що коли говорять, що влада легітимна, то підкреслюють, що управлінці (або якісь інші

зовнішні суб'єкти) визнають її право на керівництво, в т. ч. монополію на примус, або ж усі учасники політичних відносин виробляють загальні рамки (стандарти) влади як символічного посередника, який забезпечує взаємне виконання зобов'язань.

Політичний соціолог зазначає, що оскільки влада порівнюється з грішми і є символічним посередником, то може проходити її девальвація і ревальвація. Все залежатиме від того, наскільки це передбачуване і чи будуть точно виконуватися взаємні зобов'язання влади і підлеглих, рівно як і громадян по відношенню один до одного. Чим надійніше виконання зобов'язань, тим вища «ціна» влади: чим сумнівніше виконуються зобов'язання, тим нижче падає довіра до влади, а значить, і до людей, які зобов'язані її підтримувати.

Далі Парсонс пояснює, коли учасники політичних відносин — насамперед, не впевнені у виконанні керівниками взаємних зобов'язань, то настає криза влади, причому в різних її втіленнях.

Шляхи їх подолання зв'язані передусім з накопиченням владою засобів і можливостей (ресурсів, розвитку організаційних структур, розробки творчих ідей і т. п.) в підвищенні надійності і ефективності виконання заради задоволень взаємних очікувань максимального числа політичних акторів. Головне тут, підкреслює Парсонс, — зростання довіри до правителів, знову таки оновлення їх легітимізації. Підтвердження легітимності авторитету на практиці означає, що люди добровільно, без примусу або іншої форми насильства підкоряються владним наказам, керуються організаційними вказівками.

Природа і особливості суспільних систем

Спочатку Парсонс визначав **соціальну систему як «модель організації елементів дії, яка відповідає послідовності або упорядкованого набору змін зразків безлічі індивідуальних суб'єктів»**. **Соціальна система, тим самим, передбачає наявність трьох підсистем:**

1) особистісна система (актори);
2) система культури (цінності і норми);
3) фізичне оточення, на яке повинно орієнтуватися суспільство.

Вивчаючи систему дії, яка є сукупністю особливим чином організованих одиничних актів, Парсонс дійшов висновку, що для існування будь-якої системи потрібно, щоб вона задовольняла чотирьом системним, орієнтаційно необхідним умовам: адаптації, цілепокладанню, інтеграції і латентності.

Тому в системі утворюються чотири підсистеми з відповідними функціями:

1) пристосування системи до свого оточення (**адаптація**);

2) визначення ієрархії цілей, які призначені для досягнення і мобілізації ресурсів системи для їх досягнення (**цілепокладання**);
3) забезпечення єдності всієї системи шляхом внутрішньої координації її елементів (**інтеграція**);
4) підтримка рівноваги і відтворення системних зразків (**латентність**).

Підсистеми утворюються шляхом закріплення і інституціоналізації ролей та спеціалізації окремих елементів системи.

У самій системі дії Парсонс виділяє такі підсистеми, які виявляються системами по відношенню для більш низької кібернетичної ієрархії систем:

1) **біологічна система** (організм) як посередник між матеріальним і ідеальним (норми, цінності, значення) з функцією адаптації;
2) **система особи**, яка виконує функцію цілепокладання і яка формується в про-цесі соціалізації індивіда (впровадження цінностей і норм);
3) **соціальна система з функцією інтеграції**, яка представляється як «керуюча цінностями» сукупність рольових статусів, що вказують на оптимальні дії;
4) **культурна система** як сукупність «історичного досвіду» (тобто ідей, ідеалів, цінностей, орієнтацій, ролей і т. д.) з притаманною їй функцією підтримання системного зразка шляхом створення соціальних норм, виходять із «історичного досвіду» та соціалізації індивіда.

Підсистеми соціальної системи пов'язані між собою «засобами обміну», які являють собою ***гроші (A), владу (G), вплив і зобов'язання (L).*** **При цьому влада розглядається як посередник, який циркулює всередині систем**.

Парсонс надавав великого значення проблемам соціокультурної еволюції суспільства, розуміючи її як процес розвитку суспільства від простих форм до більш складних через поділ, диференціацію і наступну інтеграцію. Вивчаючи природу сучасних суспільств, він висунув концепцію трьох співмірних за значенням для їх становлення революцій — промислової, демократичної і освітньої, які вкладаються в «парадигму прогресивних змін», включають у себе головні процеси диференціації, що пов'язані з попереднім станом сучасного суспільства і які виступають як «головні двигуни підйому цивілізації, сприяючи потужному підвищенню рівня узагальненості і збільшенню рухомості суспільних ресурсів. Це притаманно сучасним суспільствам.

2. Системний функціоналізм (ядро політичної теорії) Г. Алмонда (1911-2002)

Алмонд — видатний американський політолог, праці якого в сфері порівняльних досліджень політичних систем і культур, а також з теорії політичного розвитку є класикою сучасної політичної науки.

Алмонд Габріель народився в 1911 р. в м. Рокайленд (США). Цей американський вчений з 30-х років до наших днів плідно працював на ниві політичної науки. Г. Алмонд закінчив Чиказький університет.

У 1938 р. в Чиказькому університеті захистив докторську дисертацію. Потім був на викладацькій роботі, зокрема в Бруклінському коледжі (нині — міський університет Нью-Йорка). У роки війни він служив в Управлінні військової інформації та Управлінні з оцінки ефективності стратегічних бомбардувань при Міністерстві оборони США.

У повоєнний час Алмонд знову викладав в Йєльському (1947-1951, 1959-1963) і Прінстонському (1951-1959) університетах. З 1963 р. займав посаду професора політичної науки в Стенфордському університеті. Він неодноразово запрошувався до викладання політичної науки в багатьох університетах світу.

Алмонд є членом національної Академії наук, Американського філософського товариства, американської академії мистецтв і наук, Американської асоціації політичної науки (1965-1966 — президент). Він багато разів удостоювався престижних нагород у галузі політичних досліджень, зокрема лауреат премії ім. Дж. Медісона (1981).

Основні праці: «Політичні системи регіонів, що розвиваються» (1960, у співавторстві), «Громадянська культура» (1963, у співавторстві), «Порівняльна по-літологія: еволюційний підхід» (1966, у співавторстві), «Політичний розвиток» (1970), «Порівняльна політологія: системи, процес, політичний курс» (1978, у співавторстві), «Громадянська культура: перегляд концепції» (1980, у співавторстві), «Прогрес і його недоліки» (1982, у співавторстві), «Сучасна європейська політика» (1999, у співавторстві), «Сучасна порівняльна політологія» (2000, 7-е видання у співавторстві) та ін.

Розвиток теорії політичних систем

Алмонд один із перших серед політологів зайнявся проблематикою сучасних політичних систем. **Розвиток цієї концепції пройшов через ряд етапів.**

1. **На першому етапі (1956-1960 р.)** Алмонд запозичив у Істона методологію ставлення до політичної системи як до «широкої концепції», в яку входять усі дії одного порядку, пов’язані з прийняттям політичних рішень. **Згідно з його трактуванням під системою слід розуміти «тотальність», взаємодію**

між елементами всередині тотальності, а також стабільність у цій взаємодії, яку він називає «змінною рівновагою». Спираючись на праці М. Вебера та Т. Парсонса, Алмонд зосереджує увагу не на інститутах, організаціях чи групах, а на вивченні ролей і структур. Під ролями він розумів взаємодіючі одиниці політичної системи, а під структурами — моделі взаємодії. Він також ввів концепцію політичної культури, яка, за його думкою, вмонтована в конкретну модель орієнтації на політичні дію, і ці моделі здебільшого виходять за межі політичної системи.

На другому етапі (1960-1965 р.) Алмонд **розробляє ряд структур і функцій, а також формулює основні концепції порівняльної політології**. Категорії держави, а також правового й інституціонального апарату, які використовуються у традиційній політології, змінюються політичною системою. Місце влади зайняла функція, місце установи — роль, місце інституту — структура. Ці категорії Алмонд використовує для обґрунтування того, що **політичні системи усіх країн мають загальні характеристики:**

- в усіх політичних системах є політичні структури;
- в усіх політичних системах виконуються одні й ті самі функції;
- вся політична структура багатофункціональна;
- усі політичні системи з точки зору культури є змішаними.

До цього Алмонд включає ще систему входів, виходів і зворотнього зв'язку, які були розроблені Істоном. Але ці, Істонові, структури він вважав недостатніми і у зв'язку із цим розробляє власні функціональні категорії. Він їх поділяє на чотири перетворюючі дії на вході системи (політична соціалізація і мобілізація, формування інтересів, їх об'єднання і політична комунікація) і три — на виході системи (нормотворчість, застосування норм і правил, контроль за їх дотриманням).

Перетворюючі дії на виході були названі державними функціями у відповідності з традиційним поділом влади.

2. **На третьому етапі (1965-1969 р.)** Алмонд вносить доповнення і загалом допрацьовує свою ранню схему в «Порівняльній політології» — книзі, яку й понині широко використовують спеціалісти в галузі політичних наук.
3. **На четвертому етапі (1969-1970 рр.)** Алмонд, провівши огляд своїх праць та критичних матеріалів, запропонував дослідницький задум, який «зміг би дещо наблизити нас до **системного використання історичного досвіду із застосуванням каузальної схеми, яка поєднувала системно-функціональний аналіз, агрегатно-кількісний аналіз і аналіз раціонального вибору** у відповідні моменти при поясненні епізодів розвитку». Це й було намаганням Алмонда зберегти свою структурно-функціональну методологію і поєднати її з іншими підходами для

емпіричного оцінювання конкретних історичних явищ і надати своїй теорії особливої актуальності.

Таким чином, ми бачимо, що Алмонд, застосувавши структурно-функціональний метод до аналізу політичних систем, пов'язав рівень системного розвитку із структурною диференціацією суспільства і автономією його підсистем.

Політичну систему Алмонд визначає як структуру поведінки і взаємодії, яка виконує два типи функцій:

- **входу інформації** (політична соціалізація; мобілізація населення і розподіл політичних ролей; артикуляція інтересів; агрегація або об'єднання інтересів і політична комунікація);
- **виходу інформації** (законодавча діяльність як введення норм, виконавча діяльність — застосування норм, контроль за їх дотриманням).

На підставі показника рівня розвитку структурної диференціації суспільства Алмонд побудував типологію політичних систем із чотирьох складових: англо-американська, континентально-європейська, традиційна і тоталітарна.

Концепція політичної культури

Алмонд, характеризуючи політичну систему, виділив два рівні її аналізу: *інституціональний* (традиційно визначає інститути та їхні функції, механізм діяння держави) і *орієнтаційний* (виражає особливі форми відношення людей до різноманітних об'єктів). За допомогою останнього ним був охарактеризований особливий клас політичних явищ — *політична культура,* яка поєднувала інституціональний і реальний рівні функціонування політичної системи.

Він підкреслював, що кожна політична система ґрунтується на своєрідній структурі орієнтацій стосовно політичної дії. Згідно з останньою ефективно функціонуюча демократія являє собою поєднання очевидних протиріч, «збалансованих невідповідностей», наприклад, між консенсусом і розколом, між великими повноваженнями уряду і принципом їх відповідальності перед виборцями і т. д. Тому сам Алмонд визначає теорію громадянської культури як теорію демократичної рівноваги. Її сутність полягає в тому, що демократична стабільність ймовірніша тоді, коли всілякі політичні процеси і орієнтації знаходяться в стані рівноваги, що можливе лише при змішаних формах політичних орієнтацій.

Алмонд і Верба розглядали політичну культуру як «пластичну багатомірну перемінну», яка «дуже чутлива» до структурних змін, особливо демографічних, економічних, інформаційно-комунікаційних, які викликають певні політичні трансформації (перебудова партій, політичних систем, поява нових рухів).

Виклики положенням політичної рівноваги, які відіграють ключову роль у теорії громадянської культури, поступають від зменшення кількості членів у традиційних партіях і групах інтересів, недовіри до них, зниження рівня участі в голосуванні на виборах, що в сукупності змінює учасниковий компонент громадянської культури, а також викликає поляризацію, фрагментацію політичного порядку дня, послаблення легітимності уряду і посадових осіб тощо. Все це разом відображає поширення відчуженості, а не лояльної підданської ментальності, яка вважалася до цього даниною електронному популізму телебачення.

Розкриваючи предметно сутність політичної культури Алмонд підкреслює, що будь-якій політичній системі притаманний «певний зразок» орієнтацій (когнітивних, афективних і оціночних) суб'єкта на політичні дії, який він називає політичною культурою.

Він виділяє декілька основних її типів:

1) ***приходська***, в якій політичні ролі й орієнтації не відділені від релігійних , соціальних і економічних;

2) ***підданська,*** в якій політичні ролі й орієнтації, хоча і відокремились і диференціювалися, але мають пасивний характер;

3) ***партиціпаторна*** (або «політична культура участі»), відповідно з якою громадяни виступають як активні суб'єкти політичного процесу.

Реальні політичні культури є не що інше як змішання трьох згаданих типів. До змішаних культур Алмонд відносить і громадянську культуру, яка утверджується в умовах сучасної передової демократії.

Алмонд у праці «Порівняльна політологія сьогодні» (2000) великого значення надає характеристиці рівнів політичної культури. Він виділяє три таких рівні орієнтації громадян, які притаманні політичній культурі кожної нації: їх відношення а) до політичної системи; б) до політичного процесу, в т. ч. до процесу визначення політичного курсу і в) до результатів і наслідків реалізації політичного курсу.

Ракурси політичної культури	**Приклади**
Система	Національна гордість Національна ідентичність Легітимність уряду Принципи побудови

Процес	Роль громадян Розуміння політичних прав Роль уряду
Політичний курс	Пріоритети політичного курсу уряду Рівень політичної системи

I. ***По-перше*, вчений зазначає, що орієнтації *системного рівня* відображають уявлення громадян та їхніх лідерів про цінності та організації, які скріплюють політичну систему**.

Важливість цих орієнтацій визначається тим, що через них проходять базові прихильності політичній системі і нації. Чи ідентифікують себе громадяни з нацією і чи приймають вони загальну систему управління? — ставить питання Алмонд.

Алмонд особливо підкреслює, що успіх політичного процесу залежить також від легітимності політичної системи. Рівень легітимності високий тоді, коли громадяни вважають себе зобов'язаними підкорятися закону. Якщо вони не вбачають підстав для підкорення законам або слідують їм через острах, рівень легітимності низький. Він підкреслює, що б не лежало в основі легітимності — традиція, ідеологія, громадянська участь або особлива політика, — вона завжди утворює той фундамент, на якому будується взаєморозуміння між громадянами і політичною владою.

У політичних системах з низьким рівнем легітимності або там, де проголошені основи легітимності, не прийняті суспільством, люди часто вдаються до насильства для вирішення політичних незгод.

Легітимність може бути підірвана там, де громадяни:

1) не погоджуються з межами політичної системи (наводить приклад Північної Ірландії та Югославії);
2) заперечують або зовсім відкидають принципи рекрутування лідерів і визначення політичного курсу;
3) втрачають віру в те, що в процесі політичних торгів лідери роблять все від них залежне для прийняття законів, які вимагаються, або в те, що керівництво країни дотримується чинного законодавства.

II. ***По-друге,*** Алмонд пише, що **в орієнтаціях рівнів процесу відображаються уявлення про те, як повинна діяти політика, відношення індивідів до політичного процесу, а також чого чекають люди від політичного процесу**. **До рівня політичного процесу відносяться, насамперед, позиції з питання про форми правління і як політична система узгоджується з ними**.

У тісному зв'язку з такими характеристиками знаходиться такий аспект політичної культури, як уявлення громадян про свою політичну роль. Алмонд наводить три різні моделі, які визначають роль громадян у політичному процесі. При цьому він ділить громадян на три категорії: учасники, піддані і парафіяни.

У першій моделі учасники реально або потенційно включені в політичний процес. Вони поінформовані про політичне життя і висувають вимоги до політичної системи і залежно від виконання цих вимог надають свою підтримку політичним лідерам.

При другій моделі *піддані* пасивно підкоряються державним чиновникам і законам, але не голосують і активно не втягнуті в політичне життя.

При третій моделі *парафіяни* мають досить смутні уявлення про уряд і політику. Це неграмотні сільські жителі, які проживають у віддалених місцевостях, або не мають доступу до відповідної інформації.

Ще одна значима риса політичної культури рівня процесу — уявлення громадян про інші групи і про власну групову приналежність. Коли між людьми існує довіра, вони більш схильні до спільної боротьби за досягнення політичних цілей, а лідери груп виявляють велику готовність до утворення коаліцій. Керування великими націями вимагає формування широких коаліцій, тому там необхідний високий рівень довіри між лідерами, що дозволяє вести переговори і забезпечувати їхню чесність.

Альтернативою довіри є ворожість, що може зруйнувати міжгрупові і міжособистісні відносини. Трагічні приклади етнічних, релігійних та ідеологічних конфліктів у багатьох країнах показують, як просто ворожість може перерости в насильство й агресивні дії. Запаси поваги до людського життя і достоїнства в сучасному світі вкрай невеликі.

III. По-третє, Алмонд вважає, що **орієнтації рівня політичного курсу стосуються того, чого очікують громадяни і їх лідери від політичного рівня уряду**.

Розглядаючи проблеми політичної культури Алмонд виходить із переконання в тому, що в стабільних демократичних політичних системах політичні структури і політична культура підкріплюють одна одну. Але з точки зору позицій щодо питань державної політики, а ще глибше — уявлень про легітимність політичних порядків, політичні культури можуть бути *консенсусними* або *конфліктними.*

У *консенсусних* політичних культурах зазвичай існує злагода між громадянами з приводу відповідних механізмів прийняття політичних рішень, а також з приводу найважливіших проблем, які необхідно вирішувати усім суспільством.

У *конфліктних* політичних культурах уявлення про громадян різко протилежні, причому такі розходження часто стосуються як легітимності режиму, так і шляхів вирішення найважливіших проблем.

Алмонд особливо підкреслює, що якщо в країні глибокі розходження в політичних установках і вони зберігаються впродовж тривалого часу, в ній можуть розвинутися особливі *субкультури.* В рамках таких субкультур громадяни можуть дотримуватися різко відмінних між собою поглядів на окремі найважливіші політичні питання, скажімо, на питання про національні кордони, про природу режимів або про правильну ідеологію. Зазвичай, представники різних субкультур вступають у різні політичні партії, входять в різноманітні групи за інтересами, читають різні газети тощо. Але якщо, наголошує вчений, політичні субкультури нашаровуються на етнічні, національні або релігійні розходження, то ці розходження можуть набувати стійкого і загрозливого характеру.

3. Адаптивний концепт системного Аналізу політики Девіда Істона

Девід Істон — один із провідних американських політологів. Народився в 1917 р. в м . Торонто (Канада). В 1948-1984 рр. викладав політичну науку в Чиказькому та інших провідних університетах Америки. З 1981 року професор Каліфорнійського університету. В 1968-1969 рр. був президентом Американської асоціації політичних наук. В 1984 р. вибраний віце-президентом Американської академії наук і мистецтв.

Основні праці: «Політична система» (1953), «Концептуальна структура для політичного аналізу» (1965), «Системний аналіз політичного життя» (1965), «Основи політичного аналізу» (1979), «Аналіз політичних структур» (1990) та ін.

Витоки теорії

Системна теорія політології Істона формувалася і розвивалась на базі класичної політологічної школи та міждисциплінарному зрізі досягнутих знань у сфері суспільних і природничих наук. Це в кінцевому рахунку і окреслило внесок Істона в розуміння сутності політичної системи суспільства і створення нової парадигми.

Сутність теорії

Її можна з’ясувати, лише простеживши етапи становлення, які кожний окремо є великим внеском у розвиток політологічної науки. **Умовно можна виділити такі три етапи**.

Перший, який фіксується виходом у 1953 р. книги «Політична система». В ній Істон ґрунтовно розглядає актуальність і необхідність вироблення загальної теорії політології.

Другий пов'язаний із виходом у 1965 р. праць «Концептуальна структура для політичного аналізу» і «Системний аналіз політичного життя». Остання праця увійшла до золотого фонду політологічної класики. В цих працях він **висуває і обґрунтовує основні концептуальні засади розвитку загальної теорії**.

Третій окреслюється виходом праць «Основи політичного аналізу» (1979) і «Аналіз політичних структур» (1990), у яких **поглиблює аналіз основних категорій своєї системи в світі реальності суспільного розвитку його часу**.

У цілому Істон виступив за створення узагальнюючої теорії, яка розкривала сутність діяльності як національних, так і міжнаціональних політичних систем. Для цього він, щоб зрозуміти концептуальні засади цієї теорії, висуває необхідність з'ясувати чотири основні категорії: політичну систему, навколишнє середовище, що її оточує, реакцію і зворотний зв'язок.

Істон визначає політичну систему як «взаємодії, через які в суспільстві авторитетно розподіляються цінності. І основним її призначенням є розподіл цих цінностей і спонукання до сприйняття цього розподілу в якості обов'язкових для більшості членів суспільства. Ці дві функції (пропозиції і нав'язування) він називає *сутнісними перемінними* політичного життя, показники яких допомагають своєчасно віднайти виникнення стресових ситуацій в самій системі.

Істон визначає політичну систему компонентом (підсистемою) більш широкої суспільної системи. В цих рамках він визначає політичну систему як «систему поведінки», яка пов'язана з владним розподілом цінностей, або «всі ті дії і соціальні інститути, які мають більш-менш пряме відношення до прийняття, перетворення в життя і наслідків владних рішень».

Виходячи з такої специфіки розуміння політики і політичної системи, а також щоб надати наукової строгості їх аналізу, Істон досліджує причини стійкості таких систем. Він доводить, що вони коріняться в «життєвих процесах політичних систем» і становлять «фундаментальні функції, без яких ні одна система не може тривалий час існувати» і «типових способів реагування, за допомогою яких системам вдається їх підтримувати».

Політична система — система відкритого типу, тобто така, яка випробовує на собі «обурюючі впливи». Останні виявляються в «постійному потоці подій і акцій», які визначають умови функціонування самої політичної системи та її елементів з боку інших соціальних систем (оточення). Одночасно вона реагує на ці впливи, адаптуючись до умов оточення, які постійно відновлюються і намагаються змінити їх на свою користь, тобто створити оптимальні умови оточення.

За Істоном, адаптація є «дещо більше ніж просто пристосування до змінної ситуації»: вона включає цілий комплекс дій, за допомогою яких «проходить модифікація, здійснюються фундаментальні зміни і контроль за зовнішнім середовищем, самої системи, або обох разом узятих. Все це зводиться до того, щоб система зуміла відкинути або компенсувати несприятливі впливи. «Повне оточення» системи складається з інтрасоцієтального (економіка, культура, соціальна структура, міжособові відносини) і екстрасоцієтального (зовнішні по відношенню до системи суспільства, яке розглядають) оточень, які разом являють собою сукупність систем, що мають дотичне відношення до політики.

За допомогою регулюючих механізмів, стверджує він, політична система виробляє зворотню реакцію, пристосовуючись до зовнішніх умов. За допомогою цих механізмів вона регулює свою поведінку, переробляє і змінює свою внутрішню структуру. Якщо система не застосувала заходів по упередженню негативному для її нормального функціонування руйнівному впливу навколишнього середовища, і якщо напруга настільки велика, завдяки чому влада неспроможна здійснити свої рішення як обов'язкові, політична система може бути зруйнована.

Збереження системи через зміни — основна ідея Істона

Істон відкидає існуючу концепцію держави, вказуючи при цьому на плутанину і багаточисельність її значень. На його думку, системний підхід дає можливість з'ясувати більш чітку концепцію держави. Влада також розглядається ним як одна з багатьох концепцій, яка сприяє вивченню політичного життя в цілому. Влада пов'язана з формуванням авторитетної політики і проведенням її в суспільстві. Влада завжди заснована на здатності впливати на діяльність інших людей, а контроль над тим, як інші діють і втілюють рішення, визначає свою політику. Тому Істон доходить висновку, що політика «складається з низки рішень і дій, за допомогою яких розподіляються цінності».

В намаганні створити основні постулати загальної політичної теорії, **Істон** спочатку **формулює характерні риси теорії політичних систем**. **Серед них він виділяє:**

1) ідентифікуючі якості у вигляді складових одиниць і меж;
2) входи і виходи;
3) диференціація всередині системи;
4) інтеграція всередині системи.

Елементами політичної системи є «політичні дії». Входи у вигляді вимог і підтримки насичують політичну систему. Вимоги виникають або в середовищі,

або всередині самої системи. Незалежно від того, стимулюються вони ззовні чи зсередини, вимоги стають темами для обговорення і прийняття рішень.

У вимогах виражається звернена до органів влади думка середовища з приводу бажаного чи небажаного розподілу ресурсів і цінностей в суспільстві. Ці вимоги розміщені в досить широкому діапазоні, скажімо, від збільшення мінімальної зарплатні до додаткових асигнувань на фундаментальні галузі науки. Відомо, що в будь-якому суспільстві діє закон підвищення потреб, що зумовлює підвищені вимоги до системи. У суспільствах, що модернізуються, їх рівень різко зростає, і система починає функціонувати з перевантаженням. У цьому випадку вимоги значно ослаблюють систему, особливо тоді, коли частина її інститутів знаходиться в стадії формування.

Підтримка, навпаки, посилює політичну систему, в ній інтегруються всі варіанти поведінки, сприятливі для системи. До форм підтримки можна віднести весь комплекс поведінки законослухняного громадянина, представника «середнього класу», — своєчасна сплата податків, лояльність до державних інститутів, виконання військового обов'язку, соціальна активність на користь правлячого режиму тощо.

Підтримка забезпечує відносну стабільність інститутів влади, які перетворюють вимоги середовища у відповідні рішення, і обумовлює досягнення згоди між громадянами.

Істон виділяє три типи підтримки:

- підтримка режиму, який сприймається як сукупність умов, що відповідають уявленням громадян (свобода, плюралізм, власність);
- підтримка влади;
- підтримка політичної спільноти.

Роль «входу» полягає у впливі навколишнього середовища на систему, внаслідок чого виникає реакція на «виході» — владні рішення по розподілу цінностей. Цим виконується основне призначення політичної системи, яке полягає в розподілі ресурсів і спонуканні до прийняття такого розподілу як обов'язкового для більшості членів суспільства. Політичні рішення як відповідь системи на імпульси середовища можуть мати форму нових законів, модифікації діючої Конституції, змін у фінансово-кредитній та інвестиційній політиці тощо. Правова система є гарантією виконання рішень на «виході».

Підтримка — це «дії або орієнтації, які сприяють політичній системі». Виходи набувають у політичній системі форми рішень і політичних дій, які за законами зворотнього зв'язку впливають на середовище. Вони задовольняють потреби окремих членів системи і тим самим забезпечують їй підтримку. Але можливі й негативні впливи, внаслідок яких виникають нові вимоги до системи.

Істон доводить, що суспільство як суперсистема є найбільш об'ємною соціальною системою. І відповідно, політична система — «це набір взаємодій, які являють собою витяг із усього комплексу суспільної поведінки, за допомогою якого налаштовується розподіл цінностей у суспільстві».

Політичний процес у моделі Істона є процесом перетворення інформації, її переведення зі «входу» на «вихід»: реакція на сигнали середовища спонукає політичну систему до двофункціональних дій — здійснення соціальних змін і підтримки стабільності.

4. Методологічні засади постструктуралізму Мішеля Фуко (1926-1984)

Мішель Фуко народився у Франції в 1926 р. Фуко навчався у Вищій педагогічній школі, у 1948 р. отримав науковий ступінь з філософії, у 1950-му — з психології. Він викладав у багатьох французьких і зарубіжних університетах і в 1970 р. отримав посаду професора в престижному навчальному закладі Коледж де Франс.

У 1971 р. у Франції за його ініціативою була створена «Група інформації про в'язниці», до завдань якої входило вивчення умов утримання заточених до в'язниць та інформація громадськості про стан пенітенціарної системи. Після смерті в 1984 р. він зажив великої слави як один з найвидатніших і найсамобутніших філософів повоєнної Франції.

Основні твори: «Божевілля та глупство: історія божевілля класичної доби» (1961); «Народження клініки» (1965), «Слова і речі» (1966), «Археологія знання» (1969), «Порядок дискурсу» (1970), «Наглядати і карати» (1975), «Історія сексуальності. Воля до знання» (1976), «Історія сексуальності. Користування насолодами» (1984).

Постструктуралізм *— один з найвпливовіших критичних напрямів другої половини і кінця XX ст. Постструктуралізм — у найзагальнішому змісті цього слова — широка і незвичайно інтердисциплінарна за своїм характером ідейна течія в сучасному культурному житті Заходу. Він проявився в усіх сферах гуманітарного знання: літературознавстві, філософії, соціології, лінгвістиці, історії, мистецтві, теології. Він втягнув у силове поле свого впливу навіть сферу природничих наук.*

Постструктуралізм стверджує принцип «методологічного сумніву» відповідно до всіх позитивних істин, установок і переконань, що існували й існують у західному суспільстві і застосовуються нібито для його «легітимації», тобто самовиправдання й узаконення. ***У загальному плані теорія постструктуралізму — це вираження філософського релятивізму і скептизму, «епістомологічного сумніву», що є за своєю суттю теоретичною реакцією на позитивістські уявлення про природу людського знання***.

Основним теоретиком постструктуралізму, вплив якого на прихильників деконструктивістської критики, особливо у 80-х роки, зріс на стільки, що став заперечувати авторитет Дерріди, є ***Мішель Фуко.*** Головна мета його досліджень — виявлення «історичного несвідомого» різних епох, починаючи з Відродження, по XX ст. включно. Крім цього, він висунув, сформулював і заснував ряд концепцій, які не тільки активно увійшли в понятійний апарат будь-яких сучасних гуманітарних наук, а й значною мірою вплинули на саме уявлення про характер і специфіку гуманітарного знання.

Уже в ранніх працях Фуко встановлює зв'язок, з одного боку, між знаннями, досвідом людини, суспільними науками, а з іншого — з тими приголомшливими світоглядними змінами, що відбулися наприкінці XVIII ст., — змінами, які неможливо було пояснити в царині знання і які слід було розглядати як перехід від одного способу впорядкування та пристосування поведінки до іншого. Усупереч тим, хто сприймає історію цивілізації як нескінченне оповідання про прогрес, яким керується людський розум, що безнастанно збагачується, та здатність людства до усвідомлення значення людської діяльності, що безупинно зростає, Фуко наголошує на перервності, розривності та випадковості процесу нашого самоусвідомлення. Перехід від однієї сукупності дискурсів (епістеми) до іншої і перегрупування при цьому тверджень, методів і суджень неможливо описувати як форму розумового прогресу, що сама себе виправдовує і сама себе пояснює, так само як їх неможливо спрощено пояснити посиланнями на визначальність матеріальних умов (як це робить *марксизм*). Для Фуко довільність, випадковість і нераціональність відіграють вирішальну і визначальну роль в історії розвитку думки.

Розвиток політичної теорії М. Фуко можна умовно поділити на три етапи.

Перший — «археологічний». Автор починає з дослідження умов можливості появи тієї або іншої соціальної проблеми в дискурсі влади. Цей дискурс має два різних змісти: з одного боку, він виступає як «публічний», декларований, ідея й зміст якого культивується й контролюється в конкретній соціальній практиці. З іншого боку — це «латентний» дискурс, що виступає як реальний стан справ, реконструкцією й аналізом якого займається дослідник.

Другий етап — «генеалогічний». На цьому етапі французький вчений розглядає та проблематизує сучасні конфігурації суспільних та владних практик, а потім описує історію їхнього становлення.

У третьому, пізньому, періоді Фуко робить поворот у своїй дослідницькій програмі й аналізує одиничні практики, які формують окремого індивіда як суб'єкта владних відносин. Інакше кажучи, він сходить від одиничності до системної множинності владних відносин. Підкреслює, що **не**

може існувати мережі владних відносин без деякого числа «практик у собі», з яких система влади й виростає, на які вона опирається, там в межах яких розгортається.

У 1970 р. у своїй індивідуальній лекції у Коледж де Франс «Порядок дискурсу» він уперше звернувся до поняття *влади.* Влада Фуко — це невід'ємна складова процесу формування істини, тобто істина і влада є взаємозалежними. У своїй праці про в'язницю, в першому томі «Історії сексуальності» та в дрібніших працях Фуко пропонує багатоаспектний аналіз способу формування особистості нашого сучасника чи суб'єкта. Науки про людину встановили ті категорії, що в них ми виражаємо свою власну суб'єктивність і наші приховані критерії нормального чи хворобливого. У такий спосіб вони створили слухняних суб'єктів сучасної держави і, як наслідок, саму державу. Управляючи процесом формування суб'єктивності своїх членів, сучасна держава використовує не силу, а переважно суму знань і методів наук про людину — «мікрофізику» влади.

На думку М. Фуко, перед сучасними йому інтелектуалами постає принципове завдання продемонструвати суспільству існуючий стан справ. **Для цього, на його думку, необхідно вирішити два завдання.**

По-перше, зрозуміти природу влади, пригнічення та руйнування в сучасному суспільстві. Не секрет, що всі ці процеси без посередньо пов'язані з діяльністю державних та політичних інституцій, з фінансовими та торговельними установами та ТНК, які вважаються головними суб'єктами пригнічення та примусу в сучасному світі.

По-друге, спробувати виробити певне бачення майбутнього справедливого суспільства, створити гуманітарну теорію суспільства, що ґрунтується на знаннях про сутність політичної природи.

Попри те, що Фуко часто змінював свої погляди, крізь усі його праці червоною ниткою проходять дві теми.

Аналіз Фуко має «генеалогічну» природу: виявлення ірраціонального та потворного під личиною раціонального — у цьому він зазнав глибокого впливу творчості Ніцше; цей аналіз спрямований проти «істин» та «знань» сучасного світу і націлений на викриття тиску влади за допомогою тих методів, що їх ці істини узаконюють, задля того щоб дати змогу тим, хто страждає від них, чинити опір. У своєму дослідженні Фуко намагається показати, що, підкоряючи себе знанням і методам, за допомогою яких відшукують збочення, божевілля, хвороби та провини в інших, ми самі перетворюємося на зіпсованих, божевільних, хворих та зловмисних людей. Цей «генеалогічний» аналіз ґрунтується на переконанні мислителя в тому, що в історії не існує незмінного людського суб'єкта, як не існує ні достовірної філософської антропології, ні «істинних» станів та природи людини.

Отже, в історії немає ні смислу, ні порядку, тож не можна втекти від тиску влади та впливу випадковості. Боротьба завжди необхідна, щоб уникнути поневолення, проте вона не може гарантувати визволення, оскільки влада є невід'ємною ознакою суспільних відносин: ми не можемо діяти, не впливаючи на умови, за яких діють інші. Однак із цього не випливає, що влада завжди набуватиме якоїсь особливої форми, як це передбачає її союз із науками про людину.

Проблеми влади, насильства і «дисциплінарного суспільства»

Світогляд Фуко сформувався головним чином під впливом ідей Ф. Ніцше і З. Фрейда.

В своїх працях він запропонував нове бачення європейської історії з XVII по XVIII ст. Відкидаючи традиційні пояснювальні схеми і терміни, Фуко намагався підійти до проблеми влади і насильства з позиції нового методу, який він назвав «археологічним».

У своїй критичній концепції Фуко виходив з передумови, що влада завжди була для людини, її розсудку чимось загадковим, таємним, що навіювало відчуття присутності чогось демонічного. Головним її об'єктом, тобто предметністю, на яку вона поширювала свій вплив, було переважно людське тіло. Різні типи держав та історичних епох відрізнялися між собою тим, що в одних умовах соціальний контроль здійснювався через пряму дію на людське тіло, а в інших — через опосередковані акції по відношенню до нього.

При цьому влада залишалася однією й тією самою: вона була засобом, за допомогою якого змушували конкретного суб'єкта робити те, чого той не став би виконувати, якби на це була його воля.

Фуко пов'язує владу зі знанням усупереч теоріям, які вважають знання нейтральним і об'єктивним (позитивізм) або що емансипує його (марксизм). У Фуко влада й знання поєднані взаємозалежними, сплетеними зв'язками. «Влада й знання імплікують один одного».

Без сумніву, взаємозалежність влади й знання (puovoirsavoir) була стратегічною точкою опори пізніх праць Фуко. Згідно з Фуко, знання може прирівнюватися до дискурсу, що, в свою чергу, тісно пов'язаний із правдою. У зв'язку з цим постає інше важливе питання: співвідношення свободи та правди. Поняття свободи, за Фуко, важливе для аналізу покарання, оскільки співвідношення правди та влади є «стрижнем усіх карних механізмів».

Використовуючи поняття правди, Фуко не має на увазі набору правд і фактів, опираючись на які правда відокремлюється від помилки. Фуко заперечує, що правда зумовлена ідеологією — скоріше, вона створена із соціоекономічного контексту. Вона узгоджує досить суперечливі ідеї — проблему релятивності та

універсальність правди. Релятивність трактується як самостійне визначення правди кожного дискурса, однак усередині дискурсу правда універсальна.

Фуко виділяє два основних рівні аналізу влади: *мікрологічний і макрологічний*.

1. **За мікрологічним передбачалося дослідження індивідуальних суб'єктів влади, які приймають рішення**, накреслюють цілі і беруть на себе відповідальність за все, з чим пов'язане їхнє досягнення.
2. **Макрологічний рівень — це аналіз безособових систем, які розподіляють владу, упорядковують відносини між суб'єктами** і які перетворюють за необхідністю індивідів на страждальні об'єкти, що не дають змоги вирватися із «сітки влади».

Згідно з Фуко, «сітки влади» починають набувати вигляду наближеного до сучасного. З XVII—XVIII ст., коли в Європі починають складатися нові механізми і процедури влади, які мали справу не стільки з правом і покаранням, скільки з дисципліною і контролем. Він підкреслював, що філософи-просвітники XVIII ст. фактично підготовлювали ґрунт для появи більш ефективної, ніж влада монарха, системи соціального контролю. В цій системі влада мала втратити риси свавілля і стати такою, яка була б пов'язана з певними правилами. Вона змушена визнати в індивіді суб'єкта, який наділений визначеними правами і свободами і який користується покаранням виключно в нормованій дозі.

Таким чином, утворювалося нове, як його називав Фуко, *дисциплінарне суспільство*, яке вбирало в себе цілий ряд нормативних моделей — модель машинної організованості, модель військових методів управління і модель в'язничної дисципліни, які зобов'язували суспільство підкорятися системі директив, наказів.

Основні риси влади:

- **владу можна визначити як позитивну**. Вона діє не за допомогою заборони або заперечення, а за допомогою технологій контролю, упорядкування, догляду, які є продуктивними, нових дискурсів;
- **влада є дисперсійною**. Фуко заперечує локалізацію влади в центрі структури або інституції: вона поширена в соціальному тілі;
- **модель влади Фуко є асиметричною**. Фуко заміняє юридичну концепцію влади на стратегічну модель відносин протипоставлених асиметричних сил. Відносини влади переплітаються з іншими відносинами, наприклад, родина, відносини, знання, сексуальність і т.д. **Влада перебуває всюди не тому, що вона всеохоплююча, а тому, що вона виникає з різних джерел**;
- **постійна поява нових осередків влади означає, що вона не є стабільною**. Одним із джерел нестабільності влади є трактування влади в неекономічних

термінах: влада — це не власність бо здатність, яку можна придбати або захопити;

- **влада стає раціональною**. Влада, що трактується таким чином, стає доцільною, втрачає свою суб'єктивність. Така влада ґрунтується на розрахунку; при цьому вона, з одного боку залишається анонімною, а з іншого — проникає в кожного індивіда за допомогою контролю. Завдяки цьому, влада діє постійно та з найменшими витратами;
- **влада не може бути пояснена за допомогою юридичного дискурсу** — його заміняє «нормалізація», тобто влада пояснюється **за допомогою інших** дисциплінарних дискурсів, таких як **соціологія, кримінологія та ін**.

Сформовані нові форми влади вже не підлягали описуванням у звичайних негативних термінах, таких як «обмежує», «забороняє» або «здійснює насильство». Більше було тверджень про те, що влада здійснює повну реальність. Дисциплінуючи і нормуючи, **здійснюючи «всевидячість», вона передбачає**,

- по-перше, стратегічне управління масами індивідів (**соціальна фізика**);
- по-друге, нагляд за ними (**соціальна оптика**);
- по-третє, процедури з ізоляцією або перегрупуванням соціальних елементів (**соціальна механіка**);
- по-четверте, терапію соціальних недугів шляхом покарань (**соціальна фізіологія**).

Основне завдання в'язниці як соціального інституту, зазначав Фуко, не в обмеженні свободи індивіда, а в трансформації його особистості і поведінки.

Елементарною формою дисциплінарного суспільства в'язниця здатна придушувати асоціальні схильності індивідів і моделювати бажані. Будучи дисциплінарним апаратом, який одночасно являє собою казарму і завод, школу і шпиталь, в'язниця охоплює всі сторони людського життя, контролює їх і підпорядковує певним стандартам.

Найбільш характерним втілення ідеї в'язниці як дисциплінарного простору Фуко вбачав у проекті «Паноптикум» І. Бентама. В ньому дисциплінарний принцип «всепіднадзорності» і тактика соціальної оптики набули зримого характеру в'язничної архітектури особливого роду у вигляді складної споруди, в якій усі камери освітлені і проглядаються спостерігачами, кожна з них — щось схоже на маленький театр з актором — заручником на сцені, чия поведінка на виду, але сам він нікого не бачить. Тут діє уже не принцип темниці, а навпаки, людина піддається тортурі зверхньою кількістю світла і постійним перебуванням під наглядом. Це відчуття своєї постійної підконтрольності, нагляду становлять суть покарання.

Більше того, це наочний приклад втілення принципу влади в дисциплінарному суспільстві, в якому владні механізми достатньо могутні і

ефективні. Цим самим Фуко вказує на динаміку соціально-історичної ґенези неправових, тоталітарних режимів, які стали достатнім втіленням ідеї дисциплінарного суспільства.

Під істиною Фуко розуміє сукупність засобів, що дозволяють кожному проголошувати висловлювання, які будуть розглядатись як істинні. При цьому він відкидає можливість існування будь-якої вищої інстанції, яка продукувала б істину. Натомість, виокремлює сфери, в яких діяльність істини закодована, а процедури, крізь які люди можуть висловлювати істину, відомі та заздалегідь упорядковані. Серед таких сфер людської діяльності насамперед можна назвати науку та ЗМІ. Так, у точних науках істина виступає як безумовне дотримання встановлених алгоритмів та правил. Складніше проблема виглядає у сфері гуманітарних наук.

Також показовими є погляди М. Фуко на справедливість. Для нього справедливість є уявленням, яке в суспільствах різного типу штучно створювалося та запроваджувалось у життя як знаряддя політичної влади або як зброя проти цієї самої влади. Тобто саме уявлення про справедливість виконує подвійну роль у середині сучасного суспільства.

Питання для обговорення:

1. Структурний аналіз політики Талкотта Парсонса: роль соціальних структур і норм у політичному процесі.
2. Системний функціоналізм Габріеля Алмонда: політична система як сукупність взаємопов’язаних підсистем та функцій.
3. Адаптивний концепт системного аналізу Девіда Істона: політична система як потік введення та виходу (input-output) у суспільстві.
4. Постструктуралізм Мішеля Фуко: методологічні засади критики традиційних системних підходів, влада як мережа відносин.

Література:

1. Зєнкін М. В. Історія політичної думки [Електронний ресурс] : навч. посіб.: у 2-х ч. Ч. 1 (з давніх часів до кінця XIX ст.). Дніпро : НТУ «ДП», 2025. 242 с.
2. Зєнкін М. В. Масовізація суспільства як шлях до диктатури (Гортаючи Х. Ортегу-і-Гассета). *Грані*. 2024. Т. 27, № 1. С. 120–126. https://doi.org/10.15421/172417.
3. Зєнкін М. В., Розуменко А. А. Еволюція українського консерватизму в політичній думці XX–XXI століть: від ідеології самозбереження до стратегії національного розвитку. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури.* 2025. Т. 17, № 1. С. 125–137. https://doi.org/10.15421/352517.
4. Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми; В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін. Львів : Новий Світ–2000, 2014. 765 с.
5. Історія політичної думки : підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми [та ін.]. Львів : Новий Світ–2000, 2020. 1000 с.
6. Кирилюк Ф., Мельник В., Батрименко О. Історія зарубіжних політичних учень. Київ : Центр учбової літератури, 2023. 208 с.
7. Кормич А. І. Історія вчень про державу і право : навч. посіб. 4-те вид., доп., у 2-х част. Київ : Алерта, 2015. 416 с.
8. Любохинець Л., Шавкун В., Бабич Л. Історія політичних та економічних учень. Київ : Центр учбової літератури, 2021. 294 с.
9. Яремчук В. Д. Історія політичних і правових учень : схеми, дефініції, джерела та персоналії : навч. посіб. Львів : ЛДУВН, 2022. 380 с.

Навчальне видання

Зєнкін Михайло Васильович

ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

Навчальний посібник
у 2 частинах

Частина 2
(кінець XIX – початок XXI ст.)

Видано в авторській редакції.

Електронний ресурс.
Підписано до видання ……... Авт. арк. 22,8.

Підготовлено до видання
в Національному технічному університеті «Дніпровська політехніка».
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 1842 від 11.06.2004.
49005, м. Дніпро, просп. Дмитра Яворницького, 19.